

MARNIX VAN SINT ALDEGONDE

DOOR

DR. A. A. VAN SCHELVEN

HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM

UTRECHT, 1939
N. V. A. OOSTHOEK'S UITG. MIJ.

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2006

INHOUDSOVERZICHT

VOORWOORD

HOOFDSTUK I

VAN LEUVEN NAAR GENÈVE

Marnix' geboortedatum — Betekenis der onbekendheid daarvan — Het maatschappelijk milieu, waaruit hij kwam — Zijn universitaire studiën — Leuven, Dóle, Italië, Genève — Zijn overgang tot het Calvinisme; wanneer en hoe — De theologische geaardheid van zijn geest.

HOOFDSTUK II

COMME CACHÉ SOUBS LA CROIX DES PERSÉCUTIONS

Tijdstip van Marnix' thuisreis uit Genève — Via Engeland? — Voreerst geen deelnemer aan het verzet tegen de Koning — Bevorderaar der Reformatie te Breda — Verhouding van Marnix tot de Prins van Oranje daar ter stede — Studiën in die tijd.

HOOFDSTUK III

BONDGENOOT VAN LODEWIJK VAN NASSAU EN HENDRIK VAN BREDERODE

Van Kerstmis 1565 af door 't radicalisme der Kerkelijken meegesleept — Verbetering zijner betrekkingen tot de Prins — Samenwerking met Lodewijk van Nassau en Hendrik van Brederode — In verband hiermee schakel tussen de Edelen van het Verbond en de consistoriën — Marnix' oordeel over de Beeldenstorm — Twee pamfletten, die hij daarover schreef — Mislukte onderneming en dood van zijn broeder Jan in Maart 1567 — Marnix' vertrek uit de Nederlanden.

HOOFDSTUK IV

IN BALLINGSCHAP

Bemoeiingen met de Nederduitse vluchtelingenkerk te Londen — Vriendschap met Johannes Molanus en met Bernhardus zum Boene te Bremen — Marnix en het Schwenckfeldianisme — Verblijf op de Lutetzburg — Vertrek van daar en dienstname bij de Keurvorst van de Palts — Overgang in dienst van Willem van Oranje — Verschil van mening tussen dezen en Marnix in zake het recht der Kerk om tucht te oefenen en de grenzen van de plicht der overheid tot politieke tolerantie — Wederzijdse hoogachting tussen hen — Marnix' werk in 's Prinsen dienst in 1571 — Bemoeiingen in zake de samenroeping ener nationale synode — Reis naar Denemarken — Plaatsvervanger van de Prins tijdens diens afwezigheid — Terugkeer naar de Nederlanden.

HOOFDSTUK V

STRIJD MET DE PEN

De Bijencorf — Ontstond in Oostfriesland slechts een samenvatting in het Nederlands van een Frans origineel? — De opheffing van Marnix' pseudonymiteit — Was Marnix fanaticus? — Aanleidingen tot het schrijven van het boek — Algemene spotzucht der Renaissance-mensen — Marnix' oordeel over de Rooms Katholieken — Specimina van inhoud en toon van de Bijencorf — Bronnen ervan — Werfboek voor de Reformatie — De taal, waarin het geschreven is.

Het Wilhelmus — Verschil over de vraag wie de dichter ervan was — Evenzeer over

de tijd van zijn ontstaan — En over de dichterlijke waarde ervan — Marnix heeft meer gedicht — De „mensura Aldegondi” — Marnix' aanspraken op het auteurschap sterker dan die van de andere pretendentes — Geeft het lied een geïdealiseerde voorstelling van de Prins?

HOOFDSTUK VI

DIENSTJAREN TEN BEHOEVE VAN HOLLAND EN ZEELAND

Waarom Marnix naar de Nederlanden terugkeerde — De Statenvergadering te Dordrecht — Reizen en trekken — Verblijf te Haarlem — Militair gouverneur van Delft, Rotterdam en Schiedam — Gevangennamen bij de Maaslandsluis — Marnix' stemming in die tijd — Zijn houding in zake verzetsrecht en tolerantie — Ontsteltenis in de Prinselijke partij — Uitwisseling tegen een gevangene van de Prins — Verklaring van Marnix' handelwijze in deze periode — Lodewijk van Nassau's oordeel erover.

HOOFDSTUK VII

OP REIS OM PROFESSOREN EN EEN PRINSES

Ergernis over Marnix' vrijlating bij de Spaansgezinden — Blijdschap in de Prinsenpartij — Marnix' populariteit in deze periode — Het snel weer verloren gaan daarvan — Werving van professoren voor de Leidse Akademie — Excursie naar Polen — Het doel hiervan — De rol van Marnix in zake 's Prinsen huwelijk met Charlotte van Bourbon — De invloed ener Fransgezinde politiek hierbij — Met een gezantschap naar koningin Elizabeth van Engeland.

HOOFDSTUK VIII

DIENSTJAREN TEN BEHOEVE VAN HEEL NEDERLAND

Parallellie met Marnix' optreden in 1572 — Werkzaamheden in verband met de Pacificatie van Gent — Zijn gave om geheimschrift te ontcijferen — Luisterpost in de vergaderingen van de Staten-Generaal — Niets sparend bestrijder van don Juan — Pogingen om hem terzijde te schuiven; zijn reis naar Groningen, zijn kandidaatschap voor de Raad van State — Reis naar en toespraak op de Rijksdag te Worms — Bezoek aan Johann Casimir van de Palts — Bemoeiingen met de troebelen te Gent — Standpunt in zake de politieke tolerantie — Dito in zake het verzetsrecht.

HOOFDSTUK IX

GELIJKTIJDIGE WETENSCHAPPELIJKE BEMOEIINGEN

Benoeming van Bonaventura Vulcanius tot zijn secretaris — Indirecte historiografische prestaties; Jean de Serres, Simon Goulart, Paulus Merula, van Meteren — De Psalmberijming — Waarom deze niet werd in gebruik genomen; persoonlijke en zakelijke factoren — Discussie met Michael Baius — Bestrijding van de Geestdrijverij — Denkbeelden over het dansen.

HOOFDSTUK X

PROMOTOR VAN ANJOU

Franco en Anglophiele politiek in de Nederlanden van die tijd — Marnix voorvechter van de eerste — Gezantschap naar de hertog van Anjou — Resultaat daarvan Geduldsbeproeving door een verblijf van drie maanden in Engeland — Totale mislukking van de nieuwe bewindsvorm — Marnix' moeilijk te begrijpen sympathie voor Anjou — Zijn teleurstelling over de Antwerpse furie (1583) — Zijn bedanken als lid van de Raad van State — Zijn verhuizing naar West-Souburg — Geschriften uit

die tijd — Ook daar in Francophilie.

HOOFDSTUK XI

BURGEMEESTER VAN ANTWERPEN

Marnix' volkomen afzondering te West-Souburg — De korte duur daarvan — Zijn Antwerps burgemeestersambt — Wat hij beleefde eer het beleg der stad begon — De *Seria de reipublicae christianae statu Commonefactio* — Belemmeringen bij het beleg — Parma's militair genie — Het veelhoofdige bestuur van Antwerpen — De stemming onder de bevolking — Gebrek aan steun van buiten — De toestand der levensmiddelenvoorziening — De beschuldiging van verraderij — De twee kringen, waaruit deze opkwam — Marnix' verhouding tot Parma — De voorwaarde, waarop hij de stad wilde overgeven.

HOOFDSTUK XII

GEBOYCOT

Oordeelvellingen van Marnix' tijdgenoten over zijn optreden te Antwerpen — Zijn gekrenktheid over de hem aangedane vernederingen — Het optreden der autoriteiten te dezen — Leicesters standpunt wisselend — Marnix' botanische belangstelling in deze jaren — Pamfletten uit deze periode — Zijn tweede huwelijk.

HOOFDSTUK XIII

IN EER HERSTELD

Begin van Marnix' rehabilitatie in Zeeland — Zijn reis naar Frankrijk en Engeland in verband met door hem ontcijferde brieven — Begin van een eerherstel vanwege de Generale Staten — Opnieuw te West-Souburg — Protectie van de zijde der Staten van Zeeland — Vertrouwensopdrachten vanwege Prins Maurits — Volledige rehabilitatie door de Generale Staten — De vijandschap, waaraan hij tegelijk blootstond — Marnix' benoeming tot Bijbelvertaler — Het diepste motief, waarom de Staten hem benoemden — Het geringe resultaat van zijn inspanning voor dit werk — Andere werkzaamheden, waartoe deze benoeming hem verplichtte — Zijn reis naar Zuid-Frankrijk — Slechte gevolgen daarvan voor zijn gezondheid — Zijn overlijden — Publicaties uit Marnix' laatste levensjaren.

HOOFDSTUK XIV

PERSOONLIJKHEID EN BETEKENIS

Marnix' uiterlijk voorkomen — Zijn karaktereigenschappen — Zijn begaafdheid — Zijn vroomheid — Opgewekt humeur — Ten onrechte voor in de eerste plaats staatsman gehouden — Bevorderaar van het godsdienstig leven — Vertegenwoordiger van het Geneefs-Franse Calvinisme in de Nederlanden.

VOORWOORD

Het schrijven van dit boek stuitte op een eigenaardige moeilijkheid.

Twee klippen wilde ik erbij omzeilen. Enerzijds wenste ik er geen „Kammerdienerpsychologie” in te geven. Maar er schade door toe te brengen aan de, in de laatste jaren juist weer wat ontloken behoefte aan lectuur betreffende ons volksverleden, leesbaar ook voor wie geen vakman is, was iets dat toch ook vermeden moest worden.

Omdat het materiaal voor een Marnix psychografie nog grotendeels ontbrak en mijn taak er dus ook in bestond dat te verzamelen en ter algemene kennis te brengen, werd het gevaar om op de laatste van die twee rotsen schipbreuk te lijden echter telkens zó dreigend, dat ik vrees er — niettegenstaande mijn goede voornemens — niet altoos geheel aan ontkomen te zijn.

Ik kan dus slechts hopen, dat deze stand van zaken bij wie deze studie ter hand zullen nemen, enig begrip en dientengevolge een niet te onwelwillende beoordeling zal vinden.

Dank zij de medewerking van een paar verwanten van de in 1924 overleden Marnix-onderzoeker Dr. Albert Elkan, zowel als van Prof. Dr. Paul Herre te Charlottenburg, is het mij gelukt in de handschriftenafdeling der Preussische Staatsbibliotheek te Berlijn te vinden, wat de eerstgenoemde aan stof voor de delen zijner Marnixbiographie, die op het in 1910 verschenen eerste hadden moeten volgen, heeft nagelaten. Op meer dan één plaats heeft mijn werk daarmee zijn voordeel kunnen doen. Derhalve betuig ik voor die medewerking hier gaarne mijn erkentelijkheid.

Bentveld, Mei 1939. VAN SCHELVEN.

I

VAN LEUVEN NAAR GENEVE

Philippus Marnixius Sancto Aldegondius Bruxellanus — Philips van Marnix, heer van St. Aldegonde,¹ uit Brussel — staat onder het, door de geveer eigenhandig getekende en beschreven albumblad te lezen, waarmee Emanuel Demetrius op 20 Juli 1576 zijn album amicorum, zijn verzameling handtekening van de mannen van betekenis, die hij voor en na ontmoet heeft, verrijkt zag.² Nog belangrijker dan die handtekening, waar het hem uiteraard vooral om te doen is geweest, is voor ons echter wat daar op volgt: in het jaar 1576, „van mijn pelgrimstocht door dit leven het zeven en dertigste”! Waar elk rechtstreeks gegeven omtrent Marnix' geboortedatum ontbreekt, kunnen wij uit deze toevoeging immers opmaken, dat die in elk geval tussen 21 Juli 1539 en 20 Juli 1540 gelegen moet hebben.³

Nog zo'n albumblad, ditmaal een door Marnix aan de beroemden Antwerpsen aardrijkskundige Abraham Ortelius vereerd stuk, stelt mij in staat hier nog wat nader te bepalen. 7 Maart 1579 heet daar het negen en dertigste jaar van Marnix' levensreis.⁴ Uit deze inscriptie valt uiteraard te concluderen, dat deze reis tussen 8 Maart 1540 en 7 Maart 1541 is aangevangen.⁵ En zo gaat het wat 's mans geboorte betreft per saldo om een datum tussen de 8n Maart en de zon Juli van 1540.

Want wat ik hier nog aan toe wil voegen draagt zó'n hypothetisch karakter, dat ik er bij wijze van spreken maar pro memorie gewag van durf te maken. Al is het m. i. dan toch niet onverantwoord het ter sprake te brengen.

Het heeft mijn aandacht getrokken, dat de naam Philips, die Marnix gedragen heeft, onder zijn naaste verwanten geen enkele maal meer voorkomt. Hebben zijn ouders, dus misschien ten zijnen opzichte de vanouds wijd verspreide gewoonte gevolgd hun kind de naam van de heilige van zijn doopdag te geven? Zo ja — en het komt mij volstrekt niet onwaarschijnlijk voor — dan ligt het vermoeden voor de hand, dat de jonge Philips — omdat iemands doopdag immers veelal met zijn geboortedag samenviel — een 1 Meikind is geweest. Want die 1ste Mei, de dag van Philippus de Apostel, is dan degene, die verreweg het eerste in aanmerking komt.

Wie in de geschiedenis belang stelt, maar haar niet als vakman beoefent, voelde bij het lezen dezer beschouwingen waarschijnlijk een steeds sterker lust tot protest bij zich opkomen! Zóveel aandacht voor een zaak van zó weinig gewicht als de precieze vraag naar de precieze datum van iemands geboorte!

Eigenlijk kan ik hem geen ongelijk geven. Of iemand allerlei gebeurtenissen uit zijn leven op zulk een leeftijd, of een paar weken of maanden eerder of later heeft meegemaakt: ook naar mijn inzicht doet dat er maar heel weinig toe. En toch zou ik deze onzekerheid ten aanzien van het begin van Marnix's leven niet gaarne geheel

¹ Ook Mont de Sainte Aldegonde komt voor.

² Dit album bevindt zich in de Bodleian Library te Oxford. Zie OudHolland, Jrg. XV (1897) blz. 171.

³ Alb. Elkan, Philips Marnix von St. Aldegonde, T I (Leipz. Iglo) S 119, kwam tot een ander resultaat, omdat hij uit Demetrius' album opmaakte, dat Marnix toen zeven en dertig jaar oud was. Iemand, die „in zijn zeven en dertigste jaar is”, is echter eerst zes en dertig jaar oud.

⁴ Dit album van Ortelius is in het bezit der bibliotheek van het Pembroke College te Cambridge. Het blad van Marnix staat afgebeeld tegenover bladzij 13 van dit boek.

⁵ De eer van deze vondst komt Elkan toe.

onvermeld hebben gelaten. Is het goed bezien toch niet merkwaardig, dat zelfs van een man als Marnix is geweest, van iemand, die zó in het oog gevallen is als hij dat heeft gedaan, de datum van zijn geboorte door zijn tijdgenoten niet wordt meegedeeld? Getuigt dit eenvoudige feit niet sterker dan lange uiteenzettingen dat hadden kunnen doen, van het adembenemend karakter, dat zijn tijd heeft gedragen? Men zag toen klaarblijkelijk zijn medemens, ook de op de voorgrond tredende, naast zich leven en werkte met hem samen zonder dat men voor de vraag naar de kleine bijzonderheden van diens bestaan aandacht had; wegens de spannende, benauwende eisen van het grote heden aandacht kon hebben.

Geeft ons de kwestie van deze geboortedatum een indruk van de omstandigheden, waaronder Marnix leefde: een voorlopige indruk van zijn persoon kunnen wij opdoen door op zijn afkomst te letten, en op het maatschappelijk milieu, waaruit hij voortgekomen is.

Over die afkomst heeft hij zelf gesproken op een bladzijde van zijn in 1579 verschenen *Responce à uti libelle fameux*.⁶ En dat naar aanleiding van de tegen hem geuite beschuldiging, dat hij hier in de Nederlanden toch eigenlijk rijkelijk vrijmoedig optrad. Man van bescheiden stand was hij immers toch maar. En dan nog vreemdeling bovendien. Van Fransen bloede en alleen maar naar de Nederlanden gekomen uit hoofde van de vervolging, die hem zijn ketterse gevoelens op de hals hadden gehaald, of omdat zijn schuldeisers het hem daar ginds moeilijk begonnen te maken 2.

Voor geen van die beide aanklachten behoefde hij, verdedigde hij zich toen, op zij te gaan. Want hij was juist én uit een adellijk geslacht én een Nederlander, zo goed als er maar een zijn kon.

Vroeger, in de dagen van zijn overgrootvader, had zijn familie — nooit in Boergondië, zoals rondgestrooid was, maar dan toch wel in Savoye gewoond, ja! Maar sedert naar deze streken gekomen, was zij volbloed Nederlands geworden. Mocht hij in Boergondië, zowel als in Duitsland, Italië en Polen, al verwanten hebben: uit Brabant geboortig, zoon van een hooggeplaatst Nederlands ambtenaar en een moeder uit Brugge,

1)

2) Zie Pamflet Meulman No. 401.

3

behoefde hij — geparenteerd aan geslachten als o.a. de Bossu's, de Alkemade's, de Blois', de Hamale's en de Bergens; en bovendien in Henegouwen en Brabant gegoed — hier voor niemand de vlag te strijken.

Zoon van een hooggeplaatst Nederlands ambtenaar! Dit geeft meteen licht over het sociale midden, waarin wij Marnix aantreffen. Hij heeft niet tot die hogen adel behoord, wiens glans naast een Egmond en een Hoorne zelfs niet verbleekte, en die de koninklijke stadhouders en de hoge militaire aanvoerders te land en ter zee placht te leveren. Laat hij voor en na als militair commandant zijn opgetreden: dit gebeurde dan toch slechts uit nood, en zonder dat hij er opzettelijk toe opgeleid was. De adellijke middengroep, die de grootste diende en tegelijkertijd de ambtenaren leverde, waarvan de zich steeds uitbreidende Boergondische staat er al meer bleek nodig te hebben: ziedaar veeleer de bodem, waaraan hij in sociaal opzicht ontsproten is.

Zijn grootvader Jean, in 1519 door Karel V gebruikt bij zijn streven, om het bij de keizerverkiezing van dat jaar niet voor Frans I van Frankrijk af te hoeven leggen, heeft vele jaren — én als secretaris én als schatmeester — de Landvoogdes Margaretha van

⁶ A. Lacroix, *Oeuvres de Ph. de Marnix de Sainte Aldegonde. Ecrits politiques et historiques* (Brux. 1859) p. 81 sv.

Oostenrijk ter zijde gestaan.⁷ Zijn vader, die Jacob geheten heeft, en o.a. een van de gezanten geweest is, die in 1553 Engeland bezochten en daar over een huwelijk van Maria Tudor met Philips II van Spanje onderhandelden, behoorde, als inspecteur der benden van ordonnantie, tot dezelfde maatschappelijke groep; en zocht, toen hij na de dood van Maria de Haméricourt wilde hertrouwen, blijkens zijn huwelijk met een protégée van Granvelle, zijn tweede vrouw ook weer in die hoge ambtenaarswereld. Waarlijk treffen wij Philips dus wel aan in het milieu, waarin het bekleden van zulke voorname administratieve en controlerende posten erfelijk was; en de eigenschappen, die iemand daarvoor geschikt maakten en op hun beurt weer door zulk werk werden aangekweekt — de vaardigheid om in allerlei zaken de leiding ter zij te staan en haar nu en dan eens een nieuw idee aan de hand te doen; bij de ongeschiktheid om zulke leiding zelf op zich te nemen en primaire verantwoordelijkheid voor bestuursdaden te dragen — waarin zulke eigenschappen, zeg ik, sinds vele jaren geaccumuleerd hebben moeten raken.

Van Marnix' prille jeugd weten wij niets!

Als wij hem in 't oog beginnen te krijgen, is hij — ofschoon nog pas dertien jaar oud — reeds hogeschoolstudent, en gaat hij weldra van Leuven, waar hij 30 October 1553 werd ingeschreven en tot minstens Augustus 1555 gebleven is, een hele reeks hot en her in Europa verspreide universiteiten bezoeken, om aan de voorbereiding voor zijn maatschappelijke taak de laatste hand te leggen.

Niet al de etappe's van dezen zwerftocht, die een vijf à zes jaar moet hebben geduurd, zijn waard, dat ik er bij stilsta.

Nadat ik iets van die studietijd te Leuven zal hebben verteld, kan ik volstaan met over Dôle in de Franche-Comté, de een of meer Italiaanse academies, waaraan hij gewerkt heeft, en Genève te spreken.⁸ Want slechts deze komen in aanmerking als het gaat om wat in zake deze reis verreweg het voornaamste is geweest: het feit, dat Marnix in de loop ervan aan het Katholicisme, waarin hij geboren en opgevoed was, de rug heeft toegekeerd en de zijde der kerkhervorming en in het bijzonder die van het Calvinisme heeft gekozen.

Dat deze verandering reeds gevallen zou zijn eer die zwerftocht langs die vele universiteiten begon, dus nog tijdens Marnix' verblijf te Leuven — zoals ook wel beweerd is⁹ lijkt mij immers al heel onaannemelijk. Weliswaar heeft de Kortrijkse priester Johannes David, in het tegenschrift tegen de Bijenkorf, dat hij in 1600 uitgaf, verteld, dat de auteur van die spotternij met de Rooms-Katholieke Kerk daar ter stede bij iemand thuis heeft gelegen, wiens Katholicisme niet onverdacht was; „bij een heilige, die niet zo erg heilig was, en die — ook al droeg hij dan de lange rok — mede niet als zo erg goed Rooms bekend stond”. Maar dit bericht lijkt mij toch veel te weinig precies, dan dat wij er zulke vèrstrekkende gevolgtrekkingen uit zouden mogen maken. En als men opmerkt, dat die Bijenkorf zelf zich vooral ten koste van de Leuvense professoren vrolijk pleegt te maken, en dit toch wel nooit gedaan zou hebben wanneer de schrijver ervan uitsluitend als geestverwant leerling aan van die mannen voeten had gezeten: vergeet men dan niet te veel, dat Leuven destijds de

⁷ Correspondentie van en met hem in het Rijksarchief te Brussel, Mss divers, No. 175, ter; bij le Glay, *Négociations diplomatiques entre la France et l'Autriche durant les trente premières années du 16e siècle* (1845) 2 vols., en bij Paul Spaak, Jean Lemaire de Belges (Paris 1926), p. 72,

⁸ A. Elkan, a. a. O., S. 32 ff., geeft uitvoerige mededelingen over elke der andere. — In een pedagogisch werk, dat Marnix later schreef, geeft hij de raad de jongelui, op wie dat het oog had, behalve naar Franse en Duitse, ook nog naar Engelse en Hongaarse universiteiten te zenden. Is hij daar, al vermeldt Elkan ze niet, misschien ook nog bezoeker van geweest?

⁹ Zie bijv. H. Th. Visser 't Hooft, Het tijdstip van overgang tot het Protestantisme van Marnix van St. Aldegonde, in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XXIII (1930), blz. 99 VV.

enige universiteit in de Nederlanden was, zodat de uitwassen der scholastiek, die zijn ironie zo opwekten, met geen enkele andere hadden kunnen in verband worden gezet? En dat uit het feit, dat Erasmus de Heren van de Parijzer Sorbonne enige decennien eerder op dezelfde wijze doorhaalde als Marnix het de Leuvenaars deed, toch ook niet te concluderen valt, dat deze de zijde der Reformatie had gekozen toen hij de gebreken zijner leermeesters zo breed uitmat?

Moet dus worden aangenomen, dat Marnix, toen hij Leuven verliet, nog Rooms Katholiek was, evengoed staat vrijwel vast, dat hij, toen hij te Genève kwam, al Reformatorisch gezind is geweest.

De universiteit in die stad had zulk een beslist Calvinistisch karakter — in 1559 als kweekschool voor dat Calvinisme opgericht, liet zij uitsluitend toe wie, behalve de universitaire wetten ook nog de geloofsbelijdenis der Geneefse Kerk bezweren wilde: niemand zal zich daar hebben laten inschrijven, zoals Marnix en zijn oudere broer Jan het tussen 1559 en 1561 deden, die niet reeds met overtuiging van het Katholicisme afscheid had genomen. Trouwens vinden wij de beide broers wanneer zij er studeren ook in vriendschappelijk contact met Calvijn en Beza, zowel als bij een der predikanten van de stad in de kost. Woonden zij niet in de Rue des Chanoines, slechts door één enkel ander huis van dat van Calvijn gescheiden, bij de uit Frankrijk geïmmigreerden Hugenootschen ds. Francois Bourgoïn, heer van Agnon, in?¹⁰ En schreef Philips in 1566 niet aan Beza: toen wij, omstreeks vier jaar geleden, ni fallor, in Uw stad vertoefden, 'hebben Calvijn en gij ons niet slechts door Uw publieke, der gehele Kerk ten nutte komende weldaden geboeid, maar evenzeer door de welwillendheid, waarmee gij ons persoonlijk tegemoet zijt gekomen ?

Bij zijn komst te Genève dus werkelijk reeds geheel los van de Rooms Katholieke Kerk, zo goed als bij zijn vertrek uit Leuven er nog geheel aan verbonden: maar dan kan Marnix de grote godsdienstige verandering van zijn leven — gezien het feit, dat hij de overige universiteiten, die hij bezocht heeft, slechts en passant heeft betreden — moeilijk elders beleefd hebben dan in een der steden van Italië, waarin hij zich heeft opgehouden, (H te Dóle.

Dat Italië hier in aanmerking komt, schijnt vreemd. In een zó door en door Rooms Katholiek land zou hij het nieuwe geloof zijn gaan omhelzen, zegt men; hij moet het er niet eens hebben kunnen leren kennen! Maar deze redenering gaat toch niet op. Wel ter dege was er die nieuwe overtuiging in religiezaken te verkrijgen. Mits men er, behalve met de inheemsche Italianen, ook maar met de buitenlanders in aanraking kwam, die het schiereiland destijds, ter wille van wat het geleerds zowel als van wat het schoons bood, in groten getale doorkruisten. Omdat de autoriteiten, uit hoofde van allerlei overwegingen van utiliteit, deze veel minder lastig vielen dan wij geneigd zijn aan te nemen, bevonden zich' daar immers ook altijd aanhangers der Reformatie onder. En dat niet slechts mannen van geringe betekenis, maar evengoed personen, die door hun maatschappelijke positie of door hun verstand en karakter wel aangewezen waren om invloed op hun omgeving te oefenen. Figuren bijvoorbeeld zoals graaf Adolf van Nassau, Oranje's bekende jongere broer, en Hubert Languet, de beroemde Hugenootse jurist, er geweest zijn.

Hoewel het dus zeker niet onmogelijk geweest zou zijn, dat Marnix in Italië tot de Reformatie overging, lijkt het mij intussen toch niet waarschijnlijk, dat hij daar die stap gedaan heeft. Vooral omdat er geen enkel bericht tot ons is gekomen, dat ook maar de geringste aanwijzing in die richting geeft. Terwijl dat omgekeerd in zake

¹⁰ A. Elkan, a. a. O., S. 80, maakt melding van een boek van dezen Bourgoïn, dat onvindbaar voor hem bleef. Toch zijn er wel exemplaren van over; n.l. in de universiteitsbibliotheken te Breslau, Munster en Königsberg. Iets over Jan van Thoulouse bevatten doet het echter niet.

D61e, de universiteitsstad in de Franse-Comté, waar in die tijd ook nog zoveel andere bekende Nederlanders hebben gestudeerd — een Paulus Buys, een Reinier Cant, een paar leden der familie van der Myle onder anderen — en waar de gebroeders Marnix zich 9 Mei 1557 hebben laten inschrijven, wel het geval is.

Het bericht omtrent Marnix' geloofsovergang daar ter stede is reeds van ouden datum. Ziehier hoe het er uit ziet. In het voorjaar van 1558 zou zijn broer Jan zich bij het Calvinisme hebben aangesloten, om bijna onmiddellijk daarna ter wille van die geloofsverandering in ballingschap te trekken. En bij het begin van de zomer heeft Philips daarin Jan dan nagevolgd. Het gesprek, dat zijn broer bij hun afscheid met hem gevoerd heeft, om hem te verwijten, dat hij maar bij de vleespotten van Egypte bleef zitten, terwijl anderen en daaronder ook hij, Jan, zelf, om Christus' wil het land verlieten, moet de jongere namelijk zó diep getroffen hebben, dat die zich terstond daarop aan het lezen van de Bijbel heeft gezet, en zodoende binnen drie maanden eveneens aanhanger der Reformatie en emigrant is geworden.

1) Zie J. F. A. Gillet, Crato von Crafftheim, Th. I (Frankf. a. Main, 1860), S. 293.

Tegen aanvaarding dezer traditie valt m. i. geen rechtmatig bezwaar in te brengen. De notities van Johannes Smetius, waarin zij te vinden is, zijn weliswaar geen bron van de hoogste betrouwbaarheid. Maar er is toch ook geen reden, dunkt mij, om aan te nemen, dat de man, die ze maakte, die acht jaar oud was toen Marnix stierf en diens jongere tijdgenoten dus nog persoonlijk gekend zal hebben, haar maar gefantaseerd heeft. Terwijl zij evenmin aan innerlijke tegenstrijdigheid lijdt. Want het gaat mij niet als Elkan; er aarzelend tegenover staan, omdat zij ons niets onthult aangaande de manier, waarop Jan de Reformatie is gaan omhelzen, en wij ons, gezien de omstandigheden, die destijds in de Franse-Comté hebben geheerst, dienaangaande ook geen voorstelling kunnen maken, doe ik niet. Kunnen wij een verhaal van dezen aard waarlijk alleen maar voor betrouwbaar houden als het bepaalde personen vermeldt, die de betrokkene tot zijn overgang hebben geïnspireerd? Ik kan het niet inzien. Twintig en achttien jaar waren de gebroeders Marnix respectievelijk in dezen tijd. Wie komt in dit verband dan de Franse spreekwijze niet in de gedachten, dat „tuut coeur généreux est révolutionnaire à vingt ans”? Zo dikwijls edele overtuigingen door de gediensigheden der praktijk tot holle leuzen geworden zijn en eerbiedwaardige instellingen tengevolge van hun lang voortbestaan verduft en ingedut raakten: komt er iets nieuws, dat wil trachten dat ontaardingsproces tot staan te brengen, dat weer ernst met de oude idealen begint te maken en daar offervaardigheid voor toont, dan gaat het verlangen der jeugd — tenminste van niet het slechtste deel daarvan, dat zijn geestdrift niet in geldzucht, eerzucht of gemakzucht heeft verstikt — niet alleen maar krachtig, maar ook spontaan daarheen uit. Waarom zou het dan ook in dit geval niet zo gegaan zijn, bij Jan van Marnix' kiezen voor de Reformatie? Dat hij zonder persoonlijk door de propagandisten te zijn bewerkt, alleen reeds omdat hij haar zag bestaan en door de wereldse en geestelijke machthebbers nog zag vervolgd worden ook, bewogen werd haar vaandel te volgen.

Te liever stel ik mij de gang van zaken te dezen opzichte zo voor, omdat het op die manier m. i. het beste past bij het feit, dat wij bij dezen overgang der beide broeders niets van een langzaam en eerst na veel strijd tot een beslissing voerend proces bemerken, maar hen zich — zij het dan dat Philips dit wat later dan Jan gedaan heeft — op korten termijn volkomen zien overgeven. Zoals wij hen later ook nooit zien aarzelen, of de eenmaal ingeslagen weg toch wel de juiste was.

Wij bezitten een zeer merkwaardige en — hoewel de Raemond, die haar gaf, een vijand der Reformatie is geweest, zodat zij eer spottend dan onpartijdig bedoelde te zijn — toch onmogelijk geheel verzonnen beschrijving van de gezindheid, waarin,

terzelfder tijd dat de gebroeders Marnix, na de stichting der Geneefsche universiteit, Italië, het land waarin zij van Dóle uit veiligheid hadden gezocht, voor de stad van Calvijn verlieten, heel wat jonge mannen van overal dit evenzeer hebben gedaan. Hier is zij: de Geest komt over hen en zingt hun voortdurend de naam van Calvijn in de oren! Met hun vijven, hun zessen, breken zij op en trekken dag en nacht voort. Het verlangen geeft hun vleugels. Met geen geringere vreugde dan waarmee Gottfried van Bouillon eens voor het eerst de muren van Jeruzalem aanschouwde, zien zij eindelijk het heilige Genève aan de gezichtseinder opdoemen. Als zij, aangekomen, horen dat er kerkdienst is, spoeden zij zich ademloos daar naar toe, om te luisteren naar wat Calvijn te zeggen heeft. Hoewel zij zich verwonderen „de sa mauvaise grace et de son action désagréable”, gaan zij hem toch na afloop van de preek, te midden van velen, die hetzelfde doen, begroeten.

Indien er werkelijk geweest zijn ten wier opzichte deze schets voor niet overdreven behoeft te worden gehouden, dan zijn het wel de jonge mannen geweest van het slag, waartoe ook Thoulouse en Marnix hebben behoord.

In de eerste jaren, dat de universiteit te Genève haar deuren heeft opengezet, kon men uitsluitend theologie aan haar studeren. Het lijkt dan ook geen twijfel, of de gebroeders Marnix hebben zich tegen het slot van hun studiereis in dat vak pogen te bekwamen. Hebben zij echter misschien vóór die tijd een ander deel van de wetenschap beoefend? Philips in allen gevalle wel niet. De vraag, of die zelfs niet zeer in het bijzonder op de beoefening van die godgeleerdheid aangewezen was uit hoofde van het feit, dat hij ten tijde van zijn rondzwerven langs die verschillende universiteiten, waaraan hij lessen heeft gevolgd, niettegenstaande zijn jeugd kanunnik is geweest, laat ik maar liefst onbeslist. De aanwijzingen, op grond waarvan men ons wil doen geloven, dat zulk een kanonikaat werkelijk bestaan heeft, zijn mij niet overtuigend genoeg. Al moet ik erkennen, dat het volstrekt niet bevreemdend zou zijn wanneer later nog eens aan de dag kwam, dat men hem ons niet ten onrechte als zoodanig heeft trachten voor te stellen. Dat in een familie de oudste zoon een militaire of een politieke, een jongere daarentegen een geestelijke carrière zocht, gebeurde tal van malen. En die vleeschpotten van Egypte, waarover wij zijn broer Jan hem bij hun afscheid te Dóle ,de les hebben horen lezen, pasten als veroordelende karakteristiek van zo'n kanonikaat ook niet slecht. Hoe dit echter ook zij: het er voor te houden, dat Marnix ook te Leuven en te Dóle al theologie heeft gestudeerd, ligt zeer voor de hand. Want zijn leven lang heeft hij stellig een bij uitstek naar dat vak van wetenschap neigenden geest getoond. Kort voor zijn dood nog, als hij dus tientallen van jaren volledig door zaken van staat en oorlog in beslag genomen geweest is, beantwoordt hij de toezending van enige godgeleerde geschriften van de zijde van Sibrandus Lubbertus, een vriend in het Noorden van het land, met een opgetogen: „devoravi”, verslonden heb ik ze! En wat uitte zich een zelfde voorliefde ook al niet duidelijk een aantal jaren te voren, toen hij aan de Gelderse pensionaris Leoninus schreef: er is niets in U, dat mij niet recht aangenaam is; dan alleen, dat gij „nimium es atheologus”! Gij hebt prachtige idealen; niemand te kwetsen en eerbaar te leven: het kan niet beter! Maar zij komen te weinig uit een theologische gedachtewereld op; gij verankert ze te weinig in de bodem der Godsopenbaring.

II

„COMME CACHÉ, SOUBS LA CROIX DES PERSÉCUTIONS”

Wanneer en hoe is Marnix na afloop van zijn studiereis naar de Nederlanden teruggekeerd?

Tot tweemaal toe heeft hij zich daar zelf over uitgelaten. Helaas deed hij dat echter beide keren zó vaag, dat wij er feitelijk niets aan hebben. Wat betekent het immers als hij in Januari 1566 aan Beza schrijft: gij zult U wel herinneren, „dat er indertijd bij de heer d'Aignon twee Nederlanders thuis hebben gelegen, maar hij voegt aan dat „indertijd”, wanneer hij het nader als „vier jaar geleden” omschrijven gaat, uitdrukkelijk een: „ni fallor”, „als ik het wel heb”, toe?¹¹ En wat voor berekening valt er evenzo uit de mededeling te maken, die hij in 1598 in zijn Response apologétique un libelle fameux heeft gegeven, dat er zes jaar verlopen zijn tussen zijn terugkeer uit Genève en het begin der troebelen? Immers kan deze laatste tijdsbepaling evengoed op 1566 als op 1568, het jaar van Oranje's eerste veldtocht, zien!

Gelukkig echter, wij hebben bij dit punt ook een gegeven, dat ons een vast uitgangspunt biedt. Begin Mei 1562 is hij ongetwijfeld terug geweest. Op de Sen van die maand verzond hij immers een brief aan Petrus Delenus, een der predikanten van de Nederduitse vluchtelingenkerk te Londen, en deze is te Antwerpen geschreven.¹²

De vraag is nu maar, of hij toen reeds enige tijd geleden het Lac Léman voor het gebied van de Schelde verwisseld had, of niet. Al te kort kan hij zijn terugreis op dat ogenblik in elk geval nog niet achter de rug gehad hebben. Want ziehier wat hij in die brief aan Delenus aangaande zichzelf verteld heeft: „Met mijn tante van moederszijde van Walwijck” — vrouw van Arnold Walwijck, die destijds, als gezant van Oost-Friesland, telkens aan het Londense hof vertoefde — „hoop ik de reis te ondernemen, waartoe ik het besluit had opgevat, deels omdat mij niets zo aantrekt als vriendschappelijke aanraking met allerlei Kerken te hebben; deels omdat tal van boze mensen, die mij tijdens mijn afwezigheid, terwille van de reis, die ik naar U had ondernomen, in geen klein gevaar hebben trachten te brengen, deze (nieuwe) reis bijna tot een noodzakelijkheid hebben gemaakt”. Volkomen duidelijk is mij deze mededeling nu wel niet. Maar mag ik er toch niet uit opmaken, dat mijn briefschrijver, toen hij zich zo uitte, op 't punt stond een reis naar Engeland te beginnen, nadat hij daar vroeger ook al eens geweest was? En dan is toch kwalijk aan te nemen, dat die eerste reis (waarop Marnix dan de kennis met Delenus zal hebben gemaakt, op grond waarvan hij thans dezen brief aan hem richt) hoe kort ook, al binnen enkele weken na zijn terugkeer uit Genève tot het verleden zal hebben behoord. Een niet al te korte poos moet, dunkt mij, tussen zijn thuiskomst en dit nieuwe plan om te vertrekken toch in allen gevalle voorbij hebben kunnen gaan.

Tenzij ... die eerste reis naar Engeland tegelijk met die terugkeer heeft plaats gehad; Marnix m. a. w. via Engeland teruggereisd is! Uitgesloten lijkt mij dit niet.

Is het eerste, wat wij van Jan van Marnix (die toch zeker wel met zijn broer thuis

¹¹ Groen van Prinsterer, 1. c., t e Série, T. III, p. 412.

¹² Zie A. Lacroix, 1. c., p. 11 1—i s 3. F. L. Rutgers heeft er al op opmerkzaam gemaakt, dat de gebruikelijke datering van dezen brief in 1561 onjuist moet zijn, omdat er over gebeurtenissen in wordt gesproken, die op 27 April 1562 hebben plaats gehad; F. L. Rutgers, Calvijns invloed op de Reformatie in de Nederlanden (Leiden 1899), blz. 137.

gereisd is) hier in de Nederlanden merken, niet dit geweest, dat hij in combinatie met Adriaen Saravia, een tot de Reformatie overgegangene Franciscaner monnik, te Brussel een Gereformeerde Kerk heeft georganiseerd? En was die Saravia niet in de tweede helft van 1561 en het eerste kwartaal van het daarop volgende jaar in Engeland? Heel goed kan de gang van zaken dus deze geweest zijn, dat de beide broeders, na de stad van Calvijn te hebben verlaten, via Frankrijk Engeland hebben opgezocht, dat zij daar met Saravia in aanraking zijn gekomen en vervolgens met dezen gezamenlijk naar Vlaanderen togen.

Eén moeilijkheid blijft er, ik stem het toe, zodoende. Hoe zal het dan in zijn werk gegaan zijn, dat Marnix gedurende de weinige maanden, sinds in de Nederlanden doorgebracht, al zó in opspraak is gekomen, adat terwille van zijn veiligheid een tweede reis naar Engeland noodzakelijk geworden is? Na een afwezigheid van jaren nauwelijks thuis gekomen zijnde, kan hij aan de onwelwillende aandacht van die boze mensen, waarover hij zich in zijn brief aan Delenus zo beklagt, toch eigenlijk onmogelijk voedsel hebben gegeven!

Het moge zo schijnen, de werkelijkheid heeft er stellig anders uit gezien. Wij mogen van het verblijf der beide jonge mannen in Engeland dan al geen enkel spoor kunnen vinden: voor hun tijdgenoten daar te lande is het zeker niet verborgen gebleven. En dan is — om aan opzettelijke berichtgeving door regeringsspionnen nog maar niet eens te denken — bij de vele betrekkingen, die de daarheen uitgeweken Nederlanders met de in het vaderland achtergeblevenen onderhielden, een gerucht: ook de gebroeders Marnix zijn hier, al heel gemakkelijk over de zee gewaaid! Wie in Engeland zat stond destijds echter onverbiddeijk aan de verdenking bloot van ketterse gevoelens te koesteren. Natuurlijk was dat met wie naar Genève trok nog in veel sterker mate het geval. Maar van Marnix' verblijf daar ter stede is vermoedelijk nooit iets uitgelekt. Zoals hij in een brief aan Beza zelf verteld heeft, heeft hij daar immers onder pseudonym geleefd; doordat hij zich naar een land van zijn broer Jan in die tijd Budenguenius placht te noemen. In Engeland zal dit echter wel niet mogelijk zijn geweest. Zo veel dicht bij de Nederlanden viel zo'n incognito niet te bewaren. En dan was in Engeland te leven en een ketter te wezen voor de publieke opinie zo goed als volmaakt hetzelfde.

Met eigen hand heeft Marnix de jaren, die op zijn thuiskomst in de Nederlanden zijn gevolgd, als een tijd gekarakteriseerd, waarin hij „comme caché sous la croix des persécutions” heeft geleefd; als onder het kruis der vervolgingen verborgen.

Gezien de omstandigheden van die tijd verwondert mij dat niet, want het levensgevaar, waaraan de Reformatorisch gezinden gedurende het begin der jaren zestig hier bloot hebben gestaan, was werkelijk uiterst ernstig. En toch ligt in dit zich zó verborgen houden, dunkt mij, ook iets bevreemdends. Over het algemeen was op de achtergrond blijven en zwijgen nu juist niet het eerste, wat de leerlingen van Calvijn plachten te doen. Als hun leermeester er ook maar enigszins in slaagde invloed op hen te krijgen, werden zij omgekeerd onverschrokken propagandamakers. Maar dan hadden wij dit toch zeker ook wel mogen vinden bij Marnix, die, naar zijn eigen verklaring in een brief aan Beza, in Calvijn een Godsgezant had leren zien, en — naar die van zijn omgeving — niet minder dan een schaduw van de Geneefschen Hervormer is geweest.

Waarom hij in dit opzicht niet aan onze verwachtingen beantwoordt heeft? Zelf heeft hij dat later eens aangegeven. „Il n'y avoit chef qui avec juste et legitime vocation entreprint nostre défense”, een leider, tot het ter hand nemen van onze verdediging bevoegd, ontbrak.

Wie geen vreemdeling is in de geschiedenis der zestiende eeuwse denkbeelden over staat en maatschappij hoort in deze uiting duidelijk een bepaalde politieke gedachtewereld aan het woord komen. Het ideaal om in zake de beantwoording der vraag of wij, Nederlanders, onder de toenmalige omstandigheden ook een recht van verzet tegen onzen landsheer hadden — vraag, die door de benardheid der tijden in die periode met kracht aan de orde kwam — zich aan het voor zulke gevallen van Genève uit gegeven parool te houden: de individuele onderdaan heeft zulk een recht van verzet nooit, maar wel komt het onder zekere voorwaarden de „magistratus populares”, zoals bijvoorbeeld de Staten, toe. En de „magistratus inferiores”, de Prinsen van de bloede, zowel als in het algemeen de vertegenwoordigers van de hogen adel.

Ogenschijnlijk bestond er destijds in de Nederlanden nu niet zo veel aanleiding toe dit Geneefsche standpunt in zake het verzetsrecht ter sprake te brengen en er zich akkoord mee te verklaren. Wanneer onze vrijheidsworsteling tot de jaren 1562 à 1564 is voortgeschreden, neemt immers het duel van de Ligue der Groten met de roden bloedhond — zoals Lodewijk van Nassau hem noemde¹³ — kardinaal Granvelle, het toneel in beslag. Gold het hierbij echter niet meer een verzoekschriften, dan een verzetsactie? Het zij zoo; maar zodoende is de toenmalige stand van zaken ook niet ten volle overzien. Tegelijk met deze beweging onder leiding van Egmond en Oranje was in de genoemde jaren ook nog een tweede haar sprong aan 't nemen. De beweging der zgn. „effracties”, der bevrijdingen hier en daar van gevangenen om het geloof. En van het teruggolven der emigratie, waarbij men naar Engeland was uitgeweken; gepropageerd in vlammende preken van de kansels der vluchtelingenkerken te Londen, Sandwich en elders. En dit was wel degelijk een verzetsactie, die het kiezen van een standpunt er tegenover rationeel maakte. Het naar de wapenen grijpen der Hugonoten tegen hun onderdrukkers, het model van al dergelijke verzetsbewegingen, had haar trouwens geïnspireerd.

Toen hij aldus neerschreef, waarom hij zich in die eerste tijd na zijn terugkeer zo op de achtergrond heeft gehouden, voegde Marnix aan de geciteerde woorden er nog een paar toe, voor de kennis van zijn persoon zeker niet minder belangrijk dan de vermelde. Ik openbaarde mijn overtuiging niet, zeide hij: „behoudens dat ik niets deed wat mijn geweten mij verbood”. Had hij er ook mōg niet een andere verklaring op kunnen laten volgen, n.l. dat dit zich verborgen houden echter geen werkeloos blijven inhield? Metterdaad is hier geen sprake van geweest. Klaarblijkelijk was de weg, die hij voor zich als afgesloten beschouwde, per saldo toch alleen maar die van deelneming aan politieke werkzaamheden. Op ander gebied ontstond zulk een belemmering er z. i. niet door. En zo zien wij hem zich dan tegelijk krachtig inspannen ten bate der ontwikkeling van het godsdienstig-kerkelijke leven onder de Nederlanders. Uit zijn brief aan Petrus Delenus bleek reeds, hoe hij zijn krachten daarbij aan de Nederlanders in de vreemde wijdde. Niet minder gaf hij zich echter aan de Kerken onder 't kruis hier, en in het bijzonder aan die te Breda.

Hoelang Marnix, na in de voorzomer van 1562 met zijn tante Waelwijc over te zijn gestoken, in Engeland gebleven is, weet ik niet. Vermoedelijk echter maar kort. Anders was toch zeker wel eens enig bewijs zijner aanwezigheid daar voor de dag gekomen. En dit is niet zoo. Evenmin kan ik zeggen waar hij zich na het eind daarvan hier in de Nederlanden is begonnen op te houden. Konden wij maar vaststellen waar Christoffel Roels, de latere raadpensionaris van Zeeland, destijds gewoond heeft. Met dezen heeft Marnix toen immers zeer nauw contact gehad: door zijn toedoen ging Roels in 1565, naar hij zelf verklaard heeft, tot de Reformatie over. Of zouden wij

¹³ P. J. Blok, Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau (Utr. 1887), blz. 9.

zodoende toch niet verder zijn gekomen, omdat beide betrokkenen eerst te Breda met elkaar in aanraking zijn gekomen? In allen gevalle moeten wij voor Marnix' werkzaamheid in deze laatstgenoemde stad een behoorlijk stuk tijd rekenen. Want de positie, die hij daar heeft gehad, is stellig niet in een paar weken te verkrijgen geweest. Uit de vonnissen, waarbij Marnix zelf in 1568, en zijn vrouw Philippotte van Belle, die hij in 1565 of mogelijk al iets eerder getrouwd moet hebben, in 1570, tot verbanning werden veroordeeld, kennen wij haar zoals zij tenslotte is geworden. Moet ik de inhoud hiervan samenvatten: in alle opzichten heeft het jonge echtpaar toen gereed gestaan, om de bloei der kleine kruisgemeente te bevorderen.¹⁴ Niet alleen dat vrouwe Philippotte — nu eens per wagen, dan te voet — meermalen ter publieke hagenpreek kwam: de jonge Marnix en zijn gemalin bleken ook bereid de besloten godsdienstige samenkomsten hunner geestverwanten bij zich aan huis te ontvangen; om beurt met Antonie Backeler, die in den kring der Breda'sche Calvinisten destijds de leider was. De reizende predikanten, die op hun zwerftochten te Breda kwamen preken, waren doorgaans hun tafelgasten. En wanneer er eens een vergadering over enig godsdienstig of kerkelijk belang te houden was: weer was het ten hundert, dat men daartoe de gelegenheid vond.

Dank zij dit optreden moet Marnix' leven in deze periode wel een eigenaardige kleur hebben vertoond. Door het maatschappelijk milieu, waaruit hij stamde, en de kring, waarmee hij door zijn afkomst en zijn huwelijk verbonden was, zowel als door zijn flink inkomen — een halve ton jaarlijks was voor die tijd zeker een zeer aanzienlijk bedrag — heeft de toon in zijn huis stellig een voornaam karakter gedragen. Maar, voor zover die tot nog toe althans ter sprake kwam, was zijn omgang daarmee maar heel weinig in overeenstemming. Een kleermaker, een brouwer, een zakkendrager, een goudsmid, een barbier, zoals er onder zijn geloofsgenoten te vinden zijn geweest, pasten, maatschappelijk gesproken, toch maar weinig bij een heer van Sint Aldegonde, die bovendien nog de zoon was van een man, die zóveel hoge staatsbetrekkingen had bekleed, als dat met Jacob van Marnix het geval is geweest. En wat de predikanten betreft, die voor en na als gasten aan zijn tafel hebben gezeten: is het in de tijd der Kerkhervorming bij de mannen van het ancien régime niet altoos weer de klacht, het verwijt, dat het nieuwe geloof slechts verkondigers zonder geleerdheid zowel als zonder beschaving heeft?

Intussen is zodoende nog niet al het eigenaardigs van Marnix' Breda'sche leven aan de dag gekomen! Karakteristiek daarvoor is immers nog het meest zijn middenstelling geweest. Omdat hij in de hier ter sprake komende jaren tegelijk ook nog met mannen van een totaal tegenovergesteld slag in aanraking is gekomen. Met de Prins van Oranje, die toen — al moest hij deze stad telkens weer een poos voor Brussel verlaten — eveneens in Breda gevestigd was.¹⁵ Met de edelen, die vanzelfsprekend deze hoofdfiguur uit de Nederlandse adel omzwermden, of kwamen bezoeken. En vooral, ja vooral met Lodewijk van Nassau. Het is bekend, dat deze Lodewijk al veel eerder overtuigd aanhanger der Reformatorische denkbeelden is geweest, dan zijn oudere broer dat was. Zo behoeft het ons dan ook niet te bevreemden, dat uit de gemeenschappelijkheid hunner woonplaats voor deze beide jonge mannen meer is voortgevloeid dan oppervlakkige bekendheid; dat er een verwantschapsgevoel en een

¹⁴ Zie Th. juste, *Vie de Marnix de Ste Aldegonde* (La Haye 1858), p. 240; R. C. Bakhuizen van de Brink. *Het huwelijk van Willem van Oranje* (Amsterd. 1853), blz. 153; Groen v. Prinsterer, *Archives Ie Serie*,

¹⁵ Zie de naamlijst van de verschillende edelen, die er, blijkens een brief van Lodewijk van Nassau, ter conferentie zijn gekomen in de zomer van 1563: P. J. Blok, a. w., blz. 15.

bondgenootschap uit werden geboren.

Hoe sterk deze samenbindende krachten hen naar elkaar toe hebben gedreven bleek in 1566, toen Marnix' optreden hoe langer hoe meer de aandacht der Brusselsche regering begon te trekken en door deze van commentaar in de trant van Morillons brief aan Granvelle d.d. 28 April begon te worden voorzien: „Les Tholousez sont cause d'une infinité de maux, et ont infecté beaucoup de noblesse, et vont tous les jours gagnants gens. Je crains que, à la longue, ceulx qui les attouchent de près s'en sentiront. Dieu doit que je ne soie prophète”. De Prins, die toen nog altijd alles wilde vermijden wat de indruk kon geven, dat hij er op uit was het tussen de Landvoogdes en zich tot een breuk te laten komen, raakte hierdoor vanzelf in niet geringe moeilijkheden; moeilijkheden, waaruit hij zich klaarblijkelijk tenslotte maar op één manier kans zag te redden: namelijk door de verdachte uit zijn omgeving te verwijderen, en daartoe een verder verblijf in de Baronie van Breda te ontzeggen. Maar wat volgde daar, naar het getuigenis van 's Prinsen administrateur Hovelmans, die persoonlijk dat uitzettingsbevel aan Marnix had moeten gaan brengen, toen op? „Que le comte Lodovic l'avoit faict retourner”.¹⁶

Behalve dit alles heeft ook nog studiewerk Marnix' Breda'sche tijd gevuld!

Als het ware op heterdaad betrappen wij hem bij die studiën, wanneer wij een blik werpen in de correspondentie, die hij omstreeks de overgang van 1565 op 1566 met Beza heeft gevoerd.¹⁷ Calvijns denkbeelden over het wezen Gods; de geest van de Theologia Deutsch en van de werken van Tauler, Castellio en Sebastiaan Franck, dat zijn de personen en de thema's, waarover het daarin gaat. De leer van het inwendige woord, die de Bijbel voor een overbodigheid houdt en Geestesopenbaringen in het hart van de gelovige als bron van diens Godskennis daarvoor in de plaats stelt, m.a.w. En wat een Calvinist daar tegen in kon brengen. Buitengewoon actuele onderwerpen in die tijd! Want Rooms en onRooms, mannen als de Antwerpse aartsdrukker Plantijn en de secretaris van Philips II, Arias Montanus, bij voorbeeld, zo goed als de Protestantse vertrouwde van de Prins, Aggaeus Albada, vertoonden in de tweede helft der 16e eeuw, toen de uitwendige vormen van het godsdienstig en kerkelijk leven deels zo in verval waren geraakt, deels voor wie ze in waarde hielden, zoveel levensgevaar meebrachten, de neiging om in een dergelijke verinwendiging — wat nog wat anders dan verinwinging is — van de religie de wijk te nemen.

Zelf heeft Marnix van zijn toenmalige belangstelling voor deze materie trouwens getuigd. Toen hij in 1598 zijn „Response apologétique... à un libelle fameux... par un certain libertin... nommant son dit libelle: Antidote ou contrepoison” uitgaf, heeft hij in zijn opdracht van dit boek aan de Staten-Generaal immers verteld, dat hij in zijn „Ondersoekinghe ende grondelijcke Wederlegginghe der geestdrijvische Lere aengaende het geschrevene Woort Godes” van 1595 een publicatie van „quelques mémoires, que autrefois j'avoie receuilli en ma jeunesse” had geboden; waar men hem al meermalen om aan boord was gekomen, maar die hij tot op dat ogenblik nog nooit

¹⁶ E. Poulet, l.c., p. 276. De op p. 139 te vinden veronderstelling van Pero Lopez, dat de Prins dezen verwijderingsmaatregel niet gemeend zou hebben, wordt door het bericht van Hovelmans m.i. gelogenstraft. Evenzeer veroordeelt dit de bewering van Elkan, Johann und Philips von Marnix während des Vorspiels, S. 17, dat Aldegonde in 1566 op Oranje's wens naar Breda toe gekomen zou zijn.

¹⁷ Zie A. Lacroix, Oeuvres de Ph. de Marnix Corresp. et mélanges (Paris 1860), p. 114 s.v.; welke brief door F. L. Rutgers, Calvijns invloed op de Reformatie in de Nederlanden (Leiden 1899), blz. 137 echter eer in 1565 dan in 1566 wordt gesteld; en Th. Beza, Epistolarum theologicarum liber unus (Geneve 1575) p. 63 sqq.

voor dat doel gereed had kunnen maken.¹⁸

Van sekten die iemands aandacht op dat thema vestigen konden, waren er destijds dan ook heel wat.¹⁹

¹⁸ Moet naast dit ééne studieonderwerp met betrekking tot Marnix' Breda'sche jaren ook nog een ander worden genoemd? Heeft hij zich destijds — al dan niet met behulp van uit Genève meegebracht materiaal — ook nog aan het neerschrijven van, althans een schets van zijn „Tableau des différens de la Religion” gezet, al is dit Franse pendant van zijn beroemden Byenkorf eerst in 1598, in veel uitgebreider vorm in het licht gekomen? M.i. zijn de er voor bijgebrachte argumenten niet overtuigend. Vgl. J. J. v. Torenbergen, Ph. van Marnix Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften. Verscheidenheden uit en over de nalatenschap ('sGrav. 1878), blz. XXXIII; J. Wille, Marnix' Bijencorf (Scheveningen 1919), blz. 21.

¹⁹ J. J. van Torenbergen, a. w., DI. I, blz. XXVII.

III

BONDGENOOT VAN LODEWIJK VAN NASSAU EN HENDRIK VAN BREDERODE

Toen het verbond der Edelen, nadat het verzet van de Ligue der Groten op niets uitgelopen was, daar de leiding van overgenomen had, en op 5 April 1566 naar het paleis van Margaretha van Parma trok, om de Landvoogdes zijn verzoekschrift aan te bieden, liep Marnix in de stoet van die „Geuzen” mee. Zoals hij in Februari daaraan voorafgaand ook al bij de conferenties te Breda en te Hoochstraten tegenwoordig was geweest, en omstreeks Kerstmis 1565 ten huize van Nicolaas de Hames de stichting van de bond had meegemaakt. Met het begin van het Wonderjaar, mag ik wel zeggen, heeft hij dus aan dat verborgen leven, dat hij in Breda geleid heeft, een eind gemaakt, en laten zien wat hij eigenlijk wilde. Dat niet alleen! Tegelijk is hij toen plotseling gaan tonen, dat hij bij dat meedoen aan de oppositie tegen de onderdrukking van de Nederlanden in beslistheid en activiteit van nu af voor niemand meer wenste onder te doen. Hadden de verschillende correspondenten der aanvoerders van die onderdrukking tot nog toe geen aanleiding gehad zijn naam in hun brieven ter sprake te brengen, nu wordt dat in het oog vallend anders. Nu beginnen zij telkens en telkens gewag van hem te maken, als van een man, die bij de dagelijks verontrustender wordenden gang van zaken voor een van de raddraaiers moet worden gehouden.

Vraag ik mij af, aan welke oorzaak deze plotselinge verandering in Marnix' optreden moet worden toegeschreven, dan heb ik, wanneer ik goed zie, tussen twee de keus. Heeft de man zich tot dat begin van 1566 in hoofdzaak stil gehouden, omdat hij van de gedachte uitging, dat optreden tegen de Koning alleen geoorloofd was, als er een leider voor dat verzet te vinden bleek, dan is enerzijds mogelijk, dat hij thans zo'n figuur, achter wie hij zich scharen mocht, metterdaad gegeven dacht. Maar ook kan de toedracht der zaak van heel andere aard zijn geweest. Het is mogelijk, dat de kerkelijke wereld, waarmee hij gedurende de laatste jaren zulk een nauw contact had gehad, en wier verzetsstemming zoveel feller en radicaler was geweest dan die van de adellijke — zóveel zelfs, dat de actie van deze laatste tot stand is gekomen, omdat anders die eerste tot nog veel scherper maatregelen de toevlucht zou zijn gaan nemen; bij wijze van poging om te kalmeren dus als het ware! — mogelijk is ook, dat deze kerkelijke wereld hem in haar radicalisme heeft meegesleept.²⁰ Naar het mij voorkomt zal dit laatste geval zich hier eerder hebben voorgedaan dan het eerste.

Had de overtuiging, dat openlijk verzet nu niet langer ongeoorloofd behoefde te worden genoemd, doordat een leider beschikbaar was gekomen, hem hier gedreven, dan zou hij m. i. toch wel hetzij Oranje hetzij Egmont voor die, alle scrupules verdrijvende figuur hebben moeten houden. Maar wat wij zien is juist het omgekeerde: noch bij de een noch bij de ander hunner heeft hij zich in dezen tijd bijzonder aangesloten, maar bij een derde en een vierde, bij Lodewijk van Nassau en Hendrik van Brederode.

Dat zijn betrekkingen met Willem van Oranje in deze maanden niet goed zouden zijn

²⁰ Een uitvoerige tekening van dit radicalisme der kerkelijke groep is in mijn Willem van Oranje (Haarlem 1933) te vinden; zie aldaar blz. 103 vv.

geweest, zou ik niet graag beweren.

Integendeel: Oranje moet er nu geheel en al mee verzoend zijn geraakt hem en zijn broer dagelijks om zich heen te zien: zijn „commensales perpetui” heten zij in een brief van die tijd: zijn dagelijkse gasten. Maar dit hield toch klaarblijkelijk geen gelijkheid van idealen in. En wat Egmont betreft: ook met dezen heeft hij wel contact gehad — soms zelfs tot in nachtelijke conferenties toe — maar tot enige samenwerking is het ook in dit geval niet gekomen. Trouwens: Egmont begon in deze dagen eer achteruit te deinzen, dan dat hij als leider van het verzet zou zijn opgetreden. Naar Morillon hem 7 April 1566 in een brief aan Granvelle tekende: *droefgeestig*, door de andere Heren meer en meer gemeden en er blijkbaar al onrustiger onder wordend, dat hetgeen hij mee begonnen was ook wel eens slecht zou kunnen aflopen.

Bij wie Marnix zich echter, als gezegd, veel meer aansloot: bij Lodewijk van Nassau en Hendrik van Brederode. In April 1566 hield hij zich bijvoorbeeld met deze laatste in diens stad Vianen op, gelijk hij in Februari 1567 ook met hem heeft deelgenomen aan de voorbereiding der indiening van het derde rekwesit der Edelen aan de Landvoogdes; het bekende, dat Margaretha ten slotte weigerde in ontvangst te nemen. En wat aangaat de eerstgenoemde van deze twee, Lodewijk van Nassau: hoezeer deze zich in 1566 geestverwant van hem gevoelde, is hiervóór al duidelijk gebleken.

Als deze aansluiting bij Lodewijk van Nassau en Hendrik van Brederode meer dan bij Oranje en bij Egmont nu iets betekend zal hebben, dan toch stellig dat Marnix op het ogenblik, waarop hij zo handelde, voor een radicaal optreden in zake het verzet tegen Philips II heeft gekozen. Want Brederode is immers de man geweest, eer dan al zijn standgenoten bereid om te dezen met praten op te houden en tot het gebruiken van de wapenen over te gaan. En Lodewijk van Nassau — al ging hij dan nog niet direct zó ver — heeft in zijn afkeuring over het feit, dat zijn broer Willem destijds maar al en al bleef „temporiseren”, bleef talmen, toch ook getoond, dat hem gaandeweg duidelijk was geworden: met verzoeken en uitkijken en afwachten liet zich het vraagstuk onzer vrijwording niet meer oplossen.

Genoemde samenwerking met Nassau en Brederode heeft een zeer speciale taak voor Marnix meegebracht. De taak van „go-be-tween” tussen de Heeren van het verbond der Edelen en de kerkelijke consistoriën. Woonde hij 27 Februari 1566, naar ik reeds meegedeeld heb, de conferenties van die Edelen te Breda en te Hoochstraten, waar men het program van actie van het Compromis voor de eerstkomende tijd heeft vastgesteld, bij: in Maart daaropvolgend zien wij hem zijn tijd gebruiken om de Kerken van de daar gevallen besluiten in kennis te stellen. Op de 2^e Juni, waarop in 1566 Pinksteren viel, treffen wij hem opnieuw in een kerkelijk milieu aan, n.l. in het consistorie van Antwerpen. Een week of acht verder en hij is weer in seculier gezelschap te vinden; d. w. z. op de bekende vergadering te St. Truyen. Evenzeer als dat tegen 18 December het geval is geweest, toen hij te Antwerpen aan bespreking van de vraag, of men het belegerde Valencyn niet te hulp zou kunnen komen, deelnam.²¹ Deze lijst van Marnix' werkzaamheden laat zich zonder moeite, vlot neerschrijven. En echter moet — al heeft hem in het algemeen dit streven, om de adel en de consistoriën in het span te laten lopen, wel gelegen — hem de bereiking van zijn doel daarbij meer dan eens heel wat moeite hebben berokkend. Op de vergadering te St. Truyen bijvoorbeeld hebben levendige debatten getoond, dat een deel der aanwezigen over de

²¹ R. C. Bakhuizen van de Brink/J. S. Theissen, *Correspondance .. de Marguerite d'Autriche, Duchesse de Parme*, T. I, (1925), p. 234. Tijdens zijn verblijf te Antwerpen placht hij bij een uit Kamerijk afkomstig koopman, Jan Carlier, te logeren.

aanhangige vraagstukken heel anders dacht, dan hij deed.

Maar al moet de vervulling van zijn taak hem dan niet altijd gemakkelijk zijn gevallen, hij heeft van zijn inspanning toch ook wil gehad. Anders zou de Spaansgezinde partij zeker niet telkens en telkens weer in haar briefwisseling de klacht hebben geuit: wat stichten die beide broers Marnix toch een hoop kwaad!

In twee andere opzichten heeft Marnix in het jaar 1566 ook nog getoond, dat het radicalisme der kerkelijke wereld in de Nederlanden sinds enige tijd beslag op hem had gelegd.

Zijn beoordeling van de beeldenstorm, te vinden in zijn twee,²² omstreeks de overgang van 1566 op 1567 door hem opgestelde geschriften: *Van de beelden afgheworpen in de Nederlanden in Augusto 1566*, en *Vraye narration et apologie des choses pascées au PaysBas, touchant le Fait de la Religion*, en *Fan MDLXVI (1567)*, heeft dit al bijzonder duidelijk voor de dag doen komen.

Het laatste van deze beide pamfletten is ten aanzien van het bedoelde thema slechts een, in wat wijder verband gegeven herhaling van het eerste geweest. En met beschouwing van dit eerste kan ik dus volstaan. Welnu, tegenover een Breda'sche Martinist, een aanhanger der Lutherse Reformatie dus, die onmiddellijk nadat de beeldenstorm plaats gehad had een scherpe bestrijding daarvan in het licht had gegeven en de mening had voorgestaan „dat het afwerpen der beelden niemande dan der hoogher overheit gheoorloft en zij”, heeft Marnix daarin de gebeurtenissen van 10 Augustus 1566 en vervolgens met overtuiging verdedigd. De hedendaagse beschouwing daarvan, die er meestal niet meer dan een oorzaak van verlies van een groot aantal kunstschaten in ziet en bejammert, was in de tijd, dat zij voorvielen, natuurlijk aan beide er bij betrokken zijden uitgesloten. Zagen de overigens onbekende man, tegen wie Marnix te velde toog, en zijn medestanders er — als gezegd — een ingrijpen in de rechten der overheid en dus eigenlijk een daad van rebellie in: voor hen, die in het tegenovergestelde kamp leefden — althans voor Marnix — uitten er zich (voor wat de menselijke kant ervan betrof) geloofsijver en (voor wat Gods doen erbij aanging) een tot dankbaarheid stemmend werk Zijner voorzienigheid in.

Althans voor Marnix, zeg ik. Want hieruit bleek nu juist dat radicalisme, waarvan ik sprak: de algemene opinie in zijn groep zag er wat dit punt betreft heel anders uit. Laten daar enkele mensen in te vinden geweest zijn, die zijn mening deelden,²³ dit waren uitzonderingen op de regel, dat men in de beeldenstorm de wildemansdaad van „een dullen hoop”, de actie van een plotseling uit de band springend plebs zag.

Dat het Marnix met het verdedigen van deze persoonlijke opvatting ernst geweest is, is wel vaststaand. En toch heeft hij haar aanvankelijk alleen maar opgeschreven en niet gepubliceerd. In 1567, toen hij zijn argumentatie in de *Vraye Narration* herhaalde, wel. Maar niet zoolang ze slechts in zijn *Van de beelden afgheworpen* te vinden was. Van dit laatste boekje heeft vóór 1871, toen van Torenbergen het in druk gaf, toch hoogstwaarschijnlijk nooit een editie het licht gezien.

²² Over twee andere pamfletten uit die tijd, over het namens de consistoriën op de Rijksdag te Augsburg aan Keizer Maximiliaen II aangeboden *Verhoogt der Kerken van Christus*, en de daarbij behorende *Smeekbrief*, zwijg ik. Weliswaar schreef van Torenbergen die aan Marnix toe, maar gedeeld wordt zijn mening ongeveer niet. Nog een ander geschrift, waarin men Marnix' hand wel heeft menen te ontdekken, *Conseil sacré d'ung gentilhomme Francois*, is evenmin van hem afkomstig. Wel schijnt hij meegewerkt te hebben aan de Vlaamsche vertaling der *Remonstrance au Roy*, die destijds door het propagandabureau van de opstand onder leiding van Junius en Leclercq werd uitgegeven; vgl. *Bulletin du Bibliophile Belge*, T. 15 (1859), p. 365, 366; Fruin, *Verspreide Geschriften*, (blz. 410 w.).

²³ Zie R. C. Bakhuizen van de Brink, *Cartons voor de geschiedenis van de Nederlandsen Vrijheidsoorlog*, Dl. I ('s Grav. 1891), blz. 86. Vgl. ook het: „uit zèle van der religien”, ald. blz. 85.

Waarom de schrijver deze publicatie achterwege zal hebben gelaten?

Misschien omdat hij deze per slot van rekening overbodig geacht heeft, waar hij binnenkort in de Vraye Narration deze zelfde kwestie toch weer aan de orde hoopte te stellen. Maar mogelijk is ook, dat hij — om zoveel dat kon in de anti-Spaanse actie de eenheid te bewaren — in een tijd, waarin de woede der autoriteiten zeer groot was en de gewone beoordeling van de beeldenstorm in het zgn. Drie miljoen rekwes pas nog weer eens nadrukkelijk uitgesproken was — zijn mening voorlopig toch maar liever vóór zich heeft willen houden.

De indiening van dit Drie miljoen rekwes waarbij aan Koning Philips dertig ton goud werd aangeboden, mits hij bereid was de Nederlanders vrijheid van godsdienst te geven, is een concessie der consistoriën aan Egmonts gebrek aan doortastendheid geweest. Nog éénmaal zou men dan, als hij daar zó op stond, een poging doen, om het doel, dat men zich gesteld had, in der minne te bereiken. Zou ook deze echter weer op een mislukking uitlopen ...!

Toen zij dit voor ieder zichtbaar gedaan had, ontwikkelden zich de dingen zonder verder uitstel in de richting van gewapend optreden. Met grote snelheid. Binnen korten tijd had men troepen, een leider in Hendrik van Brederode en — nog weer een nieuw bewijs van het radicalisme, waarmee de man, naar ik zei, destijds bezielde was, maar thans ook het laatste — vanaf half Februari 1567 een schatmeester in ... Marnix.

Van zijn oude opvattingen in zake het verzetsrecht terugkeren deed deze daarmee niet. De beslissende kwestie had voor hem immers altijd in de vraag, of er een bevoegde leider voor dat verzet te vinden was, gelegen: welnu, nu Brederode zich — omdat de eerstaangewezene, ede Prins van Oranje, maar al weigerachtig bleef — als aanvoerder op te treden bereid had verklaard, ontbrak die niet langer. En zo moet de benoemde zich dan bij zijn nieuwe taak in geen enkel opzicht belemmerd hebben gevoeld. Met al de kracht, waarover hij beschikte, kon hij zich aan haar wijden. Hetgeen hij dan ook duidelijk waarneembaar gedaan heeft. Weliswaar zien wij hem nooit rechtstreeks in het militair bedrijf van die dagen gemengd. Maar dit neemt niet weg, dat hij zich voor zijn strijdende medestanders zeer nuttig heeft gemaakt. Voortdurend in actie om hun de nodige troepen en oorlogsmateriaal te verschaffen. Op, voor die tijd zelfs verre reizen; o.a. in December 1566 en Januari 1567 naar het gebied van Keurvorst Frederik III van de Palts 1.

Dat het slecht met deze verzetsactie van eind 1566 is afgelopen, heeft Marnix op twee manieren getroffen. Voor zover hij er zijn broer Jan bij verloren heeft, en omdat hij er de wijk naar het buitenland door heeft moeten nemen.

Van de dood van zijn broer Jan te spreken is de herinnering aan een der meest dramatische dagen uit het begin van de opstand te vernieuwen. Half Maart 1567! Thoulouse's expeditie naar Zeeland een mislukking geworden; door zijn terugtocht naar Antwerpen en door de slachting te Austruweel, als gebeurtenissen van even onheilbrengende aard, gevolgd. De leider van die onderneming door zijn verwoede tegenstanders, de soldaten van de heer van Beauvoir, niettegenstaande hij dezen op het ogenblik, waarop hij hun in handen viel, een losgeld van twee duizend gulden aanbood, onmeedogenloos in stukken gehouwen. Catharina van Goor, zijn vrouw, in de grootste wanhoop en verbittering door de Antwerpse straten ijlend, in de hoop de bevolking te kunnen bewegen om aan de strijders buiten de poort hulp te gaan verlenen. En op de Meir Oranje, die inzag, dat zulk helpen onmogelijk was en alleen maar een nog groter ramp zou kunnen brengen, omringd door een woedende

volksmenigte, die deze schijnbare onverschilligheid voor het lot der daar zo vlak bij de nederlaag lijdenden niet kon begrijpen. Er door omringd en er door bedreigd: zózeer, dat hij er maar ternauwernood het leven bij afbracht; verraders moeten toch immers sterven!

Persoonlijk meegemaakt heeft Marnix van dit alles niets. Wel heeft hij, toen deze afloop van Thoulouse's tocht dreigde, het plan opgevat zich naar hem toe te begeven, om hem naar zijn beste krachten ter zij te staan. Maar eer hij dit plan heeft kunnen uitvoeren is hem reeds duidelijk geworden, dat hij onmogelijk meer op tijd zou kunnen komen.

Een maand later moest hij zijn woonplaats echter toch de rug toekeren. Want toen overkwam hem het tweede, waarvan ik sprak: dat hij ten gevolge van zijn deelnemen aan Brederode's verzetsactie buitenslands is moeten gaan. Geen wonder, dat hij hiertoe overging. Sedert het sterven van zijn broeder is zijn veiligheid in zijn oude omgeving zó gering geweest, dat hij eiken dag een ander onderkomen moest zoeken, zou hij niet gevangen genomen worden. Toch heeft hier niet de enige reden van zijn vertrek in gelegen. Naar hij zelf in een van zijn werken verklaard heeft is hij ook weggegaan, omdat het verzet thans opnieuw hoofdeloos was geworden, d. w. z. de *conditio sine qua non* voor zijn meedoen weer had verloren. Brederode, die tijdens de beschreven Antwerpse troebelen in Amsterdam is geweest, vertrok kort na die immers van daar naar Oostfriesland, om — omdat hij een jaar daarna overleed — de Nederlanden na deze tijd niet meer terug te zien.

De vraag, of Marnix bij zijn inballingschap-gaan al dan niet in het gevolg van Willem van Oranje heeft gereisd — die Groen ontkennend, maar Elkan bevestigend heeft beantwoord²⁴ — zou ik graag laten rusten, ware het niet, dat Elkan, na dat bevestigend antwoord gegeven te hebben, daaruit heeft menen te mogen concluderen, dat (niettegenstaande al wat er gebeurd was) Marnix de Prins blijkbaar toch niet als verrader van zijn broer en van de zaak der Nederlanden heeft beschouwd, zoals zo vele van zijn volksgenoten destijds deden. Tot een dergelijke gevolgtrekking hebben wij hier m. i. evenmin het recht als tot de daaraan tegenovergestelde, omdat het gelijk in dit meningsverschil mij meer aan Groens zijde lijkt te zijn, dan aan die van zijn opponent. Juist daar Marnix ook weggetrokken blijkt te zijn wijl er geen leider voor het verzet meer was. Want toen Oranje zich op reis begaf — 11 April van Antwerpen afscheid nemend en de 22e d.a.v. de grens der Nederlanden overschrijdend — zat Brederode nog in Holland.

²⁴ Groen van Prinsterer, Archives, 're Série, T. II, p. 13; A. Elkan, Johann und Philipp von Marnix während des Vorspiels des niederl. ndischen Aufstandes (Leipzig, o. J.), S. 40.

IV

IN BALLINGSCHAP

Gedurende de laatste maanden van de hiervóór beschreven periode in Marnix' leven merken wij maar heel weinig van diens samengaan met Lodewijk van Nassau meer. In een ophouden der geestesgemeenschap van de beide mannen kan de oorzaak hiervan niet gelegen hebben. Om nu maar bij Marnix te blijven: vriend van de Reformatie en voorstander van een radicaal optreden van die beweging was deze ... zelfs nog een anderhalf à twee jaar later, toen hij aan zijn vriend Carpentarius te Londen tot tweemaal toe — op 19 September 1568 en op 10 Januari 1569 — een brief schreef in verband met de moeilijkheden, kort te voren in de Nederduitse vluchtelingenkerk daar gerezen.²⁵ Moeilijkheden omtrent de vragen: ten eerste, of de kerkenraad het recht had, in geval er een Doopsbediening plaats moest hebben, te eisen — zoals hij gedaan had — dat daarbij peetouders werden gesteld; en vervolgens of de beeldenstorm werkelijk zulk een slag in het gezicht der overheid was, als de Londense predikant van Winghen dat in een preek, diens kerkenraad dat in een reeks stellingen, en de apotheker Jan Engelram dat in een brochure hadden gedaan.²⁶

Ten aanzien van elk dezer punten nam Marnix het toen immers voor die partij op, die weigerde de beslissing daarbij aan de gestelde machten te laten, die meestal maar weinig tot doortastende maatregelen bereid waren. Beriepen van Winghen c.s. zich in zake de eis, dat men bij de Doop peetouders zou stellen, op de Bijbeltekst: „Seght het der Ghemeynte aen”, om daaruit dan de gevolgtrekking te maken, dat de kerkenraad het in al zulke gevallen voor het zeggen had, wijl die immers de gemeente vertegenwoordigde: Marnix vond deze redenering onaanvaardbaar, en meende veeleer, dat — wanneer het er om ging zulke bepalingen te maken — het recht en de plicht daartoe de gemeente als geheel toekwam.

En in gelijke geest oordeelde hij ten opzichte der kwestie betreffende de **beeldenstorm**. Dezen af te keuren en te beweren, dat alleen de overheid de beelden verwijderen mocht — zoals én in de reeks stellingen van de kerkenraad én in Engelrams brochure gebeurde — ging zeker niet aan. Had de schrijver van die brochure zich niet zo aan „onnutte speculatiën” overgegeven en in de plaats daarvan de Bijbel en „de oude kerckelijcke historien” maar als kompas gebruikt, „ja hadde hij slechts ymmers gheweten hoe dat de saken in de Nederlanden sijn toegeghaen”, zijn oordeel zou wel anders uitgevallen wezen. En in zake de bestrijding der tyrannie zou de regel gelden, dat deze alleen door de macht der overheid en de Staten des lands verholpen zou mogen worden, „maar alle bijzondere personen en zelfs alle lagere besturen hebben met schuldige gehoorzaamheid, naar de leer en het voorbeeld van Christus, liever onrecht te lijden, dan met verzaking van hunne roeping (waarin ieder blijven moet) de goddeloze te weerstaan en zo onrecht te doen? Deze redenering

²⁵ Deze brieven staan afgedrukt in J. J. van Torenbergen, a. w., Dl. I (1871), blz. 135 vv., 547 vv. Niet onmogelijk heeft Marnix eerst het plan gehad zijn advies persoonlijk naar Londen te gaan brengen. Zie de Protocollen van de kerkenraad van Eindhoven sub 14 Juni 1568: naar aanleiding der hernieuwing van een klacht uit Londen over Willem Bastynck wordt besloten "urn Philippo Mamixio, als he nha Engellant thuut wolden, muntlicke instructie dhon, myt ein Cardensbreeff" (Archiv der Evang.Ref. Kirche Emden).

²⁶ Vgl. hierbij mijn De Nederduitse vluchtelingenkerken der 16e eeuw ('s Grav. 1908), blz. 166 vv., en mijn Johannes Engelram, in Stemmen des Tijds, Jrg. V (1916), Augustus afl.

onderscheidde veel te weinig scherp; „want enen tyran te moghen wederstaen oft niet, bestaet aldermeest in de gheleghentheyte der wetten ende landtrechten, dewelcke God door sijn woordt niet en wilt vercortet noch gheprejudiciëert hebben, ende daerom heeft het een ander aensien so warmeer de landen metten sweerde ghewonnen zijn (als het bij de Babiloniërs ende Romeynen was), dan so wanneer de overheyt met seker contracten ende onderlinghe verplichtinghen is aenghenomen ende inghevesticht, ende met eedtplichtinghe der privilegiën te onderhouden ghehult (gehuldigd), soo dat deghene die alsulcke saken willen richten sonder aensien te nemen op de landtrechten, ende willen de macht ende het recht der overheden ende der onderdanen brenghen onverscheydentlijck op het exempel der Romeynen ende Babiloniërs (welcke over heure ondersaten als over eyghen slaven, die sij het leven gegunt hadden, regierden) die duncken mij de blinden ghelijck zijnde, die sonder onderscheyt van alle verwen willen oordelen, ofte enen onwetenden schoenmaker, die alle voeten op enen leest wil schoeijen”.

Van verwijdering, die er tusschen Lodewijk van Nassau en Marnix gekomen zou zijn, blijkt dus metterdaad niets. En zagen wij hen in de loop der eerste maanden van 1567 minder samenwerken dan vroeger: dit moet een andere reden gehad hebben. Deze namelijk, dat zij gedurende die tijd niet in elkaars nabuurschap waren. Terwijl Marnix zich toen te Breda ophield, verbleef Nassau destijds eerst — om besprekingen te houden — in Amsterdam, en daarna — om troepen te werven — in Duitsland.

De half Februari 1567 gevallen aanvaarding van zijn thesaurierschap in de dienst van Brederode is voor de eerstgenoemde dan ook volstrekt geen afscheid nemen van 's Prinsen broer geweest, maar een zich blijven geven aan de nu al sinds meer dan een jaar gemeenschappelijk door hen nagestreefde idealen.

Toen Marnix in ballingschap moest gaan, kwam dit duidelijk aan de dag.²⁷ Want hij volgde daarbij het spoor van Brederode. Ofschoon de vluchtende Zuid-Nederlanders uit Vlaanderen en Brabant in de regel naar Engeland of naar de Beneden-Rijn, met name naar Keulen, plachten uit te wijken, trok hij toen immers naar Oost-Friesland — waarheen zijn faam hem al moet vooruitgegaan zijn, want hij werd er buitengewoon vriendelijk ontvangen — en vandaar kort daarop verder naar Bremen. Maar tevens vernieuwde hij zodoende het contact met Lodewijk van Nassau. Tijdens de veldtocht in het Noorden, die deze toen ondernam, de veldtocht, waaruit ieder de slagen bij Heiligerlee en bij Jemmingen kent, druk bezig om deze expeditie zo veel hij maar kon te bevorderen; schakel tussen de Prins te Dillenburg en de per slot van rekening zo onfortuinlijke aanvoerder aan de Dollard.

Marnix heeft aan dezen ballingschaptijd steeds goede herinneringen bewaard. Eén schaduwzijde heeft die voor hem gehad. In geldelijk opzicht is hij moeilijk door te komen, althans in niet geringe mate pijnlijk voor hem geweest. Doordat Beauvoir, de commandant der troepen, die bij Austruweel Jan van Thoulouse en zijn legertje vernietigd hebben, van Philips II gedaan heeft weten te krijgen, dat de goederen der beide broeders Marnix te zijnen behoeve verbeurd verklaard werden, bevond Philips zich destijds zelfs in zulke armelijke omstandigheden, dat hij door zijn vrienden onderhouden moest worden.²⁸ Maar overigens was het een goede tijd voor hem. Want

²⁷ Ter voorkoming van misverstand: ik bedoel hier zijn vrijwillig vertrek uit de Nederlanden. Officieel verbannen werd Marnix eerst in Augustus 1568.

²⁸ E. Poulet, *Correspondance de Granvelle*, T. I, p. 129 n. 2; A. Lacroix, *Oeuvres de Ph. de Marnix Ecrits politiques et historiques* (1859), p. 80. Een paar van die vrienden kan ik noemen: Unico Manninga, en de zich destijds ook te Emden bevindende Arent van Dorp; zie Resolutiën van de Staten van Holland 1575 No. 115 (blz. 135) en Oud-Holland, Dl. X (1892), blz. 68.

kon hij die in het algemeen zó doorleven „que j'ay esté agreable aux grands, cher à mes egaulx, et estimé des petits”, bovendien liet hij hem veel tijd voor studie. En hoe bijzonder na hebben onderzoek en schrijverij Marnix zijn leven lang niet aan het hart gelegen! Hoe benijdbaar kon hij soms het werk van een leraar niet vinden!

Het gevolg van die studie zijn, behalve een paar geschriften, waarover ik later nog afzonderlijk zal moeten spreken, twee vriendschappen geweest. Een daarvan, met Molanus, de rector der Latijnse school te Bremen, gesloten, heeft niet zo veel vermeldenswaardigs. Zij is die Bremer geleerde veel waard geweest. Nog in 1577 herinnerde hij zich dankbaar de „anregende” gesprekken, die hij toen, al heen en weer lopend voor zijn school en zijn huis, met zijn vriend heeft gehouden.²⁹ Maar overigens kan ik er gevoegelijk van zwijgen. Heel anders echter de tweede. Deze is voor de kennis van Marnix' persoon van heel bijzondere betekenis geweest.

Want Bernhard zum Boene of Boenius — Wilhelmus Bernhardus Bohemus a Fritzheim Austriacus nobilis, zoals hij 15 September 1559, bij zijn inschrijving als student aan de Universiteit te Tübingen, in het album van de rector betiteld werd — was een Schwenckfeldiaan. Dat wil zeggen: in dit geval sloot Marnix vriendschap met iemand uit die groep van „geestdrijvische” secten, waartegen hij tot het eind van zijn leven ernstig heeft menen te moeten waarschuwen.³⁰ Hoe dit mogelijk is geweest? Toen hij met zijn vrouw en kinderen te Bremen aankwam en onderdak zocht, gelukte het hem dat bij die zum Boene te vinden.³¹ Waarna de „pia ac docta consuetudo” van zijn gastheer zijn hart gewonnen heeft. Niet dat hij zodoende in is gaan stemmen met diens overtuiging. En bij hem én bij Aggaeus Albada, die in die zelfden kring verzeild is geraakt, is Marnix het Schwenckfeldianisme altijd blijven bestrijden. Maar tot het brengen van dit offer is zijn vriendschap voor de twee genoemde mannen toch wel bereid gebleken: als hij in 1595 zijn Ondersoekingende ende grondelijcke Wederlegginge de wereld in zendt, wordt Schwenckfelds naam door deze niet vermeld.

Na uit Bremen vertrokken te zijn, heeft Marnix zich in Oost-Friesland gevestigd. Te Emden? Of op de Lutetzburg van de Emden drost Unico Manningha bij Norden, die tijdens de emigratie van protestants Nederland naar Engeland en Duitsland tijdens Karel V en Philips II een kwart eeuw en meer voortdurend weer ballingen heeft geherbergd en Marnix misschien wel bijzonder graag heeft opgenomen, omdat haar bezitter goede relaties met diens oom Arnold van Waelwijck onderhield?³² Tot op zekere hoogte op beide plaatsen tegelijk. Zó immers, dat hij op die Lutetzburg heeft gewoond, maar tegelijk kerkelijk nauw met Emden verbonden is geweest, zodat hij o.a. daar ter plaatse aan de zgn. „profetie”, aan de wekelijkse beoordeling — door een paar daartoe aangewezen niet-ambtelijke gemeenteleden — van de 's Zondags door de predikanten gehouden preken heeft deelgenomen.³³

Mogen wij een oude huiskroniek van het geslacht Knyphausen, die in 1771 is opgesteld, geboef schenken, dan heeft hij, tijdens zijn verblijf op de Lütetzburg, eens een heel geheimzinnig avontuur beleefd. Op een goede avond zou een van zijn

²⁹ In de stadsbibliotheek te Bremen bevinden zich drie brieven van Molanus aan Marnix.

³⁰ Over dit Schwenckfeldianisme en Marnix' verhouding er tegenover, vgl. Chr. Sepp, *Drie Evangeliedienaren* (1879), blz. 151 vv.; G. Tjalma, *Philips van Marnix* (1896), blz. 189 vv.; J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom* (1929), blz. 182 w.

³¹ Soms stelde Marnix zich bij voorkeur met zulke Enthousiasten in verbinding, om te beter hun denkbeelden te leren kennen; zie G. Tjalma, a. w., blz. 244

³² In 1564 trokken zij, met Willem Gnapheus als derde, als gezanten van Oostfriesland naar Engeland; zie B. Hagedom, *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt im 16. JahrE.* (1910), S. 173 ff.

³³ E. Meiners, *Oostvrieschlandts Kerkelijke Geschiedenis*, Dl. I (1738) blz. 423.

bedienden, bij het voorbijlopen aan een kelderingang, door een onzichtbare hand onderstboven gegooid zijn. Vervolgens zou hij zelf, ijlings toegeschoten, onweerstaanbaar naar binnen zijn getrokken, waarbij zijn hand beklemd raakte in een tot dusver onopgemerkte spleet in de wand. En zo zou men toen een goudschat ontdekt hebben — vermoedelijk ten tijde der Noormannen daar al verborgen — die Manningha daarop aan hem, en hij op zijn beurt weer aan de stad Dordrecht ten geschenke zou hebben gegeven, om daarvan een hospitaal te stichten. Een hospitaal, dat aan het eind der 18e eeuw, toen dit verhaal werd neergeschreven, nog zou hebben bestaan.

De onbekende schrijver van deze kroniek moge het mij vergeven, maar het valt mij moeilijk het als juist te aanvaarden. Het is zo heel mooi, en het is zo erg lang nadat de gebeurtenissen plaats zouden hebben gevonden, eerst opgetekend, en in Dordrecht weet men van zo'n door Marnix gesticht hospitaal niets af ... beter lijkt het mij toe ons maar te houden aan wat uit andere bronnen omtrent Marnix' belevenissen ten huize van Unico Manningha blijkt: dat hij de tijd, die hem daar ten dienste heeft gestaan — behalve aan een paar reizen in Duitsland³⁴ — aan het, zoals reeds gezegd straks nog afzonderlijk te vermelden schrijven van zijn Bijenkorf heeft gegeven, zowel als aan enige propagandageschriften ten behoeve der actie van de Prins, die toen juist veel krachtiger begon te worden dan zij tot dusver ooit geweest was.

Door zijn vrienden onderhouden te moeten worden was voor Marnix begrijpelijkerwijs zeer pijnlijk. Daarom, hoe goed hij 't op de Lutetzborg ook gehad heeft;³⁵ als het kon wilde hij er vandaan en zien weer zelf voor zich en de zijnen te zorgen.

In de voorzomer van 1569 zag hij de kans daartoe schoon. Klaarblijkelijk vrij plotseling. Blijkens een brief, die hij in Juni van dat jaar uit Keulen aan de kerkenraad te Emden schreef, heeft hem tenminste de gelegenheid, om vóór zijn afreis van de Lutetzborg daar ter stede nog afscheid te gaan nemen, volledig ontbroken. Hij moest zich wel tot dezen brief beperken.³⁶

Maar niet slechts dit kregen zijn Emders geestverwanten uit het genoemde epistel te horen. Ook waarheen hij vertrokken was: naar de Palts, naar het gebied van keurvorst Frederik III.

Of hij door dezen voor enig werk ontboden werd, dan wel hem uit zichzelf heeft opgezocht, om hem zijn diensten aan te gaan bieden, kan ik niet zeggen. Het laatste moge niet zeer waarschijnlijk zijn, onmogelijk durf ik het toch ook niet te noemen. Keurvorst Frederik was een man, die Marnix ongevoerd moet hebben aangetrokken. Radicaal Calvinist als deze zelf: hij wilde immers de hele wereld calviniseren, terwijl het hem ergerde, dat de Prins altijd maar wenste te doen „ce que le temps lui

³⁴ In het begin van September 1568 is hij nog eens te Bremen geweest. Nu echter slechts voor korten tijd en in gezelschap van Nic. van Starckenborg; zodat er reden is voor de veronderstelling, dat het ditmaal meer een reis als afgevaardigde namens anderen, dan een particuliere onderneming zal hebben betroffen. En in het laatst van Oktober van dat jaar woonde hij te Wezel de eerste heel de Nederlanden omvattende kerkelijke vergadering der Nederlandse Calvinisten bij. De bewering van J. de Jong (De Voorbereiding ... van het kerkverband der Nederlandse Gereformeerde Kerken (1911), blz. 61 vv.), dat hij tot het houden van die vergadering de stoot zou hebben gegeven, berust — de schrijver geeft dat trouwens zelf toe — op geen enkel feit.

³⁵ Dat hij uit dankbaarheid voor de weldaden, die hij van Manninga ontvangen had, aan dezen Een zeer schone Dialogus ... van Pasquillo ende Marforio (Pamflet Knuttel No. 135) zou hebben opgedragen (vgl. OudHolland, Dl. X (1882), blz. 68 n. 1) is een mening, die op misverstand berust. Blijkens de voorrede van die Dialogus, geschiedde deze opdracht door F (rans) V (olckerts) C (oornhert).

³⁶ E. Meiners, Oostvrieschlandts Kerkelijckke Geschiednisse, Dl. I (1738), blz. 420 VV.

conseillerait” 3. Dan „die Sele der antiKatholischen Bewegung in Deutschland”, zoals Rachfahl het zegt,³⁷ en de enige onder de protestantse Duitse vorsten, waarop de Nederlanders vertrouwen konden! Als er ergens goede kansen waren voor iemand, die een levenstaak zocht in de geest, als waarin Marnix dat deed, dan in Heidelberg, dat staat vast.

Vrij algemeen verspreid is de mening, dat onze balling zijn verwachtingen in dit opzicht vervuld heeft gezien doordat hij tot lid van de Paltischen „Kirchenrath”, van het bestuurscollege der Kerk in Frederiks gebied als geheel, is benoemd. Bewijsbaar is dit echter niet.³⁸ Helaas kan ik echter ook niet zeggen welke positie hij er gedurende de tijd, dat hij er zich ophield — die ongeveer van half 1569 tot eind 1570 heeft geduurd — dan wel heeft ingenomen. In het voorjaar van 1570 heeft hij met Gaspar van der Heyden, die toen predikant der Nederduitse vluchtelingenkerk te Frankenthal was, naar Engeland geschreven, om zijn daarheen uitgeweken volksgenoten warm te maken voor het houden van een Synode, die later ook metterdaad — te Emden — heeft plaats gehad. In de loop van de daarop volgende zomer had hij in het genoemde Frankenthal een ontmoeting met Aggaeus Albada, die aanleiding tot een diepgaande correspondentie over de sympathie van deze laatste voor het Schwenckfeldianisme is geworden.³⁹ Alweer een theologisch onderwerp was het, waarover hij op een mij onbekenden datum te Frankfort met een paar „docti”, noemt Smetius ze, aan het disputeren geweest is, en in verband waarmee hij zich toen in dezer voege uitte: „courage, les Athéniens ont chassé le conseil de quarante, et nous chasserons aussi bien celui de Trente”. Maar op grond van welke functie hij deze bedrijvigheid aan de dag heeft gelegd, weet ik niet aan te geven.

Intussen is het gemis, dat ons hier treft, niet onoverkomelijk, omdat Marnix reeds 26 Januari 1571 zijn werken in dienst van de Keurvorst opgegeven had, en in plaats daarvan de Prins van Oranje bij was gaan staan.

Hoe deze verandering in haar werk is gegaan heeft Marnix zelf verteld. Het initiatief ertoe ging van de Prins van Oranje uit. Toen deze in September 1569, na de mislukking van zijn eersten veldtocht ten behoeve der Nederlanden, naar Dillenburg terugkeerde — aan smartelijke ervaring rijker dan toen hij hem begon, maar overigens volslagen verliezer — had hij bij zijn afscheid nemen van Frankrijk zijn broer Lodewijk bij de Coligny gelaten. Zo had hij bij zijn hervatten van de strijd in 1570 behoefte aan een medewerker, die hem dat verlies vergoeden kon.

Nog te meer omdat Jacob van Wesenbeecke, de in 1567 naar Duitsland uitgeweken pensionaris van Antwerpen, die in dezen tijd aanvankelijk zijn rechterhand is geweest — zijn hart, zoals het ergens heet — op de duur toch voor de hem toegedachte rol onbruikbaar bleek. En vandaar toen een verzoek naar Heidelberg, om Frederik III te vragen, of deze hem, althans tijdelijk, voor die functie, en in het bijzonder voor de behandeling van de kerkelijke aangelegenheden, Marnix niet zou willen afstaan.⁴⁰

Het nieuwe tijdperk, dat zodoende in het leven van dezen aangebroken is, bleek én voor de Nederlanden, én voor de beide mannen, die er bij waren betrokken, uitermate belangrijk. Want zijn samenwerking met Oranje: even nauw en langdurig als

³⁷ Rachfahl, Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand, Bnd. III (1924), S. 387.

³⁸ Het bericht, dat de „Kirchenrath” in 1570 uit Zuleger, Marius, Olevianus, Dathenus en dr. juris Hardelius heeft bestaan (Neues Archiv für die Geschichte der Stadt Heidelberg, Bnd. VII (1907), S. 197, 198) maakt het niet waarschijnlijk, dat Marnix er lid van geweest is. Maar het beslist de zaak toch ook niet, want het college bestond uit drie kerkelijke en drie burgerlijke functionarissen, zodat de gegeven lijst niet volledig kan wezen.

³⁹ Chr. Sepp, Drie Evangeliedienaren (1879), blz. 152, 153.

⁴⁰ In een brief van Morillon, d.d. 13 April 1567; cf. Kervijn de Lettenhove, Les Huguenots et les Gueux, T. II (1884), p. 241.

vruchtdragend is zij geweest.

Dat de Prins er de wens toe gehad heeft bewijst wel, dat hij „Allagunde” — zoals hij hem genoemd schijnt te hebben⁴¹ — op dit ogenblik met heel andere ogen bekeek, dan hij in 1566 gedaan had. Wat overigens niet te verwonderen is: er was sedert dat jaar immers ook een diepgaande verandering bij Oranje voorgevallen! Van een „leichtlebigen” grandseigneur was hij sinds een ernstig en vroom man geworden, iemand die „s'estoit voué au salut et conservation des églises et de nostre patrie”. Waarom Marnix zijnerzijds dan ook graag met de door hem voorgestelde regeling akkoord is gegaan: „volontairement voué à l'obéissance de ses commandemens”. En dat zelfs voor vele jaren.

Want toen de eerste termijn, waarvoor de Keurvorst in deze lening had toegestemd, afgelopen was, werd daarmee de zaak niet beëindigd. Een nieuwe afspraak volgde. Ditmaal in van die voege, dat de thans bestaande toestand — tot tijd en wijle Frederik Marnix terug zou wensen — stilzwijgend in stand zou worden gehouden. Maar ingetreden is deze constellatie nooit. Wel heeft Marnix zelf tot tweemaal toe ontslag uit dat werk bij de Prins gevraagd, omdat hij geloofde daarmee niet langer nut te kunnen stichten. Maar van de Keurvorst is zulk een verzoek nooit uitgegaan. Stellig heeft Frederik daartoe veel te goed ingezien, hoe dit op een beroving van Oranje neergekomen zou zijn. Gelijk deze dat zelf ook geweten heeft, zodat hij — én na de dood van Frederik III én na het vertrek van Don Juan — deed wat hij kon om Marnix' straks ook al vermelde ontslagaanvragen te keren; en, toen hem dat bij de laatste van die twee gelegenheden niet meer gelukken wilde, tenminste toch de voorwaarde bleef stellen, dat de ontslagene, wanneer in de toekomst nog eens op zijn hulp beroep zou worden gedaan, niet weigeren zou die te verlenen.⁴²

Behalve langdurig is de samenwerking van de Prins met Marnix ook nauw geweest. Het aantal brieven, dat zij gewisseld hebben, was legio, zodat zij onafgebroken van elkaars doen en laten op de hoogte moeten zijn gebleven. Maar bovendien was Marnix ook meer dan iemand anders uit 's Prinsen omgeving Oranje's vertrouwensman. Moest er toezicht gehouden worden op wat van Wesenbeecke publiceerde: Marnix! Zou iemand met het oog op 's Prinsen derde huwelijk de bruid, Charlotte van Bourbon, uit de Palts gaan halen: Marnix! Had Oranje een bewaarder van zijn correspondentie, zijn ten dele intieme briefwisseling nodig: weer al Marnix.⁴³ En geen wonder toch eigenlijk ook! Hadden deze twee mannen in zake de vrijmaking der Nederlanden niet zo goed als geheel dezelfde idealen? Ten aanzien van twee punten ontbrak het bij hen aan die overeenstemming. In waardering van de eis der Kerken, dat zij tucht zouden mogen oefenen, liepen hun meningen uiteen; en ten aanzien van de vraag, hoever zich de grenzen der politieke tolerantie, der duiding van meer dan één kerkgemeenschap in

⁴¹ Ik maak dit op uit de brief van Daniel Rogers aan Walsingham, d.d. 20 Juli 1577, afgedrukt in *Calendar of State Papers, Foreign Series 1577/178*, p. 24, n°. 38, en, uit het feit, dat in de omgeving van de Prins steeds van „Allagonda” is gesproken cf. 1. 1., p. 8r, n°. 114; p. 272, n°. 357; p. 58., n°. 68., Of Marnix liever met die naam Aldegonde werd genoemd dan met zijn familienaam Marnix. Het is tenminste voorgekomen, dat iemand zich verontschuldigde hem met de laatsten aangesproken te hebben. Zie van Torenbergen, *Verscheidenheden* (1878), blz. 48, 49.

⁴² A. Lacroix, *Oeuvres de Marnix Correspondance et Mélanges*, p. 434.

Het 1. c., p. 411 vermelde gesprek, waarbij Oranje zeide: „Saint Aldegonde, souffrons que Von marche sur nous, pourveu que nous puissions aider l'Eglise de Dieu”, is zeker naar aanleiding van de eerste van die ontslagaanvragen gehouden. Getuige het resultaat daarvan, dat Marnix verklaarde: „puis Monseigneur que vous estes resolu à cela, ja à Dieu ne plaise que j'en parle plus. Emploies moi par tout ou il vous plaira”.

⁴³ *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, Dl. 26 (r905), blz. 238 vv.; Fruin, *Verspreide Geschriften*, Dl. VIII, blz. 410 w.

denzeifden staat, uit hebben te strekken. Maar overigens liepen zij in het span, zo goed als men dat maar zou kunnen verlangen.

In eigenlijk wel de allerbelangrijkste brief, die wij van Marnix' hand over hebben; namelijk in die van 31 Maart 1577, door hem aan de Middelburgse predikant Gaspar van der Heyden gezonden, wordt beider mening over die punten van geschil duidelijk en levendig ten tonele gevoerd. Die van de Prins — van die kerkelijke tucht even afkerig als Marnix er voorstander van was; en wat die tolerantie betreft vastbesloten de Anabaptisten geen geringere godsdienstvrijheid toe te staan, dan hij het de Rooms Katholieken en Gereformeerden wilde doen, terwijl Marnix in dit opzicht onderscheid gemaakt wenste te zien — de bedoelde mering van de Prins misschien wat uitvoeriger en opzettelijker dan die van zijn „ministre et serviteur particulier”; maar ontbreken doet die van dezen toch ook niet. En een deel van de inhoud van die brief af te drukken — liefst dan in Brandts vertaling ervan, die hem ons in het coloriet van zijn tijd geeft — is dus wel het beste middel om ons hier in te lichten.⁴⁴

Als volgt kreeg van der Heyden er dan in te lezen: „De saeke van de Herdopers wierdt, na 'et ontfangen van Uwe en Taffins brieven, op gisteren, met de doorluchtigsten Prinse gehandelt: en seker ik vinde die veel swaerder dan ik hoopte. Want hij hadt mij te Middelburg grote hope gegeven, dat men ter burgerschappe uitsluiten, ofte immers niet na gewoonte ontfangen sonde, de genen, die de eedt weigerden. Nu brengt hij bij: sulks niet besloten te kunnen worden, sonder de kerken op nieu te beroeren; (over) mits de Staeten niet lijden sullen, dat men soodaenig een wet stelle, die sij geensins oorbaer achten voor 't gemene beste. Ja, hij verklaert, dese eertijdss d'enige oorsaeck geweest te rijn, waer door de Consistorien, of kerkenraeden, in die afgunst bij de Staeten quaemen, dat het weinig scheelde, of men had s'altesaemen, door staetsgewijs besluit, gladt afgeschafft. Dat men nu weer over de zelve saek doende was (en dat in sulken tijdt, in welke sonder twijffel vele uit het Paepsche mengelmoes daer kout water souden onder gieten) sonde, dit hielt hij voor vast, tot magtigen afbreuk van de kerken gedijen. Als ik hier heftelijk dreef, dat men onder deksel van burgerlijke orde de genen verwerpen kon, die de bandt van alle menselijke Societeit verbracken, en teffens daer bij voegde, wat een groot gevaer, dat uit sulk een besluit, 't welck doch in sich seleen ongoddelijk was, soo wel de staet, als de kerken dreigde over te komen; antwoorde hij scherp genoeg, dat hun „ja” voor een eedt sonde verstrekken: ende dat men hier op niet verder moest dringen, tenzij wij met enen wilden bekennen, billijk te sijn, dat ons de Papisten tot een godsdienst dwongen, die tegen ons geweten streedt: dat ook de Noordhollanders dit in gener wijze souden toestaen, of lijden. Ten kortste, ik sie ons naeulijks iet in dit stuk te verrichten ... De Prins voorwaer heeft eensdeels van sijnent, eensdeels van der Staeten wegen, met mij gekeven, als of men daer over uitwaere, dat de kerkelijken sich de heersappije over de conscientien souden aenmaetigen, en als of sij poogden sich alle anderen door hunne wetten en instellingen 't onderwerpen ... Dese dingen gaen 't gemene volk wel in, ook bedwelmen se wel kloeke luiden, en sullen, ten sij m'er met grote naerstigheid in voorsie, geen klene schaede veroorsaeken. Hierom heb ik, wat mij aengaet, soo wel nu ter tijdt als ook altijdts voor delen, gearbeit om die aenstoot uit de gemoederen der mensen weg te nemen, waer door se, 't sij uit misverstandt, of boosheit, of bedrogh, van ons afgehouden worden, door de genen die beweren willen, dat wij een nieuwe Monnikery roeken te smeden. Want ik doe mijn uiterste best om te doen geloven, dat wij niets bestrijden, noch verdoemen, dan 't geen des Heeren wet, in sijn woordt voor geschreven verdoemt; en in de rest Christelijke vrijheit gebruiken.

⁴⁴ G. Brandt, *Historie der Reformatie*, DI. I (1671), blz. 588 vv.; vgl. A. Lacroix, *Oeuvres de Marnix Correspondance et Mélanges* (1860), p. 226 sv.

Welken regel ik houde boven alle andere in 't opbouwen der kerke van Beër groten gewichte te sijn. Want dat heeft mij d'ervarentheit, d'onderwijser aller dingen, geleerd. Ook heb ik te Brussel menigmael self genien hoe groot ene ergernisse dat gevoelen van ome eigensinnigheit, in de herten der Pausgezinden veroudert, dagelijks te weeg braght. En wat is er in dele (Hollandtsche) kerken gemeender, waer is men meer toe genegen, wat is er gereeder, dan dat de voornaemste mannen uit de adel en uit de Staeten, ook ontallijke uit het gemene volk, sich uit onse vergaederingen onthouden, alleen uit dat insicht, om dat se schromen voor een nieuwe heersappije en jok van kerkelijke jurisdictie. De Prins self, toen ik over enige jaeren bij hem quam, stelde tegens alle mijne pijlen alleenlijk desen schildt. Voorwaer in Duitslandt sijn ontelbaere mensen, die alleen om dat se voor onse ongemaklijke eigensinnigheit vresen, sich bij de quaelijk gevoelenden met voordacht houden".⁴⁵

Nietwaar, ik had geen ongelijk toen ik beweerde, dat het tussen Marnix en de Prins ook aan verschil van mening niet ontbroken heeft? Zelfs ten aanzien van zeer ingrijpende punten ijn zij het niet met elkaar eens geweest.

Nooit heeft dit echter ten gevolge gehad, dat zij elkaar niet waarden konden, hoog waardeerden zelfs. Horen wij de Prins niet gauw een woord te veel zeggen, dan spreekt het in dit opzicht toch wel boekdelen, dat hem in een brief, die hij in de zomer van 1577 aan zijn medewerker richtte, het volgende uit de pen liep: heb dank voor uw „*grap devoir, que faites à l'avancement des affaires généralles, comme aussi en mon particulier 1*”. En hoe Marnix over de Prins heeft gedacht? In zijn *Response à un libelle fameux* van 1579 geeft hij dit, van even grote bewondering als genegenheid getuigende oordeel over hem ten beste: „*Prince heroique et vertueux, qui employe sa vie, son esprit et toutes les facultez pour aider le povre peuple hors de tyrannie ... Qui est douë d'une prudente, conseil et sagesse admirable mesme à ses ennemis, d'une pieté et crainte de die singulière et trop rare aux grands personages, d'une conscience pure et entière: d'une patience á grand peine oncques auparavant veue ny ouyë, d'une douceur et clemente nonpareille, d'une constante et magnanimité qui oncques ne succomba aux adversitez, d'une modestie que jamais on vist s'eslever ni enfler par prosperitez*”.

En hoe zou er tussen deze twee mannen toch ook een kloof hebben kunnen bestaan? Tegen die enkele opzichten, waarin zij ieder hun eigen ideaal koesterden, stonden immers zoveel andere over, waarin dit niet het geval was; waarin zij geheel en al hetzelfde wilden! Tot op dat eigen gebied, waarop hun verschillen lagen, op dat der godsdienstige toestanden in de Nederlanden en der te voeren kerkpolitiek toe. Zien wij het werk, dat Marnix in 1571 in 's Prinsen dienst gedaan heeft, goed aan: bemerken

⁴⁵ Van nog een ander gesprek over het verwante thema: het al of niet geoorloofd zijn van het ketterdoden, vertelt Emmerij de Lyere in zijn *Défence* van 1599 (Pamflet Meulman n°. 89o; Philips van Marnix van St. Aldegonde *Godsdienstige aen 't Kerkelijker Geschriften*, Dl. II (1873), blz. XIX, XX): Niemand minder dan Oranje heeft in tegenwoordigheid van een hele tafel daar met Marnix van gedachten over gewisseld; waarbij deze laatste niet kon ontkennen, dat de harde gedachten, die hij ten aanzien van dit punt uitte, door de Staten-Generaal niet zouden worden gedeeld.

De laatste zin van het boven gegeven citaat is Brandts vertaling van: „*Ipse Princeps, cum ad se venissem, per aliquot annos omnibus meis telis hoc unum tanquam Ajacis objecit clypeum*”. Zeer nauwkeurig is die vertaling niet. De vermelding van Ajax is in haar geheel verdwenen. En „*per aliquot annos*” verwisselde van plaats; kwam bij „*cum ad se venissem*” in plaats van bij „*objecit*”. Ik zou dit echter liever niet op Marnix' debet schrijven. Was de man niet beroemd vanwege zijn taalkennis? Ook geeft wat hij schreef een zeer goeden zin. Want „*cum ad se venissem*” betekent niet: „zo dikwijls ik bij hem kwam”, maar „toen (nadat) ik bij hem gekomen was”: nadat ik bij hem gekomen was, heeft hij nog jaren (inderdaad duurde het nog tot 15731 mijn pijlen met dit Ajax' schild gekeerd. Vgl. *Antirevolutionnaire Staatskunde Driemaandelijks orgaan* 1938, blz. 43, n. 42.

wij dan niet, dat dit vooral in pogingen tot verkrijging van de hulp der Kerken bestaan heeft?

Met name in de zomer van dat jaar heeft zijn nieuwe functie hem daarvoor heel wat te doen gegeven. Dan schrijft hij naar allerlei plaatsen in Duitsland en Engeland, waar groepen Nederlandse vluchtelingen een gemeente hebben gesticht, om deze te mobiliseren voor het houden van een nationale synode, die — als gevolg dezer bemoeiingen — in Oktober daaraanvolgend dan ook inderdaad, en wel te Emden, plaats heeft gehad. Of hij verschijnt, als Oranje's gemachtigde, zelfs in persoon in een kerkelijke vergadering; zoals op de provinciale synode te Bedtbur, om — ja, ook om daar tot het zenden van afgevaardigden naar die Einder bijeenkomst op te wekken, maar niet minder om er een band tussen de Kerken en de Prins te leggen, en dezen laatstgenoemde de steun ener verklaring betreffende de wettigheid van zijn optreden en de „gerechtigheyt der were ende waepens” te bezorgen?⁴⁶

Behalve dat hij op die manier voeling met de Kerken trachtte te krijgen, om 's Prinsen zaak te doen profiteren van een krachtige organisatie als die hadden, heeft Marnix in dat laatste jaar van zijn ballingschap ook nog in andere richting het goede doel pogen te bevorderen. Door voortdurend tussen Dillenburg en de steden aan de Benedenrijn heen en weer te trekken, om berichten en opdrachten zowel in ontvangst te nemen als uit te voeren, en in het algemeen aan de subalterne werkers in dienst van de „wederoprichtinghe der Nederlanden” de nodige leiding te geven'. Door het maken van een gezantschapsreis naar Denemarken. En door de Prins bij diens afwezigheid tegenover degenen, die dezen wat te vragen of te vertellen hadden, te vervangen.

Over die reis naar Denemarken valt maar weinig te vermelden. In de zomer van 1571 heeft ze plaats gehad. En: niet alleen heeft Marnix haar ondernomen; Wessel van Boetselaar, heer van Asperen en Langerak, heeft hem er op vergezeld. Maar welk doel zij gehad heeft? Hetzelfde als een ongeveer tegelijkertijd door Diederik Sonoy, en enige anderen in dezelfde richting ondernomene? Het overbrengen van een verzoek aan de Deense koning dus, om de Prins tegen Alva militairen steun te verlenen; militairen steun in de vorm van een aantal schepen en van een verlof aan deze, om wanneer dat nodig was in een der Deense havens te komen revictualiseren? Of de behartiging van familieaangelegenheden: kort te voren toch waren onderhandelingen over een huwelijk van 's Prinsen zuster Juliana met koning Frederik van Denemarken afgesprongen, en een geschil over een ring, die daar een rol bij had gespeeld, naar aanleiding van die mislukking gerezen, was sinds die nog altijd niet tot oplossing gebracht kunnen worden. Ik kan het niet uitmaken.

Is het laatste het geval geweest, dan blijkt uit dezen gang van zaken wel, dat het vertrouwen, dat de Prins in Marnix stelde, spoedig werkelijk onbegrensd is geworden. Trouwens, was dit hierdoor niet aan de dag gekomen: er waren gemakkelijk andere, niet minder welsprekende bewijzen van te leveren geweest. 9 April 1571 schreef Oranje aan zijn broer Jan, in een brief over de moeilijkheden, die de ontrouw van Anna van Saksen, zijn steeds ernstiger geestesziek wordende tweede vrouw, hem destijds berokkende: „je weet wat Aldegonde gezegd heeft, n.l. dat ik Rubens — de vader van de schilder; met wie de echtbreuk der Prinses had plaats gehad — onder geen beding moet vrijlaten; ik zou daar bij alle Nederlandse Kerken, en in 't algemeen bij ieder, door in verdenking komen”.⁴⁷ „Je weet wat Aldegonde gezegd heeft”:

⁴⁶ Zie Werken der Marnixvereniging, S. II, Dl. II, blz. 4 vv.; J. H. Hessels, *Ecclesiae LondinoBatavae Archivum*, T. II (Cantabr. 1889), nrs. 105, 108 § 3, 4; B. van der Meer, *De Synode te Emden ('sGrav. 1892)*, blz. 44 vv. en passim. Op de Synode te Emden tegenwoordig is Marnix niet geweest.

⁴⁷ Zie Groen van Prinsterer, *Archives*, 're Série, T. III, p. 395. Merkwaardigerwijze koesterde Rubens ten opzichte van Marnix precies datzelfde gevoel van vertrouwen. In diezelfde dagen schreef hij

klaarblijkelijk is daarmee voor de Prins elke reden, om nog verder over deze zaak te gaan discussieren, vervallen. En om hier nog een tweede voorbeeld op te laten volgen: naar ik reeds eerder gezegd heb heeft Oranje in dezen tijd, wanneer hij van huis moest, tegenover degenen, die hem voor enig doel op kwamen zoeken, zijn nieuwen raadsman ook al dadelijk als zijn plaatsvervanger laten fungeren.

Wij weten hiervan uit een paar brieven van de ook hiervóór reeds genoemden Arnold van Waelwijck, die in het najaar van 1571 door de magistraat van Einden werd uitgezonden, om zich bij de Prins te gaan beklagen, dat diens vrijbuiters zoveel schade aan de Oostfriesche scheepvaart toebrachten. Aanvankelijk heeft de man op die tocht niet veel geluk gehad. Te Keulen hoorde hij, dat Oranje te Dillenburg niet te treffen zou zijn en dat daar bovendien niemand wist, waar hij zich dan wel ophield. En te Frankfort, waar toen de reis maar heenging, omdat men daar licht meer wist dan aan de Benedenrijn, bleken de zaken al niet veel beter te staan. Ook daar wist men, de 14en September toen hij er aan kwam, niets van 's Prinsen verblijfplaats af. Alleen ... hier was tenminste „een goed heer” gesteld, om diens plaats in te nemen. Eén goed heer; toen het er op aan kwam bleken het er zelfs twee te zijn: Jan van Nassau en naast dezen ... St. Aldegonde .

Dat hij van deze twee Heeren toen de verzekering heeft gekregen, dat zij zijn klacht in zake de vrijbuiters zo gauw mogelijk aan de Prins zouden overbrengen, en dat hij over het resultaat daarvan niet ongerust behoefde te zijn: de zaak zou in orde komen, is het goede slot van van Waelwijcks moeite geweest. Het kan tevens het slot mijner mededelingen over Marnix' ballingschapjaren vormen. Of hij eer naar de Nederlanden teruggekeerd zal zijn, dan met het oog op de bekende Statenvergadering te Dordrecht nodig geweest is? In allen gevalle: tegen de 19de Juli, waarop die begonnen is, heeft hij het terrein zijner werkzaamheid voor goed naar binnen de grenzen van het „gemeyne vaderlant” der Zeventien Provinciën verlegd.⁴⁸

zijnerzijds aan de Prins een verzoek hem een raadgever te zenden: Aldegonde bijvoorbeeld, of Nicolaas Brunynck. Maar het liefst Aldegonde „pour me conseiller quant et quant avec luy sur un certain point de religion et conscience, qui faict que je ne puis être á repos”; 1. c., p. 397.

⁴⁸ Op 13 Juli 1572 heeft Oranje zijn lastbrief te Aldenkirchen in het Overkwartier van Gelderland getekend. Het lijkt mij niet waarschijnlijk, dat Marnix die niet zelf in ontvangst genomen zal hebben. Zo vermoed ik, dat hij op die datum nog niet uit zijn ballingschap terug zal zijn geweest (Cf. R. C. Bakhuizen van de Brink, Cartons voor de geschiedenis van de Nederlandsen vrijheidsoorlog, Dl. II ('s Grav. 1898), blz. 164, n. 1). In allen gevalle was hij op 1 April 1572 nog te Frankfort; vgl. Groen van Prinsterer, Archives, ie Serie, T. III, p. 412.

V

STRIJD MET DE PEN

Van meet af aan heeft voor de leiders van het Nederlandse verzet vastgestaan, dat de zaak der vrijheid, behalve door middel van het zwaard, ook met behulp van de pen gediend kon worden. En de pamflettenoorlog, die zij hebben gevoerd, vereist dan ook evenzeer aandacht als hun militaire defensie. Hier natuurlijk echter uitsluitend voor zover Marnix daarbij betrokken is geweest.

Dat zulks in niet geringe mate het geval was, lijdt geen twijfel. Marnix, schreef Viglius in 1573 aan Hopperus, heeft zulk een gezag bij de Prins, dat deze zich in bijna alles naar zijn raad schikt; terwijl hij ook als schrijver van de talrijke bekende boekjes, die in de loop der laatste jaren tegen de Hertog van Alva verschenen zijn, beschouwd wordt. En of men hem ook terecht als zoodanig beschouwde! Zie hier een verklaring, die hij zelf eens gegeven heeft: „Met brieven en boekjes hebben wij de gemoederen der burgers zoveel wij konden, in vlam gezet”!⁴⁹

Nauwkeurig dat aandeel, dat hij erin gehad heeft, te omschrijven is ondoenlijk. Het spreekt vanzelf, dat het overgrote merendeel van die pamfletten zonder vermelding van auteur en drukker verspreid werd. Ja, soms ging men zelfs nog verder en liet zijn geschrift valse verklaringen daaromtrent doen. Getuige ... Marnix zelf, die in 1581 aan zijn secretaris Bonaventura Vulcanius opdracht gaf hetgeen hij toen geschreven had niet te publiceren dan op Duits of ander buitenlands papier en voorzien van de aanduiding: te Luik gedrukt; niettegenstaande daar niets van aan was. Hoe licht determineren wij dan echter foutief. Zekerheid, dat wij met een stuk werk van een bepaalden schrijver, en in een gegeven geval dus ook van Marnix, te doen hebben, is er eigenlijk alleen als wij ergens in de bronnen een opzettelijke mededeling dienaangaande gevonden hebben. Ontbreekt deze, dan blijft het altoos min of meer bij gissen. Bij een gissen, dat hier nog te gemakkelijker tot missen leidt, omdat wij in zulke gevallen immers steeds de neiging hebben het oeuvre van bekende auteurs ten nadele van dat van meer op de achtergrond levende uit te breiden.

Het veiligste middel om niet op verkeerd spoor te raken is dan ook, dat ik slechts aandacht vestig op wat eenparig aan Marnix wordt toegeschreven en op één, stellig algemeen aanvaarde uitzondering na, het dubieuze buiten beschouwing laat.⁵⁰ Anders gezegd, dat ik er mij toe beperk over den, naar de allegorie, waarmee zij sluit, Byencorf geheten aanval op de Rooms Katholieke Kerk en over het Wilhelmus te spreken.

Is wat Marnix volgens de traditie in het priëel in het notenboombosje van Unico Manninga's Lütetzburg in verband met de Byencorf gedaan heeft werkelijk niet meer geweest, dan - zoals wel beweerd is — van een Frans Tableau des différends de la religion, dat hij (hetzij in Genève, hetzij met van daar uit verkregen materiaal) reeds

⁴⁹ Anal. Belg. Coll. Hoynck van Papendrecht, T. I, p. 778; R. Fruin, Verspreide Geschriften, Dl. VIII, blz. 411. Vgl. E. Poulet et Piot, Correspondance de Granvelle, T. IV, p. 303 sv.

⁵⁰ Pamfletten als Corte Vermaninghe ... op 't vonnis ... tegen A. van Stralen (1569) en Bewijsinghe van de onschult van... Philips van Montmorency (1568), die door van Someren aan Marnix, maar door Bakhuizen van de Brink en Fruin aan Jacob v. Wesenbeke zijn toegeschreven (cf. OudHolland, Jrg. 1891, blz. 73 vv.) laat ik dus rusten. A fortiori de Belgicae liberandae ab Hispanis hypodeixis; omdat deze wel door Bakhuizen van de Brink (Cartons enz., Dl. I ('s Grav. 1891), blz. 278—280) op Marnix' rekening werd gezet, maar sindsdien van Hendrik Geldorpius bleek te wezen.

eerder geschreven had, een Nederduitse samenvatting te maken? Ik kan het niet aannemen. Zeer vermoedelijk heeft hij in de genoemde Zwitserse stad wel met Rabelais' werken kennis gemaakt, maar hoe ter wereld zou hij vandaar de inspiratie hebben kunnen krijgen, om die in *Byencorf* en *Tableau* na te gaan volgen? Men had hem er immers tegelijk in *Pantagruel* een duivel en in Rabelais zelf een blinde leren zien 1. En laat ook waar zijn, dat het geheel nieuw schrijven van het eerste van die twee boeken, gezien de korten tijd, die hij, toen het 't licht zag, nog maar bij *Manninga* had doorgebracht, een kolossale prestatie zou zijn geweest — nog te meer omdat hij niet vlug placht te werken, maar tot het laatste ogenblik bleef bijvoegen en verbeteren: als het er op aankomt, als zulke beroerde tijden als men toen beleefde, de snaren van de menselijke geest tot springens toe spannen, kan immers heel wat meer dan in rustige dagen mogelijk schijnt.

Trouwens, die tweede helft van het jaar 1568, waarin de *Byencorf* dan waarschijnlijk geschreven is,⁵¹ was toch ook een tijd, waarin Marnix zich volkomen op dit werk heeft kunnen concentreren. Sedert 20 Juli geen zorgen voor de veldtocht van Lodewijk van Nassau meer, omdat de mislukking daarvan toen volkomen was geworden; en ook nog geen werk in de dienst van iemand anders: kerk en theologie konden destijds ten volle beslag op hem leggen; hij mocht zich daar met inspanning van al zijn krachten aan geven!

Het feit, dat Marnix de *Byencorf* geschreven heeft, is al sinds zólang bekend en wordt zó door niemand meer weersproken, dat wij haast zouden vergeten, dat hij oorspronkelijk toch maar onder pseudonym is uitgekomen — namelijk onder de schuilnaam „Isaac Rabbotenu”,⁵² d. i.: het gelach is onze meester, „van Loven, Licentiaet inde Pauselicke Rechten” — en dat het meer dan een kwart eeuw geduurd heeft alvorens men te weten is gekomen, wie achter dat masker verborgen was. Toch is een blik in een paar geschriften, die er voor en na van Rooms Katholieke zijde tegen verschenen, genoeg, om te die aanzien elke twijfel weg te nemen.

Het oudste daarvan, *Martinus Donckanus' Corte Confutatie ende Wederlegginghe van een fenijnich Boeck des Bijencorf der H. Roomser Kercken*, dat in 1578 verschenen is, uit nog zelfs geen vermoeden aangaande die auteursvraag. Wat verder gaat de twintig jaar later uitgekomen *Confutatie oft Wederlegginghe vanden Biencorff van Jan Coens*, een gesprek tussen een schaapje, dat naar Holland is geweest, om daar, juist door 't lezen van de *Bijencorf*, ten aanzien van zijn geloof duchtig in de war te raken, en zijn herder. Daar vinden wij althans het bericht, dat men dat boek, waardoor hij nu niet meer weet, of hij op zijn hoofd of op zijn voeten loopt, algemeen aan „*Philips Aldegonde*” toeschrijft. Eerst tegen het eind van Marnix' leven blijkt men dienaangaande echter vrijwel zekerheid te hebben gehad.⁵³ Getuige de *Christelijcken Biecorff der H. Roomser Kercke van de Jezuitenpater Johannes David van Cortrijck*,

⁵¹ Een zinspeling op de dood van Don Carlos, die in Juli 1568 heeft plaats gehad en de datum, die onder Marnix' opdracht aan Franciscus Sonnius te vinden is, 5 Jan. 1569, vormen de termini ab quo en ad quem.

⁵² Bij zijn gebruiken van deze schuilnaam was Marnix niet oorspronkelijk. Althans niet wat het laatste gedeelte daarvan betreft. Dit komt ook al bij de schrijvers der *Epistolae obscurorum virorum* voor; zie G. Kalf, *Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde*, Dl. III (1go7), blz. 366. In zijn geheel vinden wij het pseudoniem in Pamflet Meulman, n°. 8796 terug.

⁵³ Pamflet Knuttel 421: *Apologia Cornelii Gallidii Chrysopolitani* (1579) noemt ook al wel Marnix' naam in verband met de *Byencorf*, maar toch slechts in zoverre als deze marginalia bij de tekst van de eigenlijken auteur zou hebben gegeven. In werkelijkheid is het boek z. i. immers door „een afvallige monnik Isaacus Rabatenus” geschreven geworden.

met zijn opdracht aan de magistraat van die stad d.d. 11 November 1599.⁵⁴ Klaarblijkelijk onbekend met het feit, dat Marnix toen al gestorven was, trachtte de auteur daarvan dezen op de volgende manier een bekentenis dienaangaande te ontlokken: het is waarlijk niet moeilijk uit te maken, dat gij de auteur van de Wespencorf, die gij Bijencorf noemde, zijt. Herinner U de gelegenheid maar eens, dat gij — omstreeks de tijd, dat die Byencorf opgang begon te maken — met Petrus Dathenus „ende andere van sulcker stoffe” bijeen waart. Gij bracht toen het schimpwoord te berde: „Munck (monnik), muys, mot en maye, scheiden selden sonder schaye”; waarop men U vroeg, waarom gij dit niet in de Byencorf te pas had gebracht. Antwoordet ge toen, dat gij dat boek niet geschreven had? Welneen, ge zeydet slechts: „Het slachtte het houdt des H. Cruys, het en cost nerghens te pas camen”. En niet anders erkentet gij indirect Uw vaderschap ervan, toen iemand U te Antwerpen eens dag en plaats voorstelde, waarop een derde (door U aan te wijzen!) de valsheden daarvan zou weerleggen; het huis van Plantijn bijvoorbeeld, of dat van een anderen boekverkoper. Immers waart gij toen zó verontwaardigd over het feit, dat men het waagde de Bijencorf van valsheid te betichten, dat gij die man bij de hals zoudt hebben gegrepen, als hij niet intijds tegen die „cattocrabbelinghe” op zijn hoede was geweest.

Het verbaast mij maar weinig, dat in dit geval van pseudonymiteit de sluier eerst zo laat is gevallen. Marnix en zijn vrienden hebben er stellig in het geheel geen behoefte aan gehad bekend te laten worden wie een boek geschreven had, dat de Rooms Katholieken zó diep in het vleesch stak. En voor hun tegenstanders was de ontdekking van de schuldige toch ook wel uiterst moeilijk. Hier komt plotseling een boek voor de dag van een genre, dat in de polemieken tegen de Roomse Kerk nog nooit beoefening had gevonden. Wie zal in verband daarmee dan een naam ook maar durven fluisteren? En is men er later van overtuigd geraakt, dat Marnix onder de schrijvers van zijn dagen niet het slechtst met de pen weet om te gaan: wie zal het dan wagen zijn naam met de Byencorf in verband te brengen? Een boek als dat heeft hij sedert de verschijning daarvan immers nooit meer geschreven. Uitgenomen het *Tableau des différends de la religion*, dat echter niet anders dan een veel vermeerderde, Franse herhaling van die Byencorf was, hoogstens hier en daar een enkele bladzijde, die er (maar dan ook nog niet meer dan in de verte) aan herinnert.

Bekend is de karakteristiek, die Busken Huet van de Bijencorf heeft gegeven: „De scherts van Marnix is de scherts van een haai. Zij laat twee rijen scherpgepunte tanden zien, en doet U geen ogenblik vergeten, dat haar binnenste een kelder is, waar de haat op fust ligt”.⁵⁵ Bekend, maar m. i. ook onjuist. Want een fanaticus is Marnix stellig niet geweest. Hij had een radicalen geest, d. w. z.: hij was een vijand van halve maatregelen en verloor, als hij in een verwarde situatie geraakt was, voor het ééne ding, dat hij wenste, gemakkelijk alles wat daar buiten lag uit het oog. Maar een man, die niet dulden kon, dat anderen in inzicht van hem verschilden, en bij het najagen van

⁵⁴ Ex. in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage. Nog een geschrift tegen de Byencorf was: *Ketterse Spinnecoppe*, waerin, deur de natuere der Spinnecoppe claerlijck bewesen wort, hoe deghelijcken orboorlijck een saecke dat een ketter is... Ghemaect bij M. Jason Petronius, Doctor in de vermaerde vrije consten van Leyden, waarvan een eerste druk in 1595 (*Pamflet Meulman* n°. 812) en een tweede in 1598 (exemplaar in het bezit van Prof. Dr. H. H. Kuyper te Bloemendaal) verscheen.

⁵⁵ Cd. Busken Huet, *Het Land van Rembrandt*, Dl. II, te stuk (Igor), blz. 3. De Thou's bekende karakteristiek: de Heer van Aldegonde heeft „mis la religion en rabelaiserie” werd waarschijnlijk niet zozeer van de Byencorf, als van het *Tableau des différends de la religion* gegeven. In de Byencorf is eigenlijk geen „rabelaiserie” te vinden; vgl. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, Dl. 58 (1938), blz. 140.

zijn doel desnoods zijn kop tegen de muur te pletter liep: neen, geen sprake van! Bewijzen de reeds genoemde feiten, dat hij het Schwenckfeldianisme van Boenius en Agge van Albada afkeurde en toch altijd met deze mannen bevriend gebleven is, zowel als terwille van die vriendschap in zijn boek tegen de geestdrijvers over Schwenckfeld gezwegen heeft, iemand ten deze nog niet genoeg? Dan zal overweging van de manier, waarop wij Marnix in zijn volgend leven zullen zien optreden — in 1573 en 1574, tijdens zijn gevangenschap, en in 1585, in verband met de overgave van Antwerpen — hem er toch in allen gevalle wel toe nopen dit oordeel bij te vallen. Trouwens, naar zijn eigen getuigenis is de auteur van de Byencorf — hoezeer Fruin hem ook als somber en gesloten gekenschetst heeft — iemand van opgewekten, goedlachschen aard geweest; een echt joyeuse Brabanter. Zó en tegelijk fanatiek te wezen: daar is nu echter toch wel niemand toe in staat!

Maar hoe is het wezen van de Byencorf dan wel te karakteriseren? Zie ik goed, dan komen bij de beantwoording van deze vraag niet minder dan vijf factoren in aanmerking.

Voreerst het feit, dat het boekje niet uit van overlang gekoesterde theoretische overwegingen omtrent de wenselijkheid ener nieuwe bestrijding der Rooms Katholieke Kerk geboren is, maar door een paar feitelijke aanleidingen te voorschijn werd geroepen. Was in 1567 te Antwerpen, van de hand van zekeren Gentiaen Hervet, een Missyve oft Seyndbrief aen de verdoolde van de Christengelove verschenen 3, waarin deze de geleerden onder de aanhangers der Reformatie had uitgedaagd om hetgeen hij erin te berde bracht te weerleggen: Marnix publiceerte allereerst omdat hij meende, dat zulk een uitdaging niet onbeantwoord mocht blijven. Echter schreef hij de Byencorf, naar uit zijn opdracht daarvan aan de Bosschen bisschop Franciscus Sonnius blijkt, ook ter weerlegging van een pamflet, waarin deze tegenstander een aanval op een, in 1566 verschenen belijdenis der, of van een deel der Antwerpse Calvinisten had gedaan.

Ja, het lijkt mij zelfs niet uitgesloten, dat ook nog een derde feit hier heeft meegeteld, n.l. de mislukking van Lodewijk van Nassau's veldtocht bij Jemmingen. Al zal deze gebeurtenis de inhoud van Marnix' geschrift uiteraard niet beïnvloed hebben: hoe gemakkelijk kan de toon daarvan niet enige graden bitterder zijn geworden, dan anders het geval geweest zou zijn, nu het hart, dat de schrijvende hand bestuurde, nog pas zó'n teleurstelling had doorleefd.

Waarmee ik niet wil zeggen, dat die vorm alleen door de gebeurtenissen van 1567 en 1568 geworden is, zoals zij werd. Stellig komen wij hier ook met een algemene geesteshouding van die tijd in aanraking. Zoals het slot van de 18e eeuw duidelijk algemeen behoefte aan het vergieten van tranen heeft gehad, zo wilde de Renaissance over het algemeen graag lachen. Valt dit bij Erasmus en Rabelais al heel sterk in het oog, bij tal van andere mannen uit die tijd merken wij het ook op. En dat niet maar alleen bij de levensgenieters onder hen; eveneens bij verschillende aanhangers der Reformatie, ... zelfs uit de eigen kring, waartoe Marnix behoort heeft.

De Schot George Buchanan is gedurende de maanden, dat de auteur van de Byencorf te Parijs gestudeerd heeft, diens studiemakker geweest, en sindsdien nog minstens twintig jaar met hem verbonden gebleven. Deze — al had hij in 1566 iets van een reprimande van zijn jongen geestverwant gekregen, omdat zijn pen scherper was, dan het dezen met het oog op de toestanden in de Nederlanden wenselijk leek — stond Marnix ook na: meermalen als hij aan een ander van zijn Nederlandse vrienden, aan Thomas Tilius, een brief schreef, verzocht hij daarin uitdrukkelijk die zijn groeten over te brengen. En Calvijn — het bleek hiervóór reeds, werd door zijn oudleerling als een profeet geëerd. Welnu! in Buchanans Franciscanus, in Beza's geschrift tegen

Cocha.us en Complainte de Messire Pierre Lizet, sur le trépas de son feu Nez, en in het *Traité des reliques*, dat Calvijn geschreven heeft, hebben ook deze drie mannen niet weinig met de Rooms Katholieke Kerk, haar leer en haar instellingen, gespot. En Marnix heeft zich dus waarlijk niet uitzonderlijk vijandig en sarcastisch te haren opzichte gedragen.

Zo'n uitzonderlijk vijandig gedrag zou ook ten enen male onverklaarbaar geweest zijn, gezien de denkbeelden, die de man heeft voorgestaan zo dikwijls hij zijn houding tegenover haar theoretisch formuleerde, of in de staatkundige praktijk bepalen moest. Heeft hij — terwijl hij de leer der geestdrijvers en (daarin verschillend van de Prins) der Doopsgezinden in de Staat ontoelaatbaar achtte — ten aanzien van de Rooms Katholieken niet altijd een tolerant standpunt ingenomen; aan hen dezelfde vrijheid willen gunnen, als hij voor zijn eigen, Calvinistische bevolkingsgroep verlangde? En onderscheidde hij in zijn leerstellige opvattingen, op 't gebied van „dwalingen ende misverstanden”, van die geestdrijverij niet „alle andere”, en dus ook het Katholicisme, als richtingen, die, „hoewel sij alle te gelijk tot groten nadeel ende schade der Evangelisscher waerheyt strecken, nochtans hebben noch altijd voor de meesten deel enige sekere fundamenten ende hoofdstucken behouden, waeruyt men de waerheyt enichsins van de leugenen, ende het goet van het boose can onderscheyden”?⁵⁶

Maar al genoeg over de bijkomstige kwesties, die in zake de Byencorf aandacht vragen. Wat zegt de inhoud van het boek ons nu omtrent zijn wezen?

Vooraf een paar specimens van die inhoud, om te voorkomen, dat ik bij mijn beschouwingen niet te volgen zou zijn. In dezer voege gaat het ergens over de ceremoniën, bij de wijding van een kerkklok gebruikelijk: „Noch daerenboven worden de clocken niet alleen belesen ende besworen, maer oock ghedoopt, ende men stelt haer ghevaders, die de coorde moeten houden, daer sij aen ghebonden staen, ende antwoorden Amen op het ghene dat de suffragaeen oft de stadhouder des Bisschops de clocke vraeght, ende tot haer spreekt: ende dan becleedt men de clocke met enen nieuwen rock, ende men beleestse tot verdrijvinghe aller Duyvelen macht, listicheydt ende spokerijen, tot nutticheyt ende welvaren der zielen der verstorven mensen, insonderheyt soo sij rijc sijn ende eden coster wel betalen tonnen, ende tot andere dierghelycke dinghen meer”.

Over de kleeding en gedragingen van de priester bij allerlei kerkelijke plechtigheden heet het, in aansluiting aan een boek van zekeren bisschop Durandus: „Daer verhaelt hij U seer lustich alle de redenen, waerom dat de Paep, als hij sijn personagie (= rol) wil gaen spelen, sich alsoo selsaem vermomt; waerom dat hij eerst een bagijne op 't hoofd set, ende een lanck vrouwen hemde over sijnen rock aentrect, ende daerenboven noch een kasack sonder mouwen, daer hij door 't gaetken boven uyt kijct, effen als een schildtpadde uyt hare schelpe, oft een exter uyt hare gayole; waerom dat hij met een coorde om het lijf ghebonden is, als een dief, die men ter galghen voert; waerom dat hij de lieden somwijlen de eers keert, somwijlen de borst, dat hij nu aen d'een zijde van de tafel, nu aen d'andere trippelt, als of hij een katerbrande danssede; waerom dat hij somwijlen de kele opsteect, als een schouvagher sonder leeder, ende is terstond wederom soo stil, als after een muys in de craem laghe”.

De geloofsvervolging, waarvan de Calvinisten het slachtoffer zijn, wordt op deze manier aan de kaak gesteld: „dese Hughenoosen willen alle dinck op haer eyghen handt nae het Evangelii gereformeert hebben, als het in de tijden der Apostelen was.

⁵⁶ Zie J. J. van Torenbergen, Philips van Marnix... Geschriften, Dl. II (1873), Voorrede van de Ondersoeking, blz. VII. Over Marnix' tolerantie zie J. C. H. de Pater, De godsdienstige verdraagzaamheid bij Marnix, in *Antirevolutionnaire Staatkunde* (3 maandel.), 1938, blz. 1 vv.

Daerom willen wij het het goetjaer laten hebben, ende houden het met de Joden. Want selve oase h. Vader de Paus heeft de joden seer liefghetal ende bewijst hen alle vriendschap daer hij can ende mach. Hij houdtse in sijne stadt van Romem, ende gunt haer een oft twee van de beste straten die daer zijn. Jae hij is te rechte in hare besoldinghe: want van elck een Jode, die een synagoghe in sijn huys hebben wil, ontfanght hij voor sijn soldt dertich ponden tournoys, leven ducaten, ende ses carlijnen . . . voorwaar, hij comt al veel beter over een met de Joden, jae met de Turcken ende heydenen, dan met dese Hughenoosen, die sijnen h. stoel willen gaen reformeren nae het Evangelium: hij en canse noch riecken noch luchten”.

De Mariaverering wordt in de volgende trant ter sprake gebracht: „Waer uyt men claerlijck ende ghenoechsaem mercken can, dat dese Liefvrouwe seer eergierich is, ende begeert voor de Coninginne der Hemelen aengesien ende aengeropen te wesen, ende hebben het voordeel over alle Sancten ende Sanctinnen des Paradijs. Want sij is al van een anderen aert, dan de heylighe Maghet Maria, de Moeder Jesu Christi gheweest is, welcke sich bekende een arme dienaresse Gods te zijn, ende wees de ghenen, die enich dincks behoevelijck waren, aen haren Sone Jesum Christum”. Byencorf, Dl. II, blz. 29. Byencorf, Dl. II, blz. 55, 56.

Nog weer wat anders is de manier van spotten, even verderop in toepassing gebracht, wanneer Marnix het daar heeft over „die aerdighe cluchte die ... Laurentius Surius van Calvino vertelt, als dat Calvinus soude sijne lere hebben willen bevestighen met mirakelen, ende daer toe sonde hij enen man wijs ghemaect hebben, hem te laten in een dootkiste nae de kercke draghen; ende doe hem Calvinus voor alle het volck geheten hadde op te staen, soo sijne lere waerachtich was, doe bevondt men dat de man in de kiste versmoort, waerachtich doot lach . . . Men segt gemeynlyck: „ist leugen, ist waer, memory behoeft een leugenaer”. Maer dit was desen goeden historyschrijver uyt het hoofd gegaen, midts hij niet wel indachtich en was, dat men te Geneven gene doden in de kercken en brengt, ende veel min onder de predicatie; beneven dat hem uyt de memorie ontvloghen was, dat Calvinus altijd gheleert heeft, dat het enckele godloosheyt ende duyvels werck is, te willen de evangelische lere (welcke met soo stercke mirakelen voortijden bevesticht is gheweest) wederom op een nieu met andere mirakelen bevestighet hebben. Maer dat is de goeden Cathuyser te vergheven, midts hij met veel visch te eten, weke herssenen ende een krancke memorie mochte gecregen hebben”.

De Leuvensche theologen moeten er bijvoorbeeld op deze wijze aan geloven: „de doctoren van Loven, met hare grote toten ende doctours hoeyen, met hare Aristotelis broecke op 't hoofd ende Liripipium om de hals, ende die sullen alle hare Syllogismus, hare Sortes currit, hare Quidditates, Realitates, Formalitates, Ecceitates, Identitates, Secundas intentiones, Instantias(ende meer andere dierghelijcke, soo dapper in de locht henen schieten, dat sij de sonne met de menichte haerder pijlen sullen verduysteren ende ten laetsten sullen sij uyt haren coker langen een also stercken ende dapperen bout ofte argument, die de Pedagogisten noemen Argumentum a fasciculis, dat noch Bijbel noch Testament, noch Petrus noch Paulus de ketters sal tonnen helpen, oft sij sullen alle gelijk na 't vyer moeten danssen ende tot asschen verbrant worden”. Van deze „examinatie” der ketters, zoals de schrijver het noemt, spreekt hij ook nog in dezen trant: „men sal hen niet vrighen oft sy de Schrift ende de Bijbel gheloven, oft sy Pauli brieven houden voor het woordt Gods, of sy niet en bekennen, dat sy arme verloren ende verdoemde mensen waren in Adam, . . . ende datse Godt uyt enckele loutere ende onverdiende genade ende barmherticheydt heeft verlosset ende salich

gemaect ... want dat is al crackeel.... Wat ist dan dat men hen vraeght? Ten eersten ende voor allen, oft sy niet en gheloven, dat de h. Roomse Kercke is de meesteresse ende vorstinne over alle Kercken, ende dat de Paus van Romem is het hoofd der selver”.

Eindelijk vinden wij ook nog stukken als bijvoorbeeld een zeer uitvoerige bespreking der Hugenootsche leer omtrent de zonde, ingeleid door middel van een redenering als deze: „Ende op dat een yeghelyck ghewaerschout zij, ende uyt onwetendheyt niet onversiens ghevanghen worden, soo sal ick hare meyninge, aengaende dit punct, wat breeder ende grondelijcker verhalen, op dat men sien mach, oft ome lieve Moeder de heylighe Kercke groot onrecht heeft, dat sy hare lere alsoo grouwelijcken vervloect ende verbant”.

Het materiaal, dat Marnix gebruikt heeft, om zijn boek in dezen trant te kunnen schrijven, is hem niet zo maar uit de pen gevloeid. Voor een goed deel blijkt hij het uit geschriften van andere auteurs te hebben samengelezen. Of hierbij — zoals wel beweerd is — in de eerste plaats de grote 16e eeuwse kerkgeschiedenis van Flacius Illyricus, de kort tevoren verschenen *Centuria Magdeburgenses*, zullen hebben dienst gedaan? Niet graag zou ik het onmogelijk noemen, want *L'histoire ecclésiastique* van zijn Geneefsche kostheer Bourgoing, die een uittreksel uit die *Centuria* kan heten, is in zijn bezit geweest.⁵⁷ Toch, zoolang niet een zorgvuldige vergelijking van de tekst der beide geschriften een behoorlijke mate van overeenkomst er tusschen exact heeft aangetoond,⁵⁸ blijf ik dienaangaande vrij sceptisch gestemd. Hoe licht vermelden twee schrijvers niet hetzelfde, ook zonder in enige afhankelijkheidsverhouding tot elkaar te staan; louter tengevolge van het feit, dat zij hetzelfde onderwerp behandelen! Veel liever beperk ik er mij dan ook toe andere namen te noemen: *Statliche auffurung der ursachen der Churfursten* (1566); *Baleus, Acta Romanorum Pontificum*; *Barus, Vitae Romanorum Pontificum*; *Die Cautelen van der Misse* (1568), van Viret, evenals de *Disputations chrétiennes* van dezen auteur; *Calvijns Traité des reliques* en de *Querela van Henricus Geldorpius*. Vrij wat van deze boeken waren blijktens de catalogus der door hem nagelaten bibliotheek zijn eigendom. De andere, waarmee dat niet het geval was, heeft hij waarschijnlijk op de Lutetzburg gevonden, of te Emden kunnen raadplegen. En zo is toen het geschrift ontstaan, dat Marnix omnium consensu in de Nederlandse litteratuurgeschiedenis een unieke plaats bezorgd heeft, maar overigens natuurlijk steeds zeer uiteenlopend werd beoordeeld. Terwijl het, blijktens zijn vele herdrukken — vier in de eerste acht jaar en nog tal van andere daarna — en zijn vertalingen in het Duits en Engels, generaties van Protestanten geboeid heeft, moest het de Rooms Katholieken, ook al overdreef het volgens Fruin in zijn weergave van de toenmalige beweringen hunner Kerk dan niet, uiteraard steeds ergeren. Zoals het dat van het eerste ogenblik zijner verschijning dan ook gedaan heeft. Toen bisschop Willem Lindanus, ter ontvangst van Anna van Oostenrijk, de bruid van Philips II, op reis naar Nijmegen, er bij een boekverkoper te Well enige honderden exemplaren van ontdekte, liet hij die meteen verbranden en weigerde de benadeelden handelaar elke schadevergoeding daarvoor, zijn ambachtsheer mocht daarop aandringen zoveel hij

⁵⁷ J. J. van Torenbergen, Ph. v. Marnix... Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften Verscheidenheden, blz. 132. Verbergt zich op blz. 149 onder *Centuria Ecclesiasticae* misschien Flacius' werk zelf? Niet onwaarschijnlijk.

⁵⁸ P. Fredericq, *Marnix en zijne Nederlandse Geschriften* (1881), blz. 48, 49; J. J. van Torenbergen, a. w., blz. 197 VV.; dez., *Marnixiana anonyma* (1903), blz. 71, 72. Het „wel meer dan vijftig uitgaven in veertig jaar” van Sibr. Lubbertus, *De principiis dogmatum replicatio ad defensionem a Gretsero* (1608) blijkt, gezien dit materiaal, overdreven.

wilde.

Niet alleen maar „herinnering van vele boeken” is de Byencorf echter. Zijn auteur heeft zijn geestesproduct ook een beslist eigen karakter weten te geven. Hoe? Door er op de manier,

Franciscus Sonnius in de pamfletten (1917), blz. 58 vv., 108; ook de wetenschappelijke nalatenschap van A. Elkan bevat belangrijk materiaal over dit thema waarvan de laatste twee citaten, die ik er uit gegeven heb, voorbeelden boden, een werfboek voor de Reformatie van te maken 1. Als hij telkens zijn ironie een ogenblik laat varen en in plaats van de Leuvense doctoren, of de relikwieën der heiligen, de rechtvaardigmaking door het geloof, of de kracht der Goddelijke genade, ter sprake brengt.

Of in verband met deze propagandistische bedoeling van het boek niet ook nog een tweede karakteristieke eigenschap ervan gestaan zal hebben? Deze namelijk, dat Marnix het in het Nederlands liet verschijnen? Zeker, liefde voor de volkstaal koesteren deed de Renaissance zowat in ieder harer vertegenwoordigers. Maar als Erasmus zijn Iulius exclususe toelis, en zijn nog bekendere satyre *Lof der Zotheid* nog in het Latijn schreef, wordt Marnix' optreden ten deze toch wel bijzonder opmerkelijk. Werd destijds in de vergaderingen der Staten meest Frans gesproken, kenden vooraanstaande mannen uit Marnix' omgeving, als l'Oiseleur de Villiers en Taffin, niet eens Nederlands, en heeft onze auteur zelf ook tal van malen in een andere dan in zijn moedertaal gepubliceerd, dan moet het toch wel een zeer speciale reden gehad hebben, dat hij in dit geval Latijn en Frans gelaten heeft voor wat zij waren en besloot uitsluitend de taal van de boer en de schoorsteenveger en de matroos en de kwakzalver te spreken, wier bedrijven hem dienen moesten om zijn stijl plastisch en zijn boek pakkend te maken! Jan op straat moest de Byencorf kunnen lezen, om, geboeid door diens ruige geestigheid, te leren wat de weg der zaligheid was.⁵⁹

Wie zich met het Wilhelmus, „het Dietsch gebed na het Vader-Ons”, zoals Wies Moens het genoemd heeft, bezig gaat houden zet zijn voeten op drijfzand. Want over zo wat geen enkel der daarbij betrokken punten bestaat een algemeen aanvaard gevoelen.

Dat in zake de vraag, wie er de dichter van geweest is, groot verschil van mening bestaat, weet ieder. Marnix is de eerste geweest, die als zoodanig genoemd werd. Sedert de tijd van Hugo de Groot heeft deze echter een rivaal gekregen in Dirk Volckertszoon Coornhert. Nog niet zo heel lang geleden werd nog weer voor een derden gegadigde een lans gebroken, n.l. voor Adriaen Saravia, die tijdens Oranje's eersten veldtocht ter bevrijding der Nederlanden een van diens veldpredikers was. Een zekere J. B. Houwaert, een rederijker, die in September 1578 als organisator der feestelijkheden ter ere van 's Prinsen toenmalige intocht in Brussel is opgetreden en toen in het program ook het spelen van het Wilhelmus opgenomen heeft, is in verband met deze laatstgenoemde bijzonderheid ook wel naar voren geschoven. En dan heeft als pretendent naar dat auteurschap nog altijd „de grote onbekende” bestaan: trompetter of vaandrig in het legerkamp van de Prins, die het als soldatenlied bij de in Frankrijk populaire wijs „van Chartres” gedicht zou hebben, en gesneuveld zou zijn eer men hem als dichter ontdekt had; of rederijker, na de mislukking van de veldtocht lucht gevend aan de teleurstelling, die hij hierover voelde.⁶⁰

⁵⁹ Zie P. J. Blok, Correspondentie van ... Lodewijk van Nassau (1887), blz. 201, 202. Dat Taffin geen Nederlands verstond blijkt uit J. H. Hessels, Ecclesiae Londino Batavae Archivum, Vol. III (1897), p. 472. In zake l'Oiseleur de Villiers zie Werken der Marnixvereniging, S. III, Dl. V, blz. 210 en Groen van Prinsterer, Archives, 1e Serie, T. VI, p. 656.

⁶⁰ Over hetgeen voor Marnix' auteurschap wordt bijgebracht later uitvoeriger. Het bericht omtrent Hugo

Het is duidelijk, dat deze verschillende opvattingen het ontstaan van het *Wilhelmus* over het algemeen tijdens de veldtocht van 1568 stellen. Toch heerst ook in dit opzicht geen eenstemmigheid. Tegenover een meerderheid, die zó doet, staan ook enkele schrijvers — op grond van het twaalfde couplet: „Soo het de wille des Heeren / op die tijt had gheweest, / had ick gheern willen keren / van U dit swaer tempeest / enz.”, waarin zij een zich herinneren van vrij lang geleden gebeurtenissen horen — de mening voor, dat zijn geboorte beter in de tijd, waarin Oranje zich voor zijn tweeden veldtocht gereed maakte, of nog wat later wordt gesteld. Dus in 1570, 1571 of — dit laatste deed bijvoorbeeld de bekende Valerius van de Gedenckclanck - 1572.

Bevreemdtd iemand het uiteenlopen der meningen op deze verschillende gebieden? Evenwel is het minder abnormaal dan het lijkt. Vanzelf zou er in elk der genoemde opzichten heel wat meer overeenstemming bestaan: waren wij het maar beter over de dichterlijke waarde van het *Wilhelmus* eens. Doch ook hier denken degenen, die er zich mee bezig hebben gehouden, lang niet eender. In de ogen van sommigen is een kreupelvers wat bij anderen een klassiek gedicht, waarin geen woord te veel of te weinig staat, heet. Ja, nog sterker: één en dezelfde beoordelaar ervan, en dat nog wel een zo in het geheel niet impulsief man als Fruin is geweest, heeft ten deze beurtelings de ene en de andere van die twee tegenovergestelde meningen voorgestaan;⁶¹ en in 1898 „kunsteloos maar aangrijpend” genoemd wat twintig jaar eerder het vonnis: „zonder gedachte, zonder uitdrukking” over zich hoorde uitspreken.

Hoe uit de vele slingerpaden van dezen doolhof een uitweg te vinden? Is er ten aanzien van dit onderwerp in het geheel wel iets vast te stellen?

Om maar bij het algemene te beginnen en vandaar uit dan het hart der vraag naar de auteur van het *Wilhelmus* te benaderen: zeker is in 'de eerste plaats, dat Marnix zich gedurende zijn ballingschap, behalve met het schrijven van de *Byencorf*, ook met dichtwerk heeft bezig gehouden. In de voorrede der eerste uitgave van zijn psalmberijming, die in 1580 het licht heeft gezien, schreef hij immers zelf, dat de voorbereiding daarvan hem ook gedurende zijn ballingschap al in beslag had genomen.⁶²

Weliswaar betrof het in dit geval slechts vertaalwerk en geen origineel dichten. Maar maakt dit toch eigenlijk wel zo veel uit, gezien het feit, dat hij stellig ook zulke originele verzen wel gedicht heeft; al weten wij dan niet in bijzonderheden wanneer en hoe vaak hij dit deed?"

de Groot's mededeling, dat wij aan Coornhert hebben te denken, dateert eerst uit de tweede helft der 17e eeuw; de oudste vermelding ervan treffen wij immers bij G. Brandt, *Historie der Reformatie*, DI. I, blz. 535 aan. Over *Saravia* zie P. J. Blok, *Aantekeningen over „De Zwijger”* en over het *Wilhelmus*, in *Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde*; over *Houwaert* en over de „onbekende”, zie: Fl. van Duyse, *Wilhelmus van Nassouwe* 3 (1923; ed. Fr. Kossmann), blz. IX, 19—21; *De Gids*, DI. 97 (1933), I, blz. 193 vv. Zie verder nog in verband met het *Wilhelmus*: *Stemmen des Tijds*, Jrg. 21 (1932), blz. 342 VV.; *De Nieuwe Taalgids*, Jrg. 26 (1932), blz. 120 vv.; P. Leendertz Jr., *Het „Wilhelmus van Nassouwe”* (1925).

⁶¹ Het bovenstaande is ontleend aan E. T. Kuiper, *Het Geuzenliedboek* (ed. P. Leendertz Jr.; 1925), blz. 324, 325; J. Wille, *Marnix' Byencorf* (1919), blz. 33; P. Geyl e.a., *Wilhelmus v, pn Nassouwe* (1933), blz. 225 vv.; P. N. van Eyck, *Het Wilhelmus*.

⁶² Volgens J. Wille, a. w., blz. 21, heeft hij zich in die tijd ook nog onledig gehouden met het maken van een Franse vertaling van de *Byencorf*. — Behalve liefde voor de dichtkunst had Marnix ook nog belangstelling voor muziek. Zijn bibliotheek bevatte tenminste verscheiden musicologische werken. En zie ook de bij van Torenbergen, *Philips van Marnix Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften Verscheidenheden*, blz. 178 genoemde *Cantilenae* etc. (testudo = cither, luit) en *Psalmi et Cantilenae*.

Het bekende geuzenlied:

„Ras, seventien provinciën,!

Stelt U nu op de voet: /

Trekt de coemste des princen /

Vriendelijk tegemoet /,

dat men hem toegeschreven heeft, mogen wij in deze waarschijnlijk niet meetellen.

Maar het „clippelveers”.⁶³

„Mijn Heeren de Staten /

Laet ghe U zo bepraten” / enz.,

dat uit Augustus 1576 stamt, en twee sonnetten aan Lucas d'Heere, die uit hetzelfde jaar zijn, geven hem op die dichternaam wel recht. Evenals — ook al heeft hij uit tijdsgebrek daar nooit aan kunnen voldoen — de aandrang van zijn vriend Daniël de Dien, om eens een vers op de ondergang van de Armada te maken.⁶⁴ En het feit, dat in het begin der zeventiende eeuw de uitdrukking „mensura Aldegondi”, „de maat van Aldegonde”, de kracht van een technische term heeft gehad.

Jammer, dat ik alleen dit van die „mensura” zeggen kan en niet de betekenis van die uitdrukking aan vermag te geven! Indien het mij mogelijk was geweest een in 1604 te Middelburg verschenen boekje van Jacob Cool — Jac. Cole, De statu civitatis Londinensis, peste laborantis — te vinden, had deze zaak anders gestaan; want daarin is, weten wij door een brief uit 1606, die „maat van Aldegonde” toegepast. Maar nu elke poging daartoe mislukte, tasten wij ten deze volkomen in het duister. Dat wij er bij te denken zouden hebben aan Marnix' eigenaardigheid, om meermalen woordaccent en versaccent te doen verschillen, zodat hij ons, in plaats van: „cóm't voórt, cómt voórt sóndër vërdrách”, „cóm't vóort, cómt voórt sóndér vërdrách”, en in plaats van: „leélick, mïsmáéct én In sóndën gébórën”, leëlick, mïsmáéct én in sóndën gébórën” laat lezen, komt mij onwaarschijnlijk voor.

Hier betrof het geen persoonlijke eigenaardigheid van hem, maar een oude en in die tijd algemeen door de rederijkers gevolgde gewoonte, waarvan hij zich toen hij zo dichtte klaarblijkelijk nog niet geheel los had kunnen maken.⁶⁵ Misschien dat men de verwerkelijking zijner idealen in zake de caesuur, waarover hij in 1589 aan Arnold Cornelisz te Delft schreef, toen deze — gelukkiger dan hij — wel tijd voor het maken van een gedicht over de Armada had kunnen vrij maken, met die mensura bedoeld heeft. Of anders eenvoudig het schrijven van jambische verzen. Want dit is een tweede vaste punt, dat wij in zake het Wilhelmus hebben: er waren toen der tijd niet veel dichters, die daartoe in staat waren. En van die weinigen was Aldegonde er een 2.

En bestaat naast deze tweede zekerheid in het onderhavige geval dan ook nog niet een derde? Namelijk deze, dat de berichten over Marnix' auteurschap van het Wilhelmus — ook al vindt iemand die niet betrouwbaar genoeg, om er de zaak door uitgemaakt te laten wezen — toch in allen gevallen aannemelijker zijn, dan de van Coornhert, Saravia en Houwaert sprekende? Of de hypothese over die groten onbekende?

Het is waar, dat het oudste bericht, waarop wij ten deze steunen, dat van Jac.

⁶³ clippel — clepel (van een klok). Bedoeld is dus wel een vers, dat de maat van een luidend klokje heeft.

⁶⁴ In zake „Ras, Seventien Provinciën” stonden Van Torenbergen en Van Vloten tegenover Fruin; vgl. Fruin, Verspreide Geschriften, Dl. IX, blz. 5. Voor het genoemde „clippelveers” zie Werken der Marnixvereniging, S. III, Dl. I, blz. 128 vv.; cf. Fruin, t. a. p., blz. 22, n. 2. Over de sonnetten aan Lucas d'Heere (waarvan het tweede in G. Kalff, Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde, Dl. III (1907), blz. 376.

⁶⁵ Vgl. J. H. Hessels, Ecclesiae LondinoBatavae Archivum, T. I (1887), n°. 336 § 4; Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde, Dl. 17 (1898), blz. 137 VV.

Verheiden, eerst van 1602 is. Maar dwingt ons dit nu werkelijk om zijn inhoud voor onbetrouwbaar te verklaren? Vergeten wij niet, dat deze auteur tegelijk met Marnix' zoon Jacob aan de Leidsche Academie studeerde. Hij kan zijn kennis in zake dit punt dus in allen gevalle uit een zeer betrouwbare bron hebben gehad. Iets dergelijks ontbreekt echter waar het de Coornherthypothese betreft. Deze berust op een mededeling, die geen enkele gissing omtrent de manier, waarop zij van de tijdgenoten van het ontstaan van het lied op de eersten verteller der tijding in 1672 is overgegaan, toelaat. En hetzelfde geldt ten aanzien van de Saravia en Houwaert veronderstellingen. Een preek van die Saravia geeft een overeenkomstig vromen toon te horen, als we in het *Wilhelmus* aantreffen: dat is alles! En waar het J. B. Houwaert aangaat, beschikken wij over nog minder.

Staan dan de kansen van de onbekenden trompetter, of van zijns gelijken misschien beter? Zulk een gelegenheidsdichter schijnt mij persé uitgesloten. Het *Wilhelmus* is immers rijk in ontleningen aan andere liederen. Welnu, dan heeft wie het maakte het ook niet spontaan ten beste gegeven; dan hebben wij er een kunstlied in te zien, vrucht van onderzoek en combinatie. Onderzoek en combinatie vooral van Duitse liederen. Want de wijs, waarop men het in de aanvang zong, moge uit Frankrijk gekomen zijn, het lied zelf heeft vooral met de Duitse cultuurwereld verwantschap gehad.⁶⁶ Waarom ik voor mij, als de dichter dan toch eens niet Marnix mocht blijken te wezen, die liever dan ergens elders onder Oranje's Nassauer veldpredikers zou gaan zoeken. Onder mannen als Andreas Ranting, van Dillenburg; Pfarrer Beilstein, predikant te Obernissen in het Amt Diez; Pfarrer Stephani te Krofdorf in Gleiberg, die later superintendent te Weilburg is geworden, of een der Heeren Balthasar, Mattheus of Cornelius, wier namen ik in een verhaal van Oranje's eersten veldtocht in het Staatsarchiv te Marburg a. d. Lahn ontdekte.

Met het oog hierop zou ik dan zelfs bereid zijn van mijn mening, dat wij het *Wilhelmus* goed bezien beter in 1570/71 dan in 1568/69 stellen, afstand te doen.

„Als de dichter dan toch eens niet Marnix mocht blijken te wezen”! Al zijn alle moeilijkheden bij de huidige stand onzer kennis zeker niet opgelost: het liefst denk ik dus toch nog aan hem.⁶⁷

Maar dit brengt dan ook de noodzakelijkheid mee van dit onderwerp niet af te stappen alvorens nog één vraag onder de ogen te hebben gezien. Deze: hoe verdraagt zich nu echter dat auteurschap van Marnix met het feit, dat sommigen hebben menen te moeten constateren, dat het *Wilhelmus* ons meer een ideaalvoorstelling van Oranje geeft, dan dat het hem ons tekent zoals hij destijds werkelijk was. Van een man als Marnix laat zich zo iets toch kwalijk verwachten! Metterdaad; maar m. i. is deze opinie ook maar tot op zekere hoogte met de werkelijkheid in overeenstemming. Lees ik 's Prinsen proclamatie van April 1569 — een stuk dus uit geheel dezelfde tijd als het *Wilhelmus* — dan treft mij integendeel sterk de overeenstemming van die twee. En bedenk ik bovendien hoe zeer Oranje's levensverandering uit de tijd zijner uitwijking naar Dillenburg Marnix, die hem vroeger zo volop werelds had gekend,

⁶⁶ Bijv. met het lied, waarover zie L. Koch, *De Duitse invloed op het Wilhelmus van Nassouwe*, in *De Nieuwe Taalgids*, Jrg. 26 (1932), blz. 113 vv.; en de *Bewegliche Demonstration* (zie *Het Boek*, Jrg. XXI (1932), blz. 113 vv.)

⁶⁷ Vreemd blijft bijvoorbeeld altijd, dat het lied tot na 1600 zijn anonimiteit bewaard heeft. Zowel als dat er verschillende versregels in voorkomen, die zich moeilijk laten verklaren. Voor deze laatste zie P. Geyl e.a., *Wilhelmus van Nassouwe* (1933), blz. 230 vv., en G. Brom in *De Nieuwe Taalgids*, Jrg. 26 (1932), blz. 120 vv.

met grote dankbaarheid vervuld moet hebben, dan bevreemdt het mij niet zich de dichter hier en daar aan enige overdrijving te zien schuldig maken.⁶⁸ Radicaal, vriend van uitersten, was hij in andere dingen immers ook altoos!

⁶⁸ Zie P. Geyl e.a., *Wilhelmus van Nassouwe* (1933) , blz. 244—247; G. Busken Huet en J. S. van Veen, *Verslag van onderzoekingen naar archivalia te Parijs*, Dl. I (1899), blz. 26 vv.

VI

DIENSTJAREN TEN BEHOEVE VAN HOLLAND EN ZEELAND

Toen Marnix zijn in 1567 vrijwillig begonnen ballingschap afsloot en naar de Nederlanden terugkeerde, waren daar kort te voren gewichtige dingen voorgevallen. De verovering van den Briel door de Watergeuzen; en — wat van nog groter betekenis was — het feit, dat de burgerijen van Vlissingen, Enkhuizen en enige andere steden in Holland en Zeeland zonder de minsten dwang van buitenaf plotseling aan de zijde van de Prins waren gaan staan. Hebben deze gebeurtenissen tot zijn terugkeer mogelijk aanleiding gegeven?

Stellig niet! Uit een brief van Marnix zelf is aan de dag gekomen, dat Oranje, toen hij van Lumey's overrompeling der stad van veerman Koppelstock hoorde, daar volstrekt niet gelukkig mee was. Een overijlde stap vond hij die. En bovendien ging het toch immers niet aan zo iets te ondernemen zonder hem, de leider van het verzet, „daervan voirderhant wetenschap ende vollen bericht te laten doene”. Welnu, bij zulk een teleurgestelde stemming paste nu toch geen zetten van zo'n agressieve stap, als 's Prinsen dirigeren van zijn voornaamste medewerker naar het terrein der directe actie onmiskenaar geweest is. Veeleer heeft deze, dunkt mij, met dit andere feit in verband gestaan, dat Oranje op het onderhavige moment voor een nieuwe veldtocht uit wilde rukken. Die van 1568 was indertijd niet in de laatste plaats een fiasco geworden, omdat het onmogelijk was geweest in de streken, waar het leger doortrok, een volksbeweging gaande te maken, die de militaire onderneming steunde. Zou het dan, nu er over een kracht als Marnix te beschikken viel, niet onverantwoordelijk zijn geen poging te doen om een herhaling van die gang van zaken te voorkomen, door zulk een parallelle verzetsbeweging onder 's lands burgers met behulp van een opzettelijke daarop gerichte actie te laten aansteken en in het algemeen de militaire gebeurtenissen van oogenblik tot oogenblik door de er bij passende politieke stappen te laten begeleiden?

Zodra hij zijn nieuwe plichten aanvaard had, zag Marnix zich door de ene werkzaamheid na de andere rusteloos voortgedreven. In aanmerking genomen, dat reizen en trekken iemands werkprogram toen noodzakelijkerwijs met een naar verhouding overmatig groot aantal improductieve uren belastte, moet hij wel voortdurend in drafttempo bezig geweest zijn.

Van 15 Juli tot 2 Augustus heeft hij zich als Oranje's commissaris te Dordrecht opgehouden; wonend bij de oudschout Adriaen Adriaensz. van Blijenburch, in diens grote huis, waar resp. in 1540 en 1549 Karel V en Philips II ook hun intrek al eens genomen hadden. Werd hij, met de 19^e te beginnen, ruim een week lang van die halve maand hoofdzakelijk door een vergadering der Staten van Holland in beslag genomen⁶⁹ in wat er hem zodoende aan tijd overbleef wist hij toch ook nog voor het belang van die stad zelf te zorgen; o.a. doordat hij haar Hervormingsgezinden aan een predikant wist te helpen. En toen het afscheidsuur aanbrak werd hem, als bewijs van dankbaarheid, vanwege haar magistraat dan ook een hengst aangeboden.⁷⁰

Die moet hem goed te pas gekomen zijn. Want gedurende de daarop volgende weken was het onafgebroken heen en weer trekken, om - waarschijnlijk onder de naam

⁶⁹ Strikt genomen bevond hij zich, in verband met die vergadering, van 19—23 Juli te Dordrecht, op de 25en te Rotterdam en op de 27en te Delft.

⁷⁰ Zie de Thesauriersrekeningen van Dordrecht in het Gemeentearchief aldaar.

Philips de Mernier - namens de Prins overal in Holland mee te gaan delen, dat deze, in geval hij overwinnen mocht, de bedoeling had ieders gewetensvrijheid te eerbiedigen.⁷¹ Hij, Marnix, was overigens de enige niet, die er hiervoor op uit moest. Hij „en andere gezanten” wordt uitdrukkelijk in het Advies van Jonker van Dorp, waaraan ik dit ontleen, gezegd. Een peloton berichtbrengers schijnt dus voor dit doel in beweging te zijn gezet.

Voor het werk, dat hij na afloop van deze taak te doen kreeg, het begeleiden van twee tonnetjes geld en enige kisten koopwaren, die na te Keulen te gelde gemaakt te zijn zouden moeten dienen, om Oranje in financieel opzicht tot voortzetting van zijn strijd in staat te stellen, was uiteraard één man voldoende.

Eveneens gold het hier een opdracht, waarvan hij zich mooi en passant kon kwijten: niet veel later had hij Keulen alweer de rug toegekeerd, om zich te Hellemade in de buurt van Roermond bij de Prins en zijn troepen te voegen en met deze eerst naar Gheel en vervolgens naar de omgeving van Bergen in Henegouwen te trekken. Daar zat Lodewijk van Nassau met zijn in hoofdzaak Hugenootse soldaten door een paar regeringsbataljons belegerd, smartelijk op een ontzet te wachten, dat maar al niet kwam. Dat zich zelfs nooit voorgedaan heeft; want toen kort na de 24^e Augustus de tijding van de Bartholomeüsnacht te Parijs de Nederlanden bereikt had, vervloog voor goed alle hoop erop. Wat voor Marnix nog een zeer speciale en lang niet ongevaarlijke, maar gelukkig toch goed afgelopen taak heeft meegebracht. Hij toch is de man geweest, wie Oranje heeft opgedragen zijn broer binnen de stad van die massamoord op de Calvinistische adel van Frankrijk in kennis te gaan stellen. In een belegerde vesting binnen te sluipen en er weer uit te komen, zonder dat de belegeraars dat merken: zeker geen opdracht, waar ieder aan zou kunnen voldoen! De behendigheid en vastberadenheid, die daartoe vereist is! Niettemin is Aldegonde er niet in tekort geschoten. En, als gezegd, het leven heeft hij er gelukkig ook mogen afbrengen. Toen de Prins begin October bij Orsoy de Rijn over trok, had deze zijn raadsman weer bij zich.

Ook nu echter maar weer voor kort 1 November d. a. v. weer te Delft, de toen van die maand opnieuw te Dordrecht, terwijl de Prins ondertussen, via Kampen naar het Noorden van Holland gereisd, „pour illecq trouver sa sépulture”, Haarlem en Leiden bezocht: wel bracht zijn aandeel in het gemeenschappelijke werk voor Marnix meer van zijn lastgever verwijderd leven dan verkeer in diens omgeving mee!

In zeer bijzondere zin van hem gescheiden is hij omstreeks de overgang van 1572 op 1573 geweest. Toen immers heeft Aldegonde zich enige weken in het van 11 December 1572 af belegerde Haarlem bevonden. Niet dat hij met het oog op de militaire verdediging der stad zich daar opgehouden heeft. Al schijnt hij — het beleg begonnen — Ripperda wel eens waardevolle inlichtingen gegeven te hebben, zodat door zijn toedoen een vreselijke bestorming werd afgeslagen, wat toen het behoud van heel Holland meebracht, naar hij later eens schreef,⁷² dit optreden met een wapen in de vuist is niet het hoofddoel geweest, waarom hij er zich heen heeft begeven. Te doen is het er hem om uitvoering van een politieke opdracht geweest. Namelijk om door „verzetting van de wet”, door vervanging van een aantal niet volkomen betrouwbare leden der colleges van burgemeesters en schepenen en van de vroedschap door mannen als Jan van Vliet, Nicolaas van der Laan, Pieter Kies (die hem gedurende die weken geherbergd heeft) en anderen, te voorkomen dat de stad naar de vijand overlopen zou. 7 December kwam hij daarvoor, met Pieter de Rok en de predikant mr.

⁷¹ Ridder de van der Schueren, Brieven ... van Jonkheer Arend van Dorp, DI. II (1888), blz. 54g.

⁷² Zie Handelingen der Maatschappij ... der Nederlandse Letterkunde, Jrg. 1858, blz. 130132. In de hier afgedrukte brief van 1583 beweert hij toen Holland en Zeeland reeds drie maal te hebben gered.

Joost Wybo, of Sylvanus, na de nacht te voren in De Zwaan te Hillegom te hebben doorgebracht, van Delft uit over het ijs van de Haarlemmermeer in de Spaarnestad aan. En — al is hij na die nog niet dadelijk vertrokken, maar tot het eind van de maand nog onder de belegerden gebleven — nog maar een paar dagen was hij er, of hij vervulde 's Prinsen opdracht ten deze.

Dat Marnix dit werk te Haarlem deed, heeft oorspronkelijk niet in 's Prinsen bedoeling gelegen. Integendeel: aanvankelijk is het een gouverneurschap over Dordrecht geweest, waarvoor hij in het najaar van 1572 bestemd was. Opvolger zou hij hebben moeten worden van Batenburg, die na de inname van Goes op 20 October, en in verband met dat feit, een benoeming tot bestuurder van Zeeland had gekregen. Maar daar deze laatste benoeming nog eer de benoemde in functie getreden was door de Prins om verschillende redenen toch maar liever weer werd teruggenomen, raakte per slot van rekening ook de voor Dordt aangewezen man voor iets anders dan voor die taak aan de oever der Merwede vrij. En toen werd het: eerst Haarlem en vervolgens de functie, die hij, na zijn vertrek vandaar op de 1ste Januari 1573, heeft verkregen: die van „gouverneur aangaande de krijgshandel en politie van Delft, Rotterdam en Schiedam”.⁷³

Een krijgskundige taak, geen burgerlijke is het dus geweest, die hij toentertijd, terwijl hij te Rotterdam zelf woonachtig was, in de omgeving van die stad te vervullen heeft gekregen. Zegt de titel, die hij daarbij droeg, ons dat al, even goed komt het aan de dag in de brieven, die hij destijds wisselde. Sedert dit oogenblik gaat het daarin nu eens over de aanleg van een paar bolwerken, dan over het instaat van verdedigingstellen van een sluis bij Maasland, om met behulp daarvan de Haag te beveiligen, of over het onderwater zetten van een stuk land; nu eens over dit dan eens over dat onderwerp m. a. w., dat Marnix ... toch wel heel weinig gelegen moet hebben. Had de Prins meer bekwame aanvoerders te zijner beschikking gehad dan metterdaad het geval geweest is, hij zou dezen medewerker voor dit soort van werk stellig nooit gebruikt hebben. Maar waar Lumey naar het schijnt de enige man in zijn omgeving geweest is, die werkelijk militaire bekwaamheid bezat, moest hij zich verder in deze materie wel naar het bekende adagium: „quand on n'a pas ce que l'on aime, il faut aimer ce que l'on a” richten.

Heb ik daar straks, bij het noemen van wat Marnix in dezen tijd aan militaire versterkingen heeft aangelegd, van een sluis bij Maasland gesproken: om het grote belang, dat zij voor 's mans verdere levensgeschiedenis heeft gehad, heeft die hier nog een tweede maal ter sprake te komen. Bij deze sluis toch heeft op de Oen November 1573 een overval plaats gehad, waardoor Aldegonde de vijand in handen gevallen is en zich voor een klein jaar van zijn vrijheid beroofd heeft gezien.

Of deze gang van zaken niet voornamelijk door Marnix' hiervóór vermelde gebrek aan militaire bekwaamheid veroorzaakt zal zijn? Toen een deel der soldaten van Valdez en Romero, die bij dit wapenfeit betrokken zijn geweest, omdat enige boeren uit die streek bereid bleken hun de weg te wijzen, de verdedigers ook nog van een anderen kant op het lijf wisten te springen, dan vanwaar de Spaanse hoofdmacht naderde, heeft hij niet weten te voorkomen, dat zich een panische schrik van zijn troepen meester maakte, en deze hem volkomen in de steek lieten, hoe dapper en hard hij, om zijn vrijheid te behouden, persoonlijk ook van zich afsloeg. Plegen zulke dingen nu echter niet uitsluitend te gebeuren wanneer een commandant niet bij machte is zijn onderhorigen onder het beslag van zijn bekwaamheid en kracht te brengen?

⁷³ De Navorscher, Jrg. 47 (1897), blz. 385; Fruin, Verspreide Geschriften, DI. VII, blz. 147, 148.

Hoe dit echter ook zij: met deze gebeurtenis is voor 's Prinsen medewerker de periode van rusteloos streven, waarvan ik hier het beeld heb trachten te geven, voorlopig totaal afgesloten.

Liep die periode zelf ten einde: de schildering ervan mag hier evenwel nog niet afgesloten worden. Betrof wat ik ten deze gaf eigenlijk niet alleen de uitwendige kant van Marnix' optreden daarbij nog maar? De binnenzijde, die de onderhavige ontwikkeling der gebeurtenissen heeft gehad, verdient echter geen geringere aandacht. De gemoedsgesteldheid, waarin al dit werk door Marnix verricht is, zowel als zijn persoonlijke houding tegenover de idealen van de Prins van Oranje, aan welker verwerkelijking hij gedurende de beschreven zwerftochten meewerken moest.

Een brief, die hij op 2 Oktober 1573 aan Arend van Dorp heeft geschreven, geeft ons tenminste voor die tijd enigen kijk op de stemming, waarin hij doende geweest is. Hij verzond die om zich bij de geadresseerde te verontschuldigen over het uitblijven der terugbetaling van de indertijd door hem geleende gelden, en deed dat toen in dezer voege: Ik zou U graag die voorschotten terugbetalen. Want ik deed niets liever dan mijn schulden van de baan schuiven „et puis quitter ceste vie”. „Mais quand il me faudroit menger mes ongles et vendre tout ce que j'ay au monde”, ik zou de helft der benodigde som niet eens bijeen kunnen brengen. „Je suis icy avecq une charge presque insupportable”. Men heeft mij een maandinkomen van twee honderd gulden toegezegd (en dit is al het inkomen, dat ik op de wereld heb!), maar ik moet formeel bedelen om het in handen te krijgen. „J'ay cent fois le jour un visaige rouge”; van schaamte, zal wel de bedoeling zijn. Ondertussen heb ik aan alle kant schulden en weet niet hoe daar uit te komen. Wilt gij met alle geweld betaald worden, dan antwoord ik U hetzelfde als aan een ander, die mij geld geleend had en mij daar sinds enigen tijd om maande: laat mij maar executeren en desnoods gevangen zetten! Dan ben ik tenminste eens van al die „fascheries” en al dat hoofdbreken af, dat mij overal haat en onwelwillende beoordeling, „et point le proffit d'un liard”

bezorgt. „S'il eut pleu á Dieu me faire quelque berger, je m'estimeroy très heureux; mais Sa volonté soit toujours loué”.⁷⁴

Moedelozer kon het werkelijk haast niet. Als wij nu maar wisten, of dit slechts een ogenblikstemming is geweest, dan wel de manier, waarop Marnix gedurende die jaren doorgaans op de gebeurtenissen heeft gereageerd. Voor de beantwoording van die vraag ontbreekt tot nog toe, jammer genoeg, echter elk gegeven.

Bij de tweede kwestie, die ik hier ter sprake te brengen heb, bij de vraag of Marnix de idealen, waarvoor de Prins destijds zo onophoudelijk beslag op hem legde, uit overtuiging heeft voorgestaan dan wel alleen omdat zijn ambtelijke plicht dat meebracht, is een gelijke schaarste aan gegevens echter nog meer te betreuren. Want hier raakt het niet slechts zijn stemming, maar zijn levensbeschouwing; de kwestie van de houding, die hij in deze jaren tegenover verzetsrecht en politieke tolerantie heeft ingenomen.

Op de Dordtse Statenvergadering van Juli 1572, waarop Marnix, naar ik zei, de Prins vertegenwoordigd heeft, is zowel het ene als het andere van die twee principes geproclameerd. Het eerste doordat men er besloot „de Prinche van Oraengen voer de generalen gouverneur ende Lieutenant des Conincx over Hollandt, Zeelandt, Westvrieslant ende 't Sticht van Utrecht” te verklaren, niettegenstaande deze reeds sinds lang als zoodanig bedankt had, en dan ook al jaren door een ander was vervangen. En het tweede doordat men Rooms Katholieken en Gereformeerden gelijkelijk „vrije exercitie” van hun godsdienst besloot te geven, „zonder dat daer inne

⁷⁴ Zie Brieven en onuitgegeven stukken van Jhr. Arend van Dorp., uitg. door J. B. J. N. Ridder de van der Schueren, DI. I (1887), blz. 131 VV.

yemant empeschement, hinder ofte moeyenisse gedaen zal worden”. Dat dit resultaat niet buiten Marnix om zo is uitgevallen, staat vast. Integendeel, had deze zich daar niet zo krachtig voor ingespannen, zeer waarschijnlijk was het verkregene nog verder bij hetgeen de Prins graag had verkregen achtergebleven dan nu het geval is geweest. Welnu, was hetgeen hij in dit opzicht gedaan heeft nu een obligate partij voor hem, of een taak, waarvan hij zich gaarne heeft gekweten?

Wat dat aansturen op erkenning van Oranje als 's Konings stadhouder betreft, als ware naderhand nooit „enige wettelijke ende der costumen ende rechten des lants gelijksamige afstellinge ofte veranderinge ... nagevolcht”: daartegen heeft Aldegonde zeker niet het minste bezwaar gehad. 31 Mei 1585 schreef hij aan Parma van zijn jeugd af van mening te zijn geweest, dat het de particulieren onderdaan niet vrijstond zijn godsdienstige overtuiging gewapenderhand tegenover zijn regering te handhaven, maar dat „depuis que les Estats et Gouverneurs du pays ont prinse ceste querelle pour défendre le peuple, qui par sinistres informations se trouvoit oppressé sans pouvoir estre ouy en justice, et que je me suis trouvé y avoir légitime vocation, j'ay prins la chose à coeur, et m'en suis employé jusques au bout”. Welk moment zal nu echter eerder met dat: „sedert de Staten en Gouverneurs van het volk begonnen het daarvoor op te nemen”, door de schrijver van dezen brief bedoeld zijn, dan dat waarop de vermelde beraadslagingen te Dordrecht hebben plaats gevonden!

Ten aanzien van de politieke tolerantie, waarvoor de Prins Marnix ook heeft doen ijveren, heeft deze voorzover ik heb kunnen nagaan eveneens niet anders dan van harte meegewerkt. Is dit voor wie zich herinnert, dat het op het ogenblik, waarover ik spreek, nog geen vier jaar geleden was, dat de man zijn Byenkorf schreef, wat moeilijk te aanvaarden? Omdat dat boek nog wel zo zeer geschrift ter propaganda van de Reformatie bleek te wezen, als uiting van afkeer tegen het Rooms Katholicisme, bestaat voor die schroomvalligheid toch waarlijk geen goede grond. En in allen gevalle: het feit ligt er!

Natuurlijk heeft Marnix' gevangenneming bij de Maaslandsluis onder de aanhangers der Prinsenpartij grote ontsteltenis verwekt. Met name de Prins zelf werd er pijnlijk door getroffen. Uit de brieven, die hij in die dagen schreef, treedt dat duidelijk aan het licht. Wat hij 8 November, vier dagen nadat het feit was voorgevallen, aan Romero berichtte: „als Aldegonde er het leven bij inschiet, dan zal het de mannen, die ik krijgsgevangen heb gemaakt, ook het leven kosten”, ik zeg: dit bericht moge ogenschijnlijk alleen een dreigement zijn, een ondertoon van bezorgdheid klinkt er, dunkt mij, toch stellig ook in. En is de juichkreet, die hij enige dagen later aan zijn broers zond: „gelukkig had de gevangene geen enkelen brief in cijferschrift bij zich”, er — gezien de onzekerheid, waarin hij tot op dat ogenblik omtrent dit punt verkeerd had, en, in verband hiermee, de mogelijkheid, dat zijn plannen aan de vijand bekend zouden zijn geworden — ook niet een bewijs van te noemen, dat het verlies van dezen medewerker een zware slag voor hem is geweest?

Ondertussen mocht men zich onder de toenmalige omstandigheden natuurlijk niet veroorloven alleen maar ontsteld te zijn. Vastberaden na te gaan, hoe de geleden schade hersteld zou kunnen worden, was evenzeer vereiste. Als er iemand aangesteld moet worden, om Marnix' taak voort te zetten, schreef Jan van Nassau de 21^e November dan ook aan zijn broer Willem, denk dan eens aan monsieur de Lumbres. „Als”! Maar dat stond voor Oranje nog in het geheel niet vast. Kort na de Oen der maand al begonnen pogingen in het werk te stellen om de gevangene weer vrij te krijgen, door hem uit te wisselen tegen Bossu, die de Geuzen in handen hadden gekregen, had hij immers volstrekt de moed nog niet opgegeven, dat deze slagen

zouden.

De eerste, die er aan gedacht heeft, dat zulk een uitwisseling misschien mogelijk zou wezen, schijnt Marnix zelf geweest te zijn. Mogen wij Petrus Opmeer, de auteur, die ons 's mans gevangen raken het meest gedetailleerd heeft overgeleverd, geloof schenken, dan heeft hij op hetzelfde ogenblik, dat hij zijn vijanden in handen viel, immers het denkbeeld eraan al voelen opkomen; „ludo alle immersus”, in de modder weggezakt, moet hij zijn overweldiger namelijk al iets in die geest hebben toegeroepen. Doch ook al zou de zaak zich niet helemaal hebben toegedragen zoals Opmeer haar verteld heeft, zeker heeft de mogelijkheid om langs die weg zijn vrijheid te herkrijgen hem drie dagen later tenminste bezig gehouden. Want de 7^e November, toen hij de Prins een brief schreef, om van dezen toezending van enig geld voor zijn levensonderhoud te verzoeken, bracht hij haar niet slechts terloops, maar terdege uitvoerig op de volgende manier ter sprake: „Van het treurig geval bij de Maaslandsluis hebt U wel al gehoord. Ik noem het treurig; echter niet om mij zelf, „puil qu'à un homme vertueux et craignant Dieu ne peult de survenir de triste”, maar om de lafheid der soldaten en vooral van het paardenvolk. Ik ben onschuldig. De Spaanse „mestre du camp” don Julian Romero vermoedt, dat U mij wel tegen gevangenen, die gij maaktet, uit zult ruilen. Ik dring daar zeer op aan. Deze methode van oorlogvoeren is „nonseulement plus humaine et beaucoup meilleure”, dan de tegenwoordig gebruikelijke; „mais anssy est plus conforme au devoir d'homme chrestien”; niet slechts menselijker, maar ook christelijker. En kan U dan ook geen vrede bewerkstelligen? Omdat ik zie, dat „nostre religion, par laquelle nous nous fondons simplement et seulement sur la parole de Dieu”, ó wordt vervolgd, „qu'il est impossible qu'en ce mondeicy elle ait lieu de repos” zonder kruis en vervolging, vind ik het beter in een vreemd land te leven, dan voortdurend in oorlog te zijn. Toon gij dan, door op zo'n vrede aan te sturen, dat gij tot nu toe inderdaad de majesteit van de Koning niets in de weg hebt willen leggen.

Dat ik op deze manier spreek is geen gebrek aan Godsvertrouwen. Maar ik weet, dat God Zijn macht dikwijls meer door onze zwakheid en ons lijden aan de dag doet komen, dan door ons wapengeweld.⁷⁵

Wat de Prins erop geantwoord heeft doet in belangrijkheid voor deze uitingen van Marnix stellig niet onder. Trouwens heeft hij in deze weken het ene belangrijke epistel na het andere geschreven. Hier is bijvoorbeeld zijn troostbrief aan

1)

82 83

Aldegonde's vrouw, op de 24en November uit Delft, verzonden: „Madame de Sainte Aldegonde”, ik twijfel niet, of de ramp, die Uw man overkomen is, heeft U een groot verdriet berokkend. Om die smart niet te hernieuwen zwijg ik verder maar het liefst over zijn lot, en bepaal er mij toe U te verzekeren, dat ik alles zal doen wat mogelijk is, om zijn in vrijheidstelling te bewerken. „Ce pendant, veu l'équité de ceste cause, et comme vostre dict mary y at tousiours marché d'ung pied droict, vous debvrez porter patiemment ce qu'il a pleu au Seigneur Dieu ordonner de luy et vous conformer à sa divine volonté”. En zo dan ook, van vier dagen na dien, zijn weerklank op Marnix' verzoek van de 7en, de Staten en ik zouden nooit de wapenen hebben opgenomen, als dat niet nodig was geweest om een ondragelijke slavernij te ontgaan. Vrede te kunnen sluiten zou dus metterdaad heel aantrekkelijk zijn. Maar nog veel liever alle ellenden en ongemakken van een oorlog, dan dat het een vrede zou moeten worden, die ons „sous le rapport de la gloire de Dieu, aussi bien qu'au point de vue de la patrie”

⁷⁵ Gachard, Correspondance de Guillaume le Taciturne, T. III, p. 77-79.

ongeluk bracht. Bovendien: wat zou welke vredessluiting dan ook ons toch eigenlijk kunnen baten? Onze vijanden houden hun aan kettters gegeven woord toch immers nooit voor bindend!⁷⁶

Had deze beschouwing, onder rustige omstandigheden gelezen, in de onderhavige kwestie geredelijk het laatste woord kunnen zijn: laat het zich niet begrijpen, dat iemand, die — als Marnix — zijn hals in gevaar wist, er zich niet maar zo zonder meer bij kon neerleggen? In die tussentijd van de Haag via Haarlem en Amsterdam naar Utrecht overgebracht, schreef hij 4 December opnieuw. Dankbaar dat de Prins vertrouwen in hem was blijven stellen en wat hem overkwam niet aan lafhartigheid toegeschreven had, kon hij diens bezwaren tegen de door hem geuite denkbeelden toch onmogelijk overnemen. Wat hij voorstelde zou eer schadelijk dan heilzaam voor het land zijn geweest! Maar heeft een burgeroorlog nu werkelijk wel ooit iets goeds voortgebracht; hetzij voor het leven van godsdienst en vroomheid der erbij betrokken partijen, hetzij voor het cultuurleven, voor „toutes sciences et toute humanité”? En kan men elke andere toestand, zelfs die van een bijna ondragelijke vervolging, dus toch eigenlijk niet beter aanvaarden dan dien? Wie weet trouwens, of de Koning op de duur niet gunstiger gezind raakt, dan hij nu is? De geschiedenis geeft van zo iets meer dan één voorbeeld. Laat Noircarmes, die daar graag bereid toe is, te Madrid maar eens voor ons pleiten, dan zal dat begin misschien nog wel tot betere resultaten leiden, dan wij ooit hadden durven hopen.

Toen de Prins de 23en December van Zierikzee uit op dezen brief antwoordde, begon hij dat antwoord met Marnix van de goede ontvangst van twee brieven kennis te geven; van enen van de 9^e van de laatste maand van 1573 immers nog naast deze van de 4^e. Klaarblijkelijk heeft deze aangelegenheid de gevangene in zó sterke mate beziggehouden, dat hij, nog eer Oranje een besluit had kunnen nemen, al weer naar de pen greep. Voor dezen was dat intussen geen reden om van standpunt te veranderen. Ook ditmaal toch heet het weer: vrede? Graag! Maar alleen wanneer het een „paix bonne et assurée” kan wezen.⁷⁷

Met dat al: in twee opzichten heeft Marnix' aanhouden er Oranje toch toe gebracht iets in de door hem gewenste richting te ondernemen. Half December zond hij een geschrift in zee, dat Koning Philips vroeg een eind aan Alva's wrede vervolgingszucht te maken.⁷⁸ En de 23e van die maand volgde daarop een brief aan Noircarmes, waarin deze metterdaad een beroep op zijn medewerking in deze zaak te lezen kreeg

Op die manier in handen der autoriteiten gekomen, raakte het geval toen echter meteen zijn vaart kwijt. Vóór Juli 1574 gebeurde er immers niets in, dat het verder bracht. Marnix bleef geheel als te voren in het kasteel Utrecht gevangen.

Een harde gevangenschap maakte hij daar overigens niet door. Dat hij zijn bewegingsvrijheid miste was er eigenlijk het enige euvel van. Studeren, disputeren en corresponderen lieten zijn bewakers hem in die maanden tenminste vrij doen. Heeft hij naar zijn eigen getuigenis in dit half jaar de in zijn ballingschaptijd door hem op touw gezette psalmberijming weer ter hand kunnen nemen, dat hij gedurende deze periode van zijn leven tegelijk een deel van zijn tijd met disputeren doorbracht toont wat zijn tijdgenoot Arend Buchelius ons van zijn ontmoetingen met zekere Mottius en, eenmaal zelfs, met deze en een Spaanse monnik tezamen vertelt. Dit namelijk, dat laatstgenoemde, naar aanleiding van een opmerking van Marnix, dat hij door de

⁷⁶ 's Gravenhage, Koninklijk Huisarchief, reg. 2238 V, B, 1°. 363, n°. 170

⁷⁷ Vgl. bij deze briefwisseling: Groen van Prinsterer, Archives, le Serie, T. IV, p. 285, 298.

⁷⁸ Dit geschrift staat afgedrukt bij Bor, Dl. I, blz. 464-472. En eveneens in pamflet Knuttel n°. 213.

Heiligen Geest verhinderd werd de mis te celebreren en te preken, tenzij dan in een begrijpelijke taal, de volgende merkwaardige theorie uiteen ging zetten: het Latijn voor de documenten der heilige ceremoniën en de Evangeliën invoeren hebben Christus en Zijn apostelen volstrekt niet van meet af gedaan. Eerst toen hun bleek, dat het Spaans en Italiaans, waarvan zij zich oorspronkelijk bedienden, niet door allen verstaan werd, zijn zij daartoe hun toevlucht gaan nemen.

En wat zijn corresponderen in die maanden betreft: daar spreekt een pamflet van, dat ook nog andere belangrijke mededelingen omtrent dit tijdperk van Marnix' werkzaamheid bevat. Behalve dat het meedeelt, dat Noircarmes' gevangene op diens bevel een paar maal zijn wens aan Oranje bekend maakte, om over het beëindigen van de oorlog, in plaats van het, zoals tot nog toe, schriftelijk te doen, maar eens mondeling van gedachten te gaan wisselen, geeft het toch ook te verstaan, dat het met de verwerkelijking van dit denkbeeld aanvankelijk beter gelopen is, dan men misschien zou hebben verwacht. Weldra waren de afgevaardigden naar dat colloquium zelfs al benoemd ... daar sneuvelt Lodewijk van Nassau en begint Requesens — ongetwijfeld door dat te Mook behaald succes parmantig geworden en zo menend, dat er voor concessies nu geen aanleiding meer is — terug te krabbelen, zodat de zaak weer voor een poos blijft rusten.

Als gezegd: in Juli 1574 is haar aspect evenwel weer een ander geworden. Niet dat de Prins haar in die tussentijd uit het oog had verloren. In de brief, die hij de 20e Maart aan Marnix schreef, klinkt een toon, die er ons borg voor staat, dat hij dat zelfs geen ogenblik gedaan heeft: „l'entière affection que je vous ay de tout temps porté” — schreef hij toen immers — „laquelle tant s'en fault que maintenant pour votre absence soit aulcunement amoindrie en mon endroit que plus tost je suis avecq plus grand désir que jamais de favoriser, secourir et assister vous et les votres de tout mon pouvoir etc. Maar aan een zaak denken en iets in haar bereiken is niet hetzelfde. En dit laatste leek voorlopig wel onmogelijk. Totdat Granvelle's broer, Frédéricq de Champagney, te Utrecht kwam, en het aan dezen gelukte de vastgelopen wagen weer in gang te brengen. Als hij, beurtelings belovend en dreigend, de gevangene poogt te overreden zich toch weer met de Koning te verzoenen, en deze dientengevolge eindelijk het denkbeeld oppert, dat men hem tijdelijk naar Holland zal laten gaan, om zo mogelijk een generaal akkoord tussen de regering en de oppositie tot stand te brengen, besluit men immers in die richting werkelijk een poging te wagen. Johannes Junius de Jonge, de Prinsgezinde gouverneur van Veere, en zijn geestverwant Rutger van Boetzelaer komen dan naar Utrecht, om zich daar voor de tijd, dat Marnix afwezig zou zijn, als gijzelaars in gevangenschap te geven. Marnix gaat — de 17^e Juli was het — naar Rotterdam, op reis. En zo komt een conferentie van dezen laatste met de Prins tot stand, die ... intussen meer beoogd dan verkregen heeft. Vlotte ze eerst niet omdat Oranje weigerde over vrede te spreken zoolang er in de Nederlanden nog Spaanse soldaten te vinden waren, later — toen de Champagney haar ook was komen bijwonen — deden zich te haren opzichte weer andere belemmeringen voor. Toen gooide deze vertegenwoordiger der regering roet in het eten; er bezwaar tegen makend niet alleen om over een ontwerpakkoord te spreken, dat een partijhoofd als de Prins op één lijn stelde met een staatshoofd als de Koning was, maar ook om zulks — gelijk de Prins het hem verzocht had — met een college te doen, dat wel de naam van Staten voerde, maar daarop toch feitelijk geen recht had, omdat het niet door de Koning was samengeropen. Resultaat bereikten de vergaderden dus alleen in zake de kwestie van Marnix' vrijlating, of nog liever ten opzichte van diens uitwisseling tegen een of meer der, door de Prinsenpartij gemaakte Spaanse krijgsgevangenen.

Ten aanzien van dit punt was de toestand gaandeweg zeer verward geworden. Door hun verovering van Middelburg hadden Oranje's aanhangers behalve Bossu ook nog een tweeden voornamen aanvoerder der troepen van hun tegenpartij in handen gekregen; Mondragen namelijk. En nu was men het er aan de Spaanse zijde in het geheel niet over eens tegen welken van die beide Marnix uit te leveren de voorkeur verdienen zou.

Hoe dit geschil tenslotte afliep, doet er in het onderhavige verband niet veel toe; want in elk geval heeft, die afloop Marnix' invrijheidstelling meegebracht. Even dreigde er, toen hij begin October die vrijheid van Utrecht — waarheen hij waarschijnlijk de 24^e Juli teruggekeerd is — via Schoonhoven naar Dordrecht tegemoet reisde, nog een kink in de kabel te komen. Een hardnekkig gerucht, dat Oranje aan de zware ziekte, waaraan hij omstreeks die tijd heeft geleden, gestorven was, bracht de Spaansgezinden er toen toe hem voorlopig toch nog maar wat vast te houden. Wie weet wat voor volkomen nieuwen koers de dingen nu misschien zouden inslaan! Doch als voldoende aan de dag is gekomen, dat wat men in dit opzicht verteld had, volkomen uit de lucht werd gegrepen, heeft van de hele reeks moeilijkheden, die ik hier beschrijven moest, de laatste dan toch plaats gehad. de 15^e Oktober 1574 viel te Gouda de eerste ontmoeting van de vrij gelaten Marnix met de Prins, die het begin ener nieuwe periode in hun samenwerking kon worden en ook zo goed als onmiddellijk geworden is: i o December d. a. v. waren zij alweer te samen van Rotterdam op reis naar Zeeland, om van daar uit een aanslag op Antwerpen voor te bereiden.

Als ik, aan dit eind van mijn beschrijving gekomen, deze hele gevangenschapperiode van mijn held nog eens overzie, om in verband daarmee de vraag te stellen hoe zijn optreden in deze tijd verklaard moet worden; hoe — met name — de wens naar vrede tot eiken prijs, waarvan zijn briefwisseling met de Prins zo duidelijk bleek te getuigen, bij zijn karakter en zijn Calvinistische levensovertuiging gepast heeft, blijkt het vinden van een antwoord daarop niet zo eenvoudig. Wat hem waarlijk heeft gedreven moet hier onderscheiden van de dingen, die dat ogenschijnlijk hebben gedaan.

De diepste beweegredenen van zijn gedrag in deze aangelegenheid zal, dunkt mij, angst voor zijn leven zijn geweest. „Je connaissais son caractère; je savais qu'étant sans courage il craignait la mort dont il se croyait menacé, et qu'il nous ferait obtenir la plus grande part de ce que nous désirions”: het is wel een vijand van hem, die dit gezegd heeft, want het zijn woorden van de Champagney; maar er is m. i. toch geen reden om ze voor onjuist te houden. Heeft zijn tegenpartij er zich na zijn vrijlating niet over beklaagd, dat hij even gul in het doen van beloften is geweest zoolang hij in de gevangenis zat, als nalatig in de vervulling daarvan, zodra hij daar uit was gekomen? Welnu, dan is toch duidelijk, dat hij daar in zijn kerker in strijd met zijn overtuiging gesproken heeft.

En dat wij hem dit dan zo volledig, met zulke krasse bewoordingen hebben zien doen: ik wees al meer dan eens op het radicalisme van zijn karakter, zijn zucht om in uitersten te vervallen. Is oorlog een afschuwelijk kwaad en vrede een toch wel zeer begeerlijk goed, dan maar ten koste van alles en alles die eerste vermeden en dezen laatste nagejaagd! De rest moet dan maar terecht komen zoals dat kan!

In deze geest lijkt mij ook Lodewijk van Nassau zijn gedrag beoordeeld te hebben, toen hij 12 Januari aan de Landgraaf van Hessen schreef: „hierbij een brief, die ik van mijn broer Willem kreeg, en waaruit gij zult kunnen zien hoe de gevangen Marnix, om de tegenpartij, in wiens macht hij zich op het ogenblik bevindt, in het gevele te komen, dezen een raad gegeven heeft, „die ehr in seinen hertzen selbst vor gefehrlich und gantz ungewiss helt. Er kent aber meines herren gemutt wohl, darumb ist er so viel da

kuner in seinem schreiben". Want ligt dit niet in de eerste plaats in deze woorden opgesloten, dat Aldegonde gedacht heeft, Oranje zou wel zorgen, dat er niets gebeurde, waardoor de gemeenschappelijke zaak schade liep; en dies kon hij, Marnix, in deze wel elk standpunt innemen, dat zijn lijfsbehoud ten goede komen zou?

Wat iemand hier echter ter verklaring van 's mans handelwijze ook zou willen bieden: nooit mag daar in allen gevalle de veronderstelling voor in aanmerking komen, dat hij zich in deze min of meer aan landsverraad zou hebben schuldig gemaakt. Hetgeen hij gedaan heeft moge ons geen grootse indruk van hem geven: als het met het oog op de omstandigheden, waaronder het voorviel niet achtbaar, of zedelijk minderwaardig zou zijn geweest, had Oranje er stellig anders op gereageerd, dan wij hem zagen doen.

VII

OP REIS OM PROFESSOREN EN EEN PRINSES

Hoe groot de teleurstelling der Spaansgezinde partij geweest is, dat zij, teneinde een van haar eigen voormannen terug te krijgen, van de gevangen Marnix afstand heeft moeten doen, laat zich denken. Zoals het ook blijkt uit menige uitlating in de verzamelingen brieven, die ons uit die tijd ten dienste staan. Hier is wat Morillon schreef toen hij vrij lang vooruit toch al begon in te zien, dat aan die loslating van 's Prinsen medewerker niet te ontkomen zou zijn: „Auldegonde ... at ung esprit diabolique. S'il échappe il ferat encoires une infinité de mauix”.⁷⁹

Ruim een jaar later, toen die dus alweer sedert enigen tijd had plaats gehad, klonk het oordeel van Barlaymont, in een brief, die hij 26 Februari 1575 aan Granvelle schreef, in het geheel niet anders: „La relaxation de Marnix aménera plus de mal en ceste pacification que l'on n'a pensé; et à la vérité c'est ung des plus pervers hérétiques, qui soit entre cy et Rome” 2. Een half jaar eerder had de Champagney dat begrip „pervers” ook al met Aldegonde in verband gebracht, door de vrees uit te spreken, dat zoodra die weer vrij man zou zijn, zijn „ancienne perversité à soutenir les rebelles” ook haar boeien wel weer verbreken zou. Ja, zelfs de Landvoogd Requesens, ofschoon door de Koning opzettelijk hierheen gezonden, om, nadat Alva's régime zo smadelijk in het terugbrengen der Nederlanders onder de scepter van Philips II te kort geschoten was, dit zijnerzijds nu eens met zachtheid te proberen: zelfs Requesens vertoonde diezelfde verbitterd vijandige stemming. Als de kapiteins Juan de Castillo en Franc Hernandez niet zeker weten, dat Oranje dood is, schreef hij 5 October 1574 immers aan Julio Romero, gaat het niet aan, dat zij Marnix langer vasthouden. „Al haat ik hem net zoals zij, en al zou ik — omdat hij dat zo tenvolle verdiend heeft, zowel als omdat ik graag verhinderen zou, dat hij de religie nog meer schade berokkende dan hij al gedaan heeft — niets liever doen dan hem levend verbranden”: terwille van de redding van Bossu moeten wij onze belofte van hem de vrijheid te zullen hergeven, nakomen.

Even groot als de ergernis, waarmee deze partij de gang van zaken in dit opzicht zag, was natuurlijk echter de voldoening, waarmee de Prinselijke getuigen van hem waren. Oranje zelf ging hierbij voorop. Reeds heb ik aangetoond, dat hij de vrijgelatene, zonder enige rancune over wat plaats had gehad, dadelijk weer in zijn vroegere positie van secretaris herstelde. Ten bewijze van wat ik zei kan ik echter ook nog iets anders noemen; namelijk dat destijds algemeen in het oog gevallen blijkt te zijn, hoe Oranje tot „Monsieur d'Aldegonde”, zoals hij hem in zijn brieven altijd aansprak — terwijl van Wesenbeecke daarin altoos slechts „Wesenbeecke” heette, en Marnix in de correspondentie van Jan van Nassau, waar het pas gaf, als „der Diener” werd vermeld — hoe Oranje tot „Monsieur d' Aldegonde” in een heel wat nauwere verhouding heeft gestaan, dan tot wie ook der andere mannen in zijn omgeving. Als „la mezz' anima del principe” wordt die laatste eerst in 1580 aangeduid. Maar „een der vertrouwdste vrienden van de Prins van Oranje en zijn voornaamste raadgever”, zowel als „eiven geschickten und gelehrten Gesellen, der dem Prinzen von Uraniën sehr lieb ist”, noemde men hem dan toch al in dezen tijd.

⁷⁹ Kervijn de Lettenhove, *Les Huguenots et les Gueux*, T. III (1884), p. 401 sv.

Minstens even vermeldenswaardig als dit lijkt mij intussen, dat Marnix in deze periode van zijn leven ook bij de aanhangers van de Prins grote populariteit genoot. Is er in dat leven zelfs wel ooit één tijd geweest, die in dit opzicht naast dezen gesteld kan worden? Zó groot was de hem te beurt vallende waardering immers thans zelfs, dat Morillon in de zomer van 1575 tot de mening gekomen was, dat „si le Taciturne disparaissait, Ste Aldegonde lui succèderait”.⁸⁰

Grote populariteit duurt gewoonlijk niet lang. Maar in dit geval was zij al extra gauw voorbij. Eigenlijk was zij op het moment, waarop Morillon haar in de aangehaalde woorden meende te kunnen constateren, al weer haar hoogtepunt over. Want zoals dit bericht, dat Lord Burleigh begin October 1575 van George Southwicke kreeg — „Dat huwelijk voorspelt niets goeds. Het volk ziet dat wel. En Marnix, die het tot stand heeft gebracht, heeft dan op 't ogenblik ook al zijn crediet verloren” — zoals dit bericht doet zien, verspeelde hij haar door zijn bemoeiingen in zake 's Prinsen huwelijk met Charlotte van Bourbon. En ... reeds op de 12^e Juni hadden die bemoeiingen, door de totstandkoming van dat huwelijk hun eind gevonden.

De laatste drie weken van 1574 leefde Marnix op Walcheren. Daar vertoefde toen trouwens het gehele hoofdkwartier van de opstand. Junius de Jonge en Boisot waren er, en de heer de la Garde en Arend van Dorp. Om van de man, die er het hoofd en de ziel van vormde, Oranje, maar te zwijgen.

Dat dit gezamenlijk met al deze Heeren op het mooie eiland wonen een voortdurend met hen in contact staan voor hem meebracht, is wel vanzelfsprekend. Op Oudejaarsdag ging hij „après disner et les tables levées” met genoemden Dr. Junius te Middelburg op bezoek bij de bekenden Elbertus Leoninus, die daar toen in opdracht van Requesens onderhandelingen met de Prins was komen aanknopen. En op de daaropvolgende 4e Januari zat hij met de meeste van de opgesomden weer aan het avondeten bijeen.

Wat bij die gelegenheden besproken werd? Zeker veel, dat in verband met het verzet tegen de Koning belangrijk was. Maar de allerbelangrijkste punten kwamen er klaarblijkelijk toch niet ter sprake. Zo lekte die 4en Januari wel uit, dat Aldegonde de volgende dag op reis zou gaan; maar waarheen dat zou wezen werd verzwegen. Leoninus mocht veronderstellen, dat het reisdoel Engeland en Frankrijk zou zijn: op dezelfde dag, dat zijn staf daar om de tafel zat, schreef de Prins aan zijn broer Jan de brief, waaruit ons blijkt, dat het juist de tegenovergestelde richting, naar Duitsland dus, in zou gaan.

Ter uitvoering van wat voor opdracht, zegt het bedoelde epistel er, helaas, niet bij. Toch behoeft daaromtrent, op grond van andere berichten, geen twijfel te bestaan. Om professoren voor de pas opgerichte Leidse universiteit aan te werven, was het te doen. Of lijkt dit onwaarschijnlijk, in aanmerking genomen het feit, dat het die 4^e Januari juist een week geleden was, dat de Prins voor het allereerst de oprichting van die universiteit ter sprake had gebracht? Haastig was men zodoende stellig. Maar men wilde immers ook juist de grootst mogelijke haast maken, naar Languet in een van zijn brieven vertelt; „ut pacis, de qua iam agitur, conditionibus inseratur conservatio illius scholae”, om in de voorwaarden van de vrede, die men op handen hoopte, het

⁸⁰ Kervijn de Lettenhove, 1. c., T. III, p. 503. Vgl. Pouillet et Piot, Correspondance du Cardinal de Granvelle, T. V (1886), p. 353, waar dezelfde Morillon zich zó over deze aangelegenheid uitlaat: De Prins is in 't geheel niet zeker van de mensen in Holland, „ou Ste Aldegonde a aultant ou plus de crédit que luy”. En men houdt het ervoor, dat, als de Prins zou falen, „ils le recepvroient pour Gouverneur; tant les atil charmé au faict de la Religion faulse, que si ledit pays demore encore deux ans ainsi comme il est á présent”, het onmogelijk zou worden de ketterij als nog uit te roeien.

voortbestaan van die academie gewaarborgd te krijgen.

Nergens wordt uitdrukkelijk meegedeeld, tot welke geleerden Marnix zich, ter uitvoering van deze opdracht gewend heeft. Slechts in zoverre als indirecte gegevens ons in deze ten dienste staan, kunnen wij ons dienaangaande een voorstelling maken. Maar ook zo is de oogst overvloediger dan men allicht zou denken.

Eerst is hij te Heidelberg zijn netten gaan spreiden en heeft de academie daar ter stede ten behoeve der stichting van zijn lastgever van zowel Zanchius als Piscator trachten te beroven. Maar, al zal hij gedaan hebben wat hij kon om te slagen — want de mogelijkheid om predikanten op te leiden, die bij het organiseren der oudste Noordnederlandse universiteit het voornaamste motief geweest is, was reeds in 1570 zijn ideaal — geen van deze beide geleerden van groten naam bleek te verkrijgen. Beide malen, dat ik vroeger al eens voor een leerstoel aan Uw hogeschool ben aangezocht, schreef Zanchius 3 Februari 1579 aan de Senaat, zowel nog tijdens het leven van Keurvorst Frederik III, toen „Sant aldagonius” mij kwam bezoeken, als na diens dood, toen Datheen als bemiddelaar optrad, had ik wel gewild. Zou het echter billijk zijn geweest aan te nemen zonder dat de vorst en hoogste overheid hun toestemming daartoe hadden gegeven? In dit geval stuitte de vervulling van Marnix' wens dus af op het ontbreken der goedkeuring van Keurvorst Frederik. Of zij dat ook niet gedaan zal hebben toen het om Piscator ging? Onmogelijk is het zeker niet. Toen de Leidsche benoeming hem bereikte was hij nog maar zó kort aan de Heidelbergse academie verbonden! Maar vast weten doen wij in deze slechts — op grond van de opdracht aan Marnix, waarvan Piscator in 1593 zijn Responsio ad elenchos Heizonis Buscheri voorzien heeft — dat deze negentien jaar tevoren door bemiddeling van Matthaeus Lanoyus, een van zijn collega's, met Aldegonde in aanraking gekomen, van dezen de uitnodiging kreeg, om tegen een salaris, dat z. i. zeer behoorlijk was, in de Nederlanden filosofie of theologie te komen doceren.

Op die manier tot niet veel resultaat gekomen, is 's Prinsen afgezant toen naar Neuhausen gegaan. Begin Maart was hij daar tenminste „in professorum negotio” bezig en verwachtte men thuis vol spanning bericht omtrent het resultaat van die bemoeienissen. Dit Neuhausen, in de omgeving van Worms, oorspronkelijk een „Stift”, maar tijdens de regering van Keurvorst Frederik III in een gymnasium illustre omgeschapen, had onder zijn leerkrachten verscheiden mannen van betekenis: Herman Rennecherus, Basilius Pithopoeus, een broer van de beroemdere Lambertus, en anderen. Die eerstgenoemde twee daarvan heeft Marnix nu voor Leiden trachten te winnen. En ditmaal is hij even goed geslaagd, als hij te Heidelberg rampspoedig is geweest. Half April trekken de beide benoemden al door Emden, op weg naar hun bestemming in Holland

Op de 15^e April, waarop dit bericht omtrent hun doorreizen afgezonden werd, hadden intussen niet alleen zij de plaats, waar zij 's Prinsen afgezant hadden ontmoet, verlaten. Ook deze zelf had zich op dat moment elders heen begeven. Ja, weken achtereen was Aldegonde toen al weer echt aan het zwerven geweest. Om in die zwerftocht eens één punt te fixeren: de 25e Maart schreef Petrus a Sboroff of Zborowsky, Pools paladijn en kapitein-generaal van Krakau, een brief aan de Prins van Oranje, waaruit blijkt dat diens medewerker daar ter stede ... vertoefd had, en op het punt stond er weer vandaan te gaan.

Na daar welke zaken behartigd te hebben? Het volgende is in dit verband aan geen

twijfel onderhevig: dat hij dat bezoek aan Polen — waarvoor hij zich blijkens de catalogus zijner bibliotheek een Pools woordenboek had aangeschaft — niet krachtens een opdracht van de Prins, maar op initiatief van de Keurvorst van de Palts heeft ondernomen. En dat hij daar te lande, behalve met de genoemden Zborowsky, ook nog met Christoph Thretius, een der voornaamste toenmalige bestrijders van het Pools Antitrinitarisme, in aanraking is geweest. Overigens kunnen wij hier echter slechts een niet al te onwaarschijnlijke hypothese stellen.

Ligt het misschien enigermate voor de hand hier bemoeiingen ten behoeve der nieuwe bezetting van de Poolse koningstroon, toen immers juist dringend aan de orde, te veronderstellen? De mannen, die — elkaar bestrijdend — ieder voor zich de opengevallen plaats trachtten te veroveren, waren even talrijk als in karakter uiteenlopend.⁸¹ Is dan niet aannemelijk, dat Marnix zich daarin is komen mengen, bijvoorbeeld ten behoeve van de hertog van Ferrara, Alphons II, die onder de pretendenden de Calvinisten het naaste stond; of anders van Stephanus Báthory, die de steun van het geslacht Zborowsky had en tenslotte op het veelbegeerde ambt beslag heeft weten te leggen? Of van 's Keurvorsten zoon, de Paltser Johann Casimir?

Uitgesloten zou ik dit niet graag noemen, maar waarschijnlijk is toch wat anders! Blijft deze hypothese — tenzij dan als het inderdaad Johann Casimir gegolden heeft — niet het antwoord schuldig op de vraag, waarom zulke inmenging van de Palts in de Poolse koningskeuze Keurvorst Frederik III wenselijk zal zijn voorgekomen? En is dit toch eigenlijk niet een vrij cardinaal punt? Bovendien staan in de daar straks genoemden brief van Zborowsky aan de Prins ook verscheiden uitdrukkingen, die beter tot hun recht schijnen te komen wanneer wij ze met iets anders dan met die Poolse gebeurtenissen in verband brengen.

1) Th. Wotschke, Christoph Thretius (Igo7).

2)

„Wij hebben Uw goed gerucht hier vernomen. Marnix, die ons op aanstichten van de Keurvorst van de Palts bezocht heeft — het volle, voor onze zaak zo onontbeerlijke licht latende schijnen — heeft ons daarvan verteld”: past dit, de omstandigheden van die tijd in aanmerking genomen, niet het beste bij de veronderstelling, dat Frederik III zijn raadsman uit de jaren 1571 bovenal naar Krakau gezonden heeft om te voorkomen, dat een hem welgevallige candidatuur voor de troon van Polen het slachtoffer der daar te lande toen blijkbaar ook al omlopende kwaadaardige geruchten omtrent 's Prinsen voorgenomen huwelijk met Charlotte van Bourbon worden zou; der geruchten als ware de leider der beweging tegen Koning en Kerk in de Nederlanden een echtbreker? De op 18 Juni 1574 in het geheim uit Warschau gevluchte koning, die de nieuwe keus nodig gemaakt had, was een Fransman geweest. Licht dus dat in Polen die halve kennis van Franse toestanden en gebeurtenissen te vinden was, die de mensen voor het aanvaarden van die scheeve voorstelling extra vatbaar moet gemaakt hebben.

's Prinsen huwelijk met Charlotte van Bourbon! Hier, raken wij ten opzichte van Marnix' bemoeiingen, waarvan zijn reis naar de Palts en verder een deel uitmaakte, dan de kern van de zaak.

Vooreerst heeft die reis de bedoeling gehad Oranje's bruid, bij haar komst naar de Nederlanden een passend eregeleide te geven.⁸²

⁸¹ Etienne Báthory (Académie polonaise des sciences et des lettres (1935), p. 88 sv., F. von Bezold, Briefe von Johann Casimir, Bnd. I, Einleitung, S. 1

⁸² Landesbibliothek Kassel MS. Historica octavo n°. 5: Discours historial sur le départ de Mademoiselle de Bourbon 1572 (in 1616 opnieuw gecopieerd door Jehan Durant te Tweebruggen) vertelt uitvoerig Charlotte's vlucht van Frankrijk naar Duitsland, zowel als haar daarop volgende lotgevallen.

Gebeurde het misschien „geferligkeit des wegs halben”; maar dat eregeleide heeft haar op nogal geheimzinnige manier uit Heidelberg weggevoerd. Als Marnix, na zijn Poolse reis te hebben volbracht, een der eerste dagen van Mei in het paleis van de Keurvorst weergekeerd is, wil hij zo goed als dadelijk vandaar vertrekken; ondertussen mag niemand echter van dat ophanden vertrek in kennis worden gesteld. Zelfs tegenover de vice-kanselier van de Paltsgraaf, Dr. Johann Pastor, als deze de 8en der maand ergens met hertogin Charlotte tegelijk te gast is, speelt men dienaangaande stommetje.

Hoe het de reizigers gedurende hun tocht door Duitsland vergaan is, kan ik niet zeggen. Maar wel is bekend wat hun overkomen is toen zij de meest gevaarlijke zone in hun reis hadden bereikt, het gebied tussen Emden — want zó kozen zij hun koers — en de Briel. In de eerste van die twee plaatsen hebben zij zich vrij lang opgehouden: van de 27^e Mei tot de 3^e Juni. De ontvangst leek er dan ook zo goed als het maar kon. In de Klunderburg, het huis van Sivert van Brahe, de rentmeester van het geslacht von Knyphausen, konden zij logeren. En de betaling van hun onkosten geschiedde door de stad. Met dat al zullen zij misschien toch blij geweest zijn deze de rug toe te kunnen keren. Van handel en scheepvaart levend, had Emden destijds veel last van de Watergeuzen. Bij het molesteren van wat in hun vaarwater kwam onderscheidde deze immers niet altijd even scherp tussen vriend en vijand. Dit maakte, dat men er een gedeelte der aanhangers van de Prins eigenlijk liever zag gaan dan komen. Een acte, 17 December 1574 verleden voor de „openbaer notarius” Frans Coornhert, geeft ons daar duidelijk het gezicht op. Kwamen, naar die ons zien laat, Barbara Henricxdochter, huisvrouw van Aerndt Claesz van Haarlem, hoogbootsman op het schip van Wilhelm Jansz, admiraal; Griet Velbrants, huisvrouw van Pieter Smousz, provoost op het schip van kapitein Jan Smousz van Westcappel en nog een paar andere vrouwen uit denzelfden zeevaarderskring, toen niet onder eede verklaren, dat juist een week tevoren „tot horen huysse gekomen is Cracht, voetknecht op de burcht te Emden, zeggende dat de drost te Emden hun gebood, omdat zij dienaars van de Prins tot mannen hadden, met hun kinderen en goederen Oost-Friesland te verlaten”? Ja, was het een van die vrouwen, die de volgenden dag naar de Drost was gelopen, om — daar zij geboren burgeres van Emden was — tegen dat bevel te protesteren, niet overkomen, dat deze haar niets anders bliefde te antwoorden, dan: „het zal U niet baten. Ge hebt een man getrouwd, die in dienst van de Prins is.” Van mogen blijven kan alleen sprake zijn, als hij zijn ontslag uit die dienst heeft genomen! Welnu, juist op de dag, dat Marnix zijn reisgezelschap binnen de poort van Emden bracht, was er nieuwe brandstof op dit vuur gegooid, doordat een Watergeuzenschip een binnenvallenden Emden van zijn lading beroofd had; en had slechts een allernadrukkelijkste verklaring, dat zulk optreden door Oranje in genen dele gewild werd, grote onaangenaamheden kunnen voorkomen. Door vijf oorlogsschepen begeleid naar Holland verder te kunnen varen moet onder die omstandigheden wel aantrekkelijk zijn geweest!

In verband met deze opdracht om Charlotte van Bourbon uit Heidelberg naar Holland te halen, had Marnix echter ook nog een andere taak van Oranje gekregen. Deze namelijk: uit het Dillenburgse archief de stukken mee te brengen, die het overtuigend bewijs bevatten, dat Anna van Saksen zich tegenover haar gemaal aan echtbreuk schuldig had gemaakt; en zodoende voor de betrokkenen zowel als voor de buitenwereld het sluiten van een nieuw huwelijk — ook zonder formele ontbinding van het voorafgaande — konden rechtvaardigen.

Ten aanzien van dit deel zijner opdracht is Marnix minder gelukkig geweest, dan waar het het begeleiden van Charlotte van Bourbon betrof. Beheerder van dat Dillenburgs

archieff was 's Prinsen broer Jan, die om verschillende redenen voor het aangaan van een nieuwe verbintenis door Oranje niets voelde. En zo was in dit opzicht, hij mocht aandringen zoveel als hij wilde, voor diens afgezant alleen maar een weigering te bereiken.

Intussen zijn Marnix' bemoeiingen in zake het huwelijk van de Prins met de voormalige abdis van Jouarre nog van heel wat ingrijpender en wezenlijker aard geweest, dan dat hij tenslotte de bruid is gaan halen en de documenten in handen heeft trachten te krijgen, die de geoorloofdheid van dat huwelijk bewezen. Niemand tenslotte ook nog, die er zozeer als hij voor aansprakelijk moet worden gesteld, dat het tot stand is gekomen.

Zowel Landgraaf Willem van Hessen, die — door van „der nasenweise Aldegonde” te spreken — daarbij dan meteen maar laat zien hoe hij dit feit beoordeelt, als Jan van Nassau hebben ons verteld, dat dit het geval geweest is. Maar beiden zwijgen over het motief, dat hem daarbij zal hebben gedreven. Is het dan misschien mogelijk dienaangaande iets te zeggen op grond van gegevens, waar wij buiten hen om aan komen kunnen?

Zorg voor het heil en de goede naam van de Prins, die tengevolge der steeds vollediger wordende mislukking van zijn huwelijk met Anna van Saksen tot ongebondenheid dreigde te vervallen en zodoende gevaar liep zijn Christelijke belijdenis door een onchristelijk leven in diskrediet te brengen, heeft er stellig vooral een rol bij gespeeld. Een nieuw huwelijk, nadat Annas' echtbreuk aan de dag was gekomen niet te veroordelen — ook volgens de Bijbel niet — zou dat niet het beste middel zijn om Oranje tegen die dreigende gevaren te beschermen? „Een nieuw huwelijk”, geheel in 't algemeen gezegd; want — zoals Frederik van de Palts het bij een der vele gesprekken, die hij over dit thema gehouden zal hebben, eens van Aldegonde te horen heeft gekregen — als het huwelijk met Charlotte van Bourbon niet tot stand kan komen, zal de Prins (zó vastbesloten is hij zich weer in de echt te begeven) er een met een vrouw „geringern Herkommens” sluiten. Maar het liefst toch met die Franse!

Niet slechts ter wille van de afwisseling duid ik de Hertogin hier naar haar landaard aan. Maar omdat deze ter bepaling van Marnix' optreden in dit geval evengoed een stem in het kapittel gehad lijkt te hebben, als zijn persoonlijke bezorgdheid voor Oranje. Zeer waarschijnlijk heeft bij deze zaak op de achtergrond immers mee de behoefte gewerkt, om aan de Prinsenpartij de steun der Franse politiek te verschaffen. Dit uitzien naar de steun van Frankrijk is begonnen nadat de zgn. „Breda'sche onderhandelingen”, de in Maart 1575 ondernomen pogingen, om met de Koning tot een akkoord te komen, op mislukking waren uitgelopen. En wie is toen van deze nieuwe politiek de promotor geweest? Oranje zelf? Hoewel deze zoolang zij aan de orde was voor haar op de bres heeft gestaan: het initiatief ertoe nemen deed hij niet. In allen gevalle heeft de buitenwereld daar niet de indruk van gehad. Die schreef de voornaamste beweegkracht in deze aan twee anderen toe; namelijk aan de Lumbres en — evenals zij dat in zake de genoemde onderhandelingen te Breda gedaan had — aan . . . Marnix. En zo zal deze laatste er dan ook toe gekomen zijn, toen hij de Prins tot het aangaan van een nieuw huwelijk trachtte te bewegen, de vraag onder de ogen te zien, of het persoonlijke belang van Oranje hier niet te combineren was met hetgeen hem in dit staatkundige opzicht als ideaal voor ogen stond. Want dat hij dit metterdaad gedaan heeft: zou hij anders wel zijn reis om Charlotte van Bourbon te gaan halen met een bezoek aan Frankrijk, en zeer waarschijnlijk zelfs aan het Franse hof, hebben

gecombineerd 3? Hetzij dat dit bezoek dan tussen zijn vertrek uit Krakau en zijn aankomst te Heidelberg in het begin van Mei moet worden gesteld, hetzij in de eerste weken van 1575 al!

Juist om deze verbinding van doeleinden heeft hij dan echter in verband met dit huwelijk zijn kort te voren nog zo grote populariteit, waarop ik hiervóór wees, voor zulk een belangrijk deel ingeboet.

Als Jan van Nassau in de brieven, die hij in de loop dezer maanden aan zijn broer geschreven heeft, dezen voortdurend heeft trachten te bewegen zijn huwelijksplannen niet uit te voeren, of er bij Marnix op aandrang, dat Charlotte van Bourbon haar reis naar Holland niet ten einde zou brengen, maar doen alsof het reeds volbrachte beginstuk daarvan slechts een excursie was, om de Rijn en een bekenden tuin te Meurs te bezichtigen en in die omgeving een paar bezoeken af te leggen, dan is dat natuurlijk niet uit zulk verzet tegen die Fransgezinde politiek voortgekomen, doch slechts een gevolg geweest van de vrees, dat het huis Nassau de goede verstandhouding zou verspelen, waarin dit dusver tot Hessen en Saksen stond. Maar de algemene weerzin, die men volgens de aangehaalde brief van Southwicke in de herfst van 1575 tegen Marnix voelde, moet toch wel die Fransgezinde politiek vooral gefolden hebben. De langjarige oorlogstoestand tussen de rijken der Habsburgers en der Valois blijkt immers telkens weer in die tijd het volk der Zeventien Nederlanden sterk anti-Frans te hebben gemaakt.

Ook buiten die Nederlanden heeft deze staatkunde, en in verband daarmee dit huwelijk met hertogin Charlotte intussen beroering gewekt. In Engeland namelijk. In dit geval kwam die beroering echter uit een heel ander motief voort. Hier sprak, toen Daniel Rogers in opdracht van Koningin Elizabeth tegen de Franse huwelijksplannen van de Prins kwam waarschuwen, een zich gepasseerd voelen, afgunst.⁸³

Men zou zeggen, dat de Prins die geraaktheid wel voor kennisgeving aan had kunnen nemen. Frankrijk was een grote mogendheid, Engeland — ofschoon het het eens zou worden toen nog niet: wat behoefde wie het eerstgenoemde op zijn hand had zich dan om het laatste te bekommeren! Maar er was ook een andere kant aan deze zaak; namelijk dat Engeland een Protestants, Frankrijk echter een Rooms Katholiek land was, zodat in de ogen van vele aanhangers der Reformatie in de Nederlanden een samengaan met het laatstgenoemde verre van natuurlijk mocht heten. En hier moest Oranje eveneens mee rekenen! In allen gevalle: een gezantschap uit te zenden, om daar aan de overzijde der Noordzee zo veel mogelijk te gaan kalmeren, heeft deze blijkbaar aanbevelens waardig toegeschenen.

2 Januari 1576 is dit te Londen aangekomen, met geen geringere opdracht dan om Elizabeth de soevereiniteit aan te bieden, zowel als een eender tribuut, als tot nu toe de Koning van Spanje ontvangen had. Bestond deze missie uit drie personen: Paulus Buys, Maelson en Marnix: uit het feit, dat ergens van „één gezant en twee dikke kooplui” wordt gesproken, maak ik op, dat de laatstgenoemde er de leiding van heeft gehad. Door hem is dan trouwens ook de memorie geschreven, waarmee de gezanten zich op een gegeven ogenblik tegen de beschuldiging te weer hebben menen te moeten stellen, als waren zij rebellen en kwamen daardoor al voor geen ondersteuning hunner zaak vanwege Engeland in aanmerking.

Was zodoende Marnix' taak al niet gemakkelijk, door nog een anderen factor is zij bepaald lastig geworden. Drie weken had zijn verblijf bij het Engelsche hof geduurd,

⁸³ Kervijn de Lettenhove, *Les Huguenots et les Gueux*, T. III (1884), p. 575. Voor het volgende zie 1. c., p. 590 sv., 604 SV.; T. IV (1884), p. 37, 44, 60. 61.

daar verscheen er een tegengezant van de zijde van Requesens, n.l. de heer de Champagney. En nauwelijks heeft deze 23 Januari 1576 voet aan wal gezet, of hij begint tegen de vertegenwoordigers van de Prinsenpartij en vooral tegen Marnix te ageren: waarom die man, die in opstand tegen zijn wettigen Koning is en tracht U aan zijn revolutionairen wagen te binden, niet gearresteerd, in plaats van hem — zoals nu gebeurt — te beschermen?

Begreep de Champagney niet, dat hij door zo op te treden niet alleen Marnix belaagde, maar ook Elizabeth van kwade trouw beschuldigde? Uit de reactie, die van haar op dit zeggen is gekomen, zal hem dit dan toch wel spoedig gebleken zijn. Aanvankelijk althans was zij heftig verontwaardigd: Marnix wordt niet door mij beschermd; ik doe niet anders dan hem op de manier behandelen, waarop iedere in Engeland komende gezant wordt behandeld: met de onderscheiding, aan zijn rang verschuldigd.

Intussen zou Elizabeth Elizabeth niet geweest zijn, wanneer zij niet een paar dagen later uit een ander vaatje was gaan tappen, en de Champagney niet had meegedeeld, dat zij hetgeen zij deed niet om de Nederlanden te helpen zo deed, maar slechts om te voorkomen, dat er tussen deze en Frankrijk een vriendschapsband zou ontstaan.

Een dergelijke geestesgesteldheid bij de vrouw, van wier gezindheid het welslagen zijner zending afhankelijk was, ontmoetend, moest Marnix wel tot de overtuiging komen, dat er voor hem en zijn medegezanten niets te bereiken viel. Wees een andere ervaring, die hij in die dagen te haren opzichte maakte, hem trouwens niet in dezelfde richting? Deze namelijk, dat de Koningin — ofschoon zij op een ogenblik verklaard had de beslissing in zake het verzoek van Marnix en de zijnen aan het Parlement te zullen overlaten — toen dat Parlement bijeengekomen was noch toestond, dat de Nederlanders zijn vergadering van wat er gaande was op de hoogte stelden, noch daar van haar kant voor zorgde?

De 19^e April vinden wij hem aan de Staten van Holland van de mislukking zijner pogingen verslag doen. Bij het kennismaken van dit verslag treft de geprikkelde toon ervan. Een toevalligheid? In allen gevalle werd ze niet gerechtvaardigd door de manier, waarop Oranje's afgezanten ontvangen waren geweest: als waren zij gezanten van een monarch, schrijft de Champagney spijtig in de brief, die hij 16 Februari aan Requesens zond, zagen zij zich elke keer, dat zij op audiëntie gingen, door een hoge ambtenaar van Elizabeth van hun kwartier gehaald, zowel als er weer heen teruggebracht. En evenmin hadden Marnix en de zijnen reden zich er over te beklagen, dat hun niet genoeg vrijheid was gelaten, om de zaak waarvoor zij gekomen waren naar hun inzicht te dienen: wapentuig hadden zij kunnen kopen; voor een aantal Engelse kapiteins een banket aan te richten was hun toegestaan, enz. enz. Maar misschien is er in deze kwestie meer gebeurd dan wij weten! En is daardoor bij Marnix die zekere vijandige stemming tegenover Engeland ontstaan, die ons in zijn verder leven nog vaker opvallen zal!

VIII

DIENSTJAREN TEN BEHOEVE VAN HEEL NEDERLAND

Kort nadat Marnix uit Engeland teruggekeerd was herhaalde zich de gang, die de zaken in 1572 te zijnen opzichte hadden genomen. Ook nu zag hij zich weer door de Prins aan het werk gezet, om het deel van de Nederlanden, dat zich van Spanje's onderdrukking vrij had weten te maken, de staatkundige organisatie te geven, die bij de nieuwe toestand passend scheen. Slechts gold deze taak thans een aanmerkelijk groter gebied dan ten tijde der Statenvergadering van Juli 1572. Nu betrof zij niet alleen Holland en Zeeland meer, maar het totale land der Zeventien Gewesten.

De gelegenheid om dit doel te bereiken kon moeilijk gunstiger worden, dan zij in de zomer van 1576 was. Requesens de 4^e Maart daaraan voorafgaand plotseling gestorven en het land dus vooreerst zonder koninklijk gouverneur; de Spaanse soldateska aan het muiten geslagen, zodat onrust en verwarring troef waren: door vastberaden optreden de zaak der vrijheid een flink eind vooruit te helpen leek onder deze omstandigheden volstrekt geen onmogelijkheid.

Althans indien men bereid zou zijn rekening te houden met hetgeen, bij 1572 vergeleken, in de toestand veranderd was; namelijk met het feit, dat Holland en Zeeland er sindsdien toe waren overgegaan de bevoorrechte positie, die het Rooms Katholicisme tot nog toe in de Nederlanden bezeten had, op te heffen en het Gereformeerde Protestantisme in zijn plaats te gaan privilegiëren. Oorspronkelijk had dat niet in de bedoeling gelegen. De Dordtse Statenvergadering, die in deze materie het eerste besluit heeft genomen, had immers zonder aarzeling politieke tolerantie, d. w. z. gelijkstelling voor de wet van alle godsdienstige groepen, geproclameerd. Maar sedert gelukte het aan een oppositie tegen deze tolerantengeest, die — al zien wij duidelijk haar uitwerking — zelf, helaas, zo goed als geheel onzichtbaar voor ons blijft, de oude praktijk weer in ere te herstellen en in het betrokken territoir weer maar één enkele Kerk door de overheid erkend te laten worden. Wat de leiders nu te doen stand was dus naar een regeling te streven, waarbij Holland en Zeeland met de overige te Brussel vertegenwoordigde gewesten zouden samengaan, terwijl toch ieder van die verbondenen in godsdienstig-kerkelijk opzicht zichzelf ten wetgever mocht zijn en vrijheid kreeg de niet door hem op prijs gestelde kerkgemeenschap uit te sluiten.

Niet vruchteloos hebben zij er naar gestreefd. In de Pacificatie van Gent wisten zij, tot vreugde van de Prins en degenen, die in dit opzicht dachten zoals hij, op 8 November 1576 hun ideaal te bereiken.

Bij deze Bevrediging zelf stil te staan, is overbodig. Waarop het hier slechts aankomt is welke rol in deze gebeurtenissen door Marnix is gespeeld, toen die — op Walcheren in de onmiddellijke omgeving van de Prins verkerend — aan de totstandbrenging ervan heeft meegewerkt.

Bewerking der publieke opinie onder zijn landgenoten heeft er zijn inspanning vooreerst bij gegolden.

Algemeen verkeerde de bevolking der Nederlanden in de zomer van 1576 in een uitermate moedeloze stemming. Zo niet nog beter is te zeggen, dat zij aan een felle aanval van défaitisme ten prooi was. Had zich niet een verlangen om ten koste van alles vrede te sluiten van haar meester gemaakt? En was, tot ongerustheid van de

Prins, door de Staten van Holland al niet een griffier naar Brussel gezonden, om te trachten die gewenste verzoening ook praktisch te verwezenlijken? Welnu, met het oog daarop heeft Marnix destijds een en ander maal naar de pen gegrepen, of het nog mogelijk zou zijn die vloed te keren. De geschriften, die daar hun ontstaan aan te danken hebben gehad, op te noemen, is niet doenlijk, want natuurlijk zijn ze alle anoniem verschenen. Maar dat Marnix zich op die manier heeft geweerd: daarvoor staat ons zijn reeds eenmaal aangehaalde eigen getuigenis tegenover Adriaen van der Mylen borg: „met brieven en pamfletten hebben wij hun gemoed zoveel wij maar konden tot liefde voor de vrijheid angevuurd”.⁸⁴

Ook nog in een ander opzicht heeft Marnix de Gentse Pacificatie tot stand helpen brengen. Door het onthullen van de geheime plannen der tegenpartij. Gedurende een kwart eeuw toch heeft hij zich voor de zaak der vrijheid van de Nederlanden onvergelijklijk verdienstelijk gemaakt door al maar weer te ontcijferen wat hem aan geheimschrift der Spaanse partij werd voorgelegd, zo dikwijls het gelukt was een gedeelte der correspondentie daarvan te onderscheppen.

De gave, die hij daarvoor gehad heeft, is geen gave geweest om wonderen te doen. Bij het verrichten van dit werk beschikte hij over een groot hulpmateriaal. Tegen het eind van Oktober 1581 werd in Spanje zekere Joannis de Castilia gevierendeeld, waarom? Omdat hij toen tien jaar achtereen, tegen een prijs van 300 kronen jaarlijks, alle cijfersleutels uit de kanselarij van Zayas, waarvan hij de schrijver was, bleek te hebben uitgeleverd aan de Prins van Oranje. En ook bereikte hij, Marnix, zijn doel niet zonder moeite. Eenmaal heet het in zijn correspondentie: „ik heb een brief gekregen, waarvan ik een groot deel onmogelijk lezen kan”, en vele jaren later in gelijken trant: „de stukken, die ik ter ontcijfering kreeg, schijnen vooral over Frankrijk te spreken; maar zeker ben ik er niet van, want — dacht ik eerst, dat ze in een geheimschrift waren geschreven, waarvan ik de sleutel al kende — bij nader inzien is er weer een totaal andere voor gebruikt”.⁸⁵ Maar niettegenstaande dit alles heeft hij er toch wel een bijzondere „flair” voor bezeten. Deze is hem, naar hijzelf ergens verklaard heeft, in de dagen der voorbereiding van de Bevrediging van 1576 nu ook in niet geringe mate te stade gekomen. Met het gevolg, enerzijds, dat de vijand hem sinds die nog heviger haatte dan hij dat tevoren al deed; maar — aan de anderen kant — ook, dat men aan 's Prinsen zij, zó duidelijk ziende met wat voor een tegenstander men te doen had, zijn besluiteloosheid en traagheid voor vastberadenheid en doortastendheid inwisselde.

Tenslotte heeft Marnix ook bij de verdragsluiting zelve een rol gespeeld! Bij de discussies, die daaraan vooraf zijn gegaan, en bij de totstandkoming van het eindresultaat daarvan.

Aanvankelijk hield hij zich bij die discussies, hoe levendig het er ook bij toeging — de afgevaardigden der Staten-Generaal pleitten in de loop ervan even krachtig voor herstel van het Katholicisme in Holland en Zeeland, als die van de Prins voor invoer van de Gereformeerden eredienst in de Zuidelijke gewesten — aanvankelijk hield Marnix zich bij die discussies bescheiden op de achtergrond. Maar niet meer zoo, toen de Prins hem had meegedeeld, dat hij begon te vreezen: al dat gedebatteerd kon wel eens ten gevolge hebben, dat men niets bereikte. Toen nam hij er omgekeerd de leiding in. Ja, als de graaf de Lalaing hem op een ogenblik toevoegt: „gij zegt telkens,

⁸⁴ A. Lacroix, Oeuvres de Ph. de Marnix de Ste Aldegonde Correspondance et Mélanges (Brux. z860), p. 200.

⁸⁵ A. Lacroix, Oeuvres de Marnix Corresp. et Mélanges, p. zgg; Algemeen Rijksarchief, de Haag. Afd. Staten Generaal 4699: Marnix a. d. Staten-Generaal, April 1594.

dat gij Uw vaderland zo liefhebt; welnu, toon dat dan ook”, waagt hij zich — „touchant la main dudict Sr. Conte”, zelfs aan de belofte, dat het binnen twee dagen vrede zal zijn.

„Zoals” — voegt Morillon, aan wiens brief van 3 November 1576 aan Granvelle ik dit alles ontleen, er aan toe — „zo als dan ook metterdaad het geval is geweest”.⁸⁶ Echter dan toch maar voor een heel korte poos. Want deze Pacificatie, het is van algemene bekendheid, heeft in de staatkundige organisatie van het nieuwe Nederland volstrekt geen blijvend resultaat betekend. Laat de Leuvense theologen, omdat zij er een interpretatie van mogelijk achtten, waarbij de positie van het Katholicisme eer bevestigd werd dan schade leed, haar hebben goedgekeurd, en Oranje haar bepalingen zó angstvallig in acht hebben genomen, dat hij — buiten Holland en Zeeland vertoevend, weigerde daar naar de preek te gaan, omdat hij zo immers de indruk zou geven van goed te keuren dat die daar nog gehouden werd: bij de Gentenaars ondervond hij felle tegenstand en verschillende nieuwe Unies — die van Brussel, van Atrecht en van Utrecht — zijn haar, als even zo veel pogingen om haar beter bij de eisen van het ogenblik passend te maken, tussen 1577 en 1579 gevolgd.

Heeft Oranje deze ontwikkeling voorzien en gevreesd? In allen gevalle heeft hij het van reeds kort na de totstandkoming der Pacificatie af aan wenselijk geacht de gang van zaken van nabij in het oog te houden en ... ook daarvoor weer Marnix' diensten te hulp geroepen!

Hoe handig deze het heeft aangelegd, om aan dezen wens van zijn lastgever te voldoen, blijkt uit de memorie, die bisschop Laurent Metsius over deze periode der Nederlandse geschiedenis heeft opgesteld. Telkens en telkens vervoegde hij, Marnix, zich te Brussel aan de vergadering der Staten-Generaal om iets te vragen; al was het maar een kleinigheid als deze: of de approbatie der Gentse Bevrediging niet veranderd zou kunnen worden ten aanzien van een ondergeschikte zinsnede als: „d'aultant qu'il est en nous”. Zo kwam hij er ten slotte zelfs ongeveer dagelijks. Bleek men een enkelen keer niet erg bereid hem toegang te verlenen, zoals eens toen Octavio Gonzague en Escovedo met een opdracht van Don Juan ter vergadering waren gekomen, dan wist hij ook daar wel raad op. „Hurtant la porte d'un grand randon” eiste hij wat hij verzoekenderwijs niet bereiken kon. Want hij moest en zou weten, of daar in die vergaderingen der Staten geen bewegingen aan het opkomen waren, gevaarlijk voor de zaak, die de Prins tot de zijne had gemaakt.

Er is geen twijfel aan, of dit is hem ten volle gelukt en hij is al gauw tot het inzicht gekomen, dat zulke dreigende factoren metterdaad aanwezig waren; dat met name tengevolge der benoeming van don Juan tot Requesens' opvolger als landvoogd in die Staten een geest begon op te komen, adie de grootste waakzaamheid nodig maakte. Was die nieuwe vertegenwoordiger des Konings met het voornemen naar de Nederlanden gekomen om wat zijn voorgangers door hun geweldpolitiek verspeeld hadden langs wegen van zachtheid en toeschietelijkheid terug te winnen — ried hij de boeren bijvoorbeeld rustig door te gaan met het bebouwen van hun akkers; hij bestreed immers alleen de rebellen: ñas bleek toch dat de bevolking dezer contreien daarvoor zó vatbaar was, dat het niets dan kwaad voorspelde.

Wanneer dit inzicht niet bij Marnix was doorgebroken, zou hij dan die don Juan wel zó zonder hem ook maar in iets te sparen hebben bestreden, als wij weten dat hij gedaan heeft? Zou hij dan zó voortdurend tegen hem hebben gewaarschuwd en geageerd, dat de landvoogd de Staten tenslotte maar verzocht in de stad Namen met

⁸⁶ E. Pouillet et Ch. Piot, *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, T. VI (1887), p. 153

hem te komen onderhandelen in plaats van te Brussel, „afin que ceste communication avec Aldegonde fusse empeschée”, zoals Metsius het in zijn memorie uitdrukt? Zou dan die onafgebroken reeks van pamfletten uit zijn pen gevloeid zijn, die we van hem kennen uit deze jaren; van pamfletten, in titel en woorden onderling verschillend, maar in felheid van toon aan elkaar als waterdruppels gelijk, en gezamenlijk als een trommelvuur zowel het ene als het andere der beide idealen bestokend, die don Juan zeide te koesteren: instandhouding van het Katholicisme in de Nederlanden en herstel van het koninklijke gezag aldaar.⁸⁷

Want wij moeten het ons bij die bestrijding van don Juan — al voelt menigeen daar misschien neiging toe — niet zó voorstellen als ware de Prins hierbij de leidende figuur geweest en Marnix slechts de diens overwicht met meer of minder geestdrift volgende aanhanger. Eer was het tegendeel het geval. Een rapport, dat Dr. del Rio in Maart 1577 naar Madrid heeft gestuurd, toont ons dit overduidelijk. Na verteld te hebben, hoe hij kort te voren een nachtelijk bezoek van de daarbij door niemand begeleiden Prins van Oranje had gehad, en te hebben meegedeeld, hoe deze hem daarbij vier vragen had gesteld, waarop hij liefst een schriftelijk antwoord had gehad: hangt in Spanje de Koning van het volk af, of omgekeerd het volk van de Koning? mag een volk, wanneer een Koning de privileges zijner onderdanen schendt en niet goed regeert, tegen hem in opstand komen? denkt koning Philips deze provinciën oprecht te pardonneren, of niet? en waarom is mijn zoon Philips Willem naar Spanje gevoerd en zal ik hem ooit nog eens terug krijgen: na deze berichten, zeg ik, te hebben laten voorafgaan, voegde de schrijver van dat rapport daaraan immers nog deze merkwaardige verklaring toe, dat het z. i. volstrekt niet zo moeilijk zou zijn de Prins voor de Koning en zelfs voor de Rooms-Katholieke Kerk terug te winnen . . . had deze in zijn gezelschap maar niet St. Aldegonde en andere mannen van dat slag!

Echter niet alleen van de zijde van don Juan dreigde gevaar voor het resultaat der Prinselijke politiek, dat in de Pacificatie van Gent verkregen was. Ook nog tegen een tweeden storm, die het omver trachtte te blazen, moest Marnix het zo goed hij kon in bescherming nemen. Tegen de storm, opgestoken in de stad zelf, waar die Pacificatie tot stand is gekomen; de bekende actie van Hembyze, Rijkhove en Petrus Dathenus. Stellig heeft die niet uitsluitend om deze aangelegenheid van godsdienst-politieke aard gedraaid. Evengoed is er die oude Gentse vrijheidsdrift bij in het spel geweest, die in zijn dagen Karel V ook al zo veel te stellen had gegeven. In de door de leiders ader beweging om strijd aangeheven leus: „voor een staatsinrichting, zoals de Zwitserse kantons die kennen!” komt dat duidelijk aan de dag. Maar uit oppositie tegen de Bevrediging heeft zij toch zeker ook bestaan.

Het kan niemand verwonderen, dat Marnix, door zijn optreden in zake don Juan — door die vrijmoedige manier, waarop hij telkens weer in de vergadering der Staten binnendrong en dan tegen de nieuwen landvoogd des Konings stemming poogde te maken — in de kring der leden van die Staten op de duur heel wat vijanden heeft gekregen. Het opkomen van een gerucht, dat hij, in samenwerking met Théron, zelfs door middel van een aanslag aan don Juans invloed een eind wenste te maken, is welsprekend in dit opzicht. En niet minder zijn dat twee andere feiten, zowel het ene als het andere in de laatste week van 1577 voorgevallen, geweest. Dat de Staten — vanuit de streek rond de Dollard door enige gevangenen Ommelanders te hulp geroepen,

⁸⁷ Daar het karakter van dit boek het invoegen van brede bibliografische besprekingen, inclusief het behandelen van controversen over meer dan één geschrift verbiedt, zij voor dit deel van mijn onderwerp naar enige toekomstige tijdschriftartikelen verwezen.

om in dit stadium van hun langdurige twist met de stad Groningen voor hun vrijlating in de bres te springen, en tot de slotsom gekomen, dat het 't beste zou zijn, daar een gezantschap heen te zenden, daarvoor, met Dr. Nicolaes de Sille, hem, Marnix, hebben aangewezen — verdween de man op die manier niet tenminste voor een poos?⁸⁸ En dat, toen het er om ging een paar nieuwe leden voor de Raad van State te kiezen, de door de Prins mee voorgedragen Aldegonde: ja, wel gekozen werd, maar niet dan nadat Oranje in besliste taal zijn afkeuring had uitgesproken over zijn aanvankelijk niet-verkozen zijn en — daarbij steunend op de verontwaardiging van de Brusselschen „man in the Street” — een nieuwe keus noodzakelijk had verklaard 2. Maar zoals dat in het leven regel is: naarmate don Juans bestrijder feller gehaat en tegengewerkt werd, zag hij zich anderzijds ook meer gewaardeerd en tot vertrouwensposten geroepen.

Ik ken geen brief van Oranje, waarin deze zich altoos zo volkomen beheersende man zó'n bezorgdheid voor het lot van een zijner medewerkers aan de dag gelegd heeft, als hij dat in het schrijven deed, waarmee hij 3 December 1576 weerklank gaf op een bericht van Aldegonde, door te verklaren, dat hem dat welkom was geweest „tapt pour avoir par icelle entendu les particularitez de delà, que pour estre relevé de la peyne ou j'estois qu'auriez couru quelque dangier, vous priant à ce regard de m'escripre le plus souvent que pourrez, pour oster vostre femme et moy hors de tout soubcon de quelque adverse fortune vostre”. Dit ten bewijze van de genoemde waardering. En wat de vertrouwensposten betreft, waarvan ik sprak: opdrachten, wier vervulling zóveel vergde als die, om op de Rijksdag te Warms de sympathie en hulp van de Keizer voor de Nederlanden in te gaan roepen, of in het hopeloos verwarde Gent de zaken weer in goede banen te gaan leiden, zijn er in het eind der jaren zeventig van de 16e eeuw hier zeker niet veel te vergeven geweest.

5 April 1578 heeft dat bezoek aan de Wormser Rijksdag, waarbij Marnix door Johan van Oyen, heer van Gent, vergezeld is geweest, een aanvang genomen. Vanzelfsprekend werd er vóór die echter al over beraadslaagd. Zo was op de 29^e Maart in de Staten-Generaal lang en breed gediscussieerd over de vraag, welke instructie men zijn afgevaardigden mee zou geven; en speciaal over dit, daarmee in verband staande punt: of het goed zou zijn tegenover de Rijksdag het traktaat van 1548 ter sprake te brengen, waarbij de Nederlanden in het Duitse Rijk hun afzonderlijke, Bourgondische kreis hadden gekregen.

Welk resultaat deze laatste discussie heeft opgeleverd is op te maken uit de rede, waarmee Marnix de daaropvolgende 7e Mei — niettegenstaande don Juan tegen zijn toelating in de vergadering had laten protesteren — aan die instructie uitvoering heeft gegeven.

In de beoordeling van die rede is men niet altijd eenstemmig geweest. Langen tijd heeft zij algemeen voor bewonderenswaardig gegolden. Maar Bilderdijk verklaarde haar niet te kunnen waarderen. En Groen van Prinsterer, al scheen hem dat oordeel van zijn ouderen geestverwant overdreven, gaat zijnerzijds toch ook eer die richting uit dan de tegenovergestelde. Geen „mouvements oratoires”, geen „chaleur”, geen „verve” critiseert hij immers. Maakt hij er zelf echter niet opmerkzaam op, dat dit oordeel het stuk niet ten volle recht laat wedervaren, als hij daarbij zegt, dat men niet

⁸⁸ Rijksarchief te Groningen, Reg. Feith, 1578, n°. 121, Ie stuk; C. P. L. Rutgers, De gevangenschap der Ommelander Heeren in 1577, in: Groningse Volksalmanak voor 1896 (Gron. 1895), blz. 192 vv. Dat deze afvaardiging inderdaad geschiedde „pour estre quitte de luy”, zie Kervijn de Lettenhove, Les Huguenots et les Gueux, T. IV, p. 533.

uit het oog mag verliezen hoe in een vergadering als die van de Rijksdag „les élan d'une éloquence animée” toch eigenlijk misplaatst zouden zijn? Hier is verreweg het meest van gewicht, of de inhoud van wat Marnix te berde bracht de toets der kritiek heeft kunnen doorstaan.

Eén punt lijkt mij bij de beantwoording van die vraag vooral de moeite van het behandelen waard. De kwestie of Uutenbogaert indertijd in zijn *Kerckelijke Historie* terecht beweerd heeft, dat de spreker van die 7e Mei — over de religie zwijgend — zich dus maar aan de omstandigheden heeft geaccommodeerd en zodoende aan verzaking van zijn overtuiging schuldig staat, of niet.

Dat hij van die religie slechts een paar maal terloops melding heeft gemaakt en zulks dan nog uitsluitend in dezen geest, dat hij verklaarde, dat een deel der Nederlanders met een ware ijver voor de Rooms-Katholieken godsdienst bezielde was, „laquelle estant pieca demenée et agitée de diverser tempestes se trouvoist en très grand danger”, en de aanstelling van Aartshertog Matthias van Oostenrijk tot tegenspeler van Don Juan, behalve in andere opzichten, ook ten aanzien van het in stand kunnen blijven van dat Katholicisme van waarde zou blijken, laat zich niet ontkennen. Maar geven deze uitingen nu werkelijk recht tot een veroordelend vonnis wegens onwaarachtigheid? Wie het beweert wil m. i. iets ongerijmds. Had men de Habsburger inderdaad moeten vragen de Nederlanders steun te verlenen ter wille van een overtuiging, die rechtstreeks tegen de zijne indruiste? Maar dan had toch een kind al vooraf kunnen vaststellen, dat alle moeite, die men ging doen, vergeefs zou wezen! Of zich van elke handeling in deze onthouden, of doen wat men gedaan heeft en zich van argumenten bedienen, die voor de aangesprokene klemmend zouden zijn, al waren zij voor degene, die ze gebruikte, van weinig betekenis, was hier m. i. het enige alternatief.

Intussen heeft ook het inslaan van de weg, waarlangs het bereiken van resultaat niet al a priori uitgesloten was, teleurstelling gebracht. Een ogenblik moge Marnix, door te onthullen, dat Alva indertijd het plan had gehad met hulp van Hertog Erik van Brunswijk Keulen en Munster te verrassen en van daar uit heel Duitsland onder het Spaanse juk te brengen, de gemoederen van zijn hoorders in beroering hebben gebracht, toen hij half Juni weer thuis kwam bracht hij niets anders mee dan — een vermaning, om zich niet met andere vorsten in verbinding te stellen, daargelaten — de verklaring, dat het Rijk het lot van zijn meest westelijke gedeelte met belangstelling, ja met sympathie zou . . . blijven volgen.⁸⁹

Gelukkig, dat in zake een ander belang, dat Marnix gedurende die reis naar Worms behartigen moest, meer bereikt is kunnen worden! Met betrekking tot het gaan vragen van hulp voor de Nederlanden bij Johann Casimir van de Palts namelijk.

Toen het op 5 April 1578 vertrokken gezantschap tien dagen later aan zijn doel was gekomen, konden — omdat er nog van allerlei formeels te regelen was — de vergaderingen van de Rijksdag, waarin zijn tegenwoordigheid vereist werd, nog niet beginnen. Eerst op de 5^e Mei is dat het geval geweest. Een goede gelegenheid om maar meteen de besprekingen met de Calvinist onder de twee zonen van Keurvorst Frederik III, die hun in 1576 overleden vader ieder in een stuk van diens gebied waren opgevolgd, aan te vangen! Over het verloop daarvan viel niet te klagen. Toen na

⁸⁹ A. C. de Schrevel, *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre 1577—1584* (Bruges 1924—1928), T. I, p. 422. Deze mislukking is voor het grootste deel door de tegenwerking der gezanten, die Don Juan naar de Rijksdag had gestuurd, veroorzaakt geworden.

afloop van eden Rijksdag nog een tweede bespreking het in April principieel reeds overeengekomen zijn praktische uitwerking had gegeven, vertrokken Marnix en Van Gent met welomschreven toezeggingen van militairen steun naar huis.⁹⁰

Of zij er zich later nooit van beschuldigd zullen hebben hiermee het Trojaansche paard binnen te hebben gehaald? Zoveel is in allen gevalle zeker: van het ogenblik in de voorzomer van 1578 af, waarop Johann Casimir, mee door Koningin Elisabeth van Engeland overreed, in Gent is gekomen, heeft de strijd daar een heel wat verbitterder karakter gekregen. Omdat toen in diens begeleider en raadsman Petrus Beutrichius een tegenstander der Prinselijke politiek ten tonele verscheen, even bekwaam als onverbiddelijk; en er bovendien nog verwijdering ontstond tussen de twee personen, wier samenwerking voor het heil van de Nederlanden veilig een onmisbare voorwaarde kon worden genoemd: die Johann Casimir en Willem van Oranje.

Marnix — want tot de behandeling van diens aandeel in de Gentsche troebelen bepaal ik mij hier uiteraard — is begonnen met niet afwijzend tegenover het streven der leidende mannen van de oppositie daar te staan. Toen deze in de herfst van 1577 warm begonnen te lopen over het feit, dat de gouverneur der stad, Aerschot, en diens vrienden Havré, Lalaing en anderen, om Oranje's invloed in Vlaanderen en Brabant te breken, aartshertog Matthias van Oostenrijk hierheen trachtten te halen, en daarom 28 Oktober 1577 die Matthias' vrienden gevangen zetten, gebeurde dat met zijn instemming. Ziehier immers wat de heer Van Rijnhove, die van die oppositieleiders een der voornaamste is geweest, in zijn Apologie; dienaangaande verteld heeft. Toen de toestand in Gent zeer slecht was geworden, deelt hij daarin mee, besloot ik eens heimelijk naar de Prins te gaan, om diens raad in zake onze moeilijkheden in te winnen. Op een goeden dag deed ik dus, of ik een bezoek aan Doornik zou gaan brengen; maar halverwege gekomen boog ik naar Antwerpen af. Nadat ik daar de Prins had meegedeeld, hoe de zaken bij ons stonden . . . liep het wel heel anders dan ik gedacht had, dat het doen zou. In plaats van mij zijnerzijds voor te schrijven hoe ik handelen moest, vroeg Oranje slechts: „Eh bien! quel remède”? Ik kon eerst na enige ogenblikken mijn antwoord vinden. „Monseigneur”, maar één middel weet ik: de hertog van Aerschot met al zijn edelen, bisschoppen, abten enz. te verjagen. Maar dat was buiten de waard gerekend; daar wilde de Prins niet van weten. „Comment allezvous ainsi à la desmolade” ?, voegde hij mij daarop immers toe. En al drong ik nog zo aan en zei, dat ik werkelijk geen andere mogelijkheid zag, en ook liever dapper strijdend, zo God dat nodig vond, wilde sterven, dan als slaaf en in zulke tribulaties voort te leven: daarbij bleef het die avond. Ook de volgenden morgen kwam ik, althans aanvankelijk, niet verder. Ik mocht — want ik gaf mijn denkbeeld niet op — beweren wat ik wilde: Zijn Excellentie maakte de indruk er niet eens naar te luisteren. Toch bleek hij kort daarna wel terdege te hebben geluisterd, en ... zich gewonnen te hebben gegeven ook! Nauwelijks was ik vertrokken — naar ik dacht met nul op het rekwest — of hij gaf „pardessoubs la main” aan Aldegonde opdracht mij in mijn herberg op te gaan zoeken en te berichten, dat ik mijn plan maar uit moest voeren! Bijna ging de zaak toen nog scheef. Ter plaatse aangekomen ziet Marnix, die mij niet

⁹⁰ 18 Mei 1578 heeft hij zich te Frankenthal opgehouden; maar ook 27 April daaraan voorafgaand bevond hij zich al in de Palts. Op die datum berichtte hij immers van Kaiserslautern uit aan de Generale Staten met hertog Casimir tot volkomen overeenstemming te zijn gekomen; zie Kronyk van het Historisch Genootschap, Dl. V (1849), blz. 425.

In diezelfde tijd heeft hij ook nog andere plaatsen bezocht, en wel: Heidelberg, Straatsburg en Simmern; dit laatste oord omdat daar toen heel wat vorsten en Heeren uit Duitsland verzameld waren in verband met de bruiloft van de paltsgraaf Richard met een zuster van de hertog van Wurtemberg; cf. Koninklijk Rijksarchief te Brussel, Secrétairerie d'Etat Allemande, 473 42 fol.

persoonlijk kende, van Royen, de burgemeester van Dendermonde, voor mij aan, en „découvreit quasi toute la paste” aan dezen outsider. Maar tenslotte kwam alles toch nog terecht zoals het behoorde. 's Prinsen boodschap, dat, als ik er de moed toe had, ik „sans plus de parolles”, mijn voorgenomen staatsgreep maar verwerkelijken moest, bereikte mij; door bedreigingen wist ik de genoemden van Royen over de zaak te doen zwijgen, en niet veel later zaten Aerschot en zijn vrienden metterdaad in het gevang en nam ons comité de leiding der stedelijke zaken in handen.

Het is niet te verwonderen, dat Marnix het werk, dat de Prins hem in deze aangelegenheid heeft opgedragen, klaarblijkelijk con amore heeft ten uitvoer gebracht, daar hij bij zijn afscheid van Rijkhove dezen „vive qui vince” achterna riep. Nog eens: hij deelde in dit stadium ten volle de door de opposanten gekoesterde idealen. Met name ook het door verschillende pamfletten uit die dagen aanbevolene, om van de Nederlanden een tweede Zwitserland te maken, een liga, een „Eydggenossenschaft” van een aantal kantons. De Champagny vertelt ons ergens, dat hij over dit ideaal eens van 's avonds tot 's morgens vijf uur neet Aldegonde heeft zitten praten en diens ingenomenheid er mee toen duidelijk heeft kunnen opmerken.

Anders echter wanneer met de komst van hertog Johann Casimir deze louterstaatkundige kwesties wat op de achtergrond raken en de godsdienstpolitieke de meeste aandacht gaan vragen.⁹¹ In dat tweede stadium beginnen de bondgenoten uit het eerste hoe langer hoe meer van elkaar te vervreemden, zodat zij tenslotte tegenover elkaar komen te staan. Zelfs Abel Eppens in het verre Groningse land was er kort nadien van op de hoogte, dat Aldegonde in dezen tijd daar in het Zuiden „dapper. . . de Datheno tegenstont”.⁹² Deze toen zo bestreden predikant Dathenus, die in de tweede helft van September 1578 te Gent was komen opdagen en toen al heel spoedig tot een felle campagne tegen 's Prinsen tolerantiepolitiek overging, is in dit opzicht echter niet anders dan een propagandist der ideeën van Hembyze en Beuterich geweest. Terwijl zich bij deze laatstgenoemde opposanten tegen de Prins nu klachten begonnen voor te doen over wat zij niet schroomden „terugkeer der tijden van Alva” te noemen. Niet alleen omdat de geldelijke lasten, waaronder men leefde, opnieuw ondragelijk gingen worden, maar evenzeer wijl het euvel van beïnvloeding van de gang van zaken door een „achterraad” terug gekeerd scheen te wezen en geheime machinaties van Hubert Languet, l'Oiseleur de Villiers, du Plessis Mornay en ... Marnix het lot der bevolking bestuurden.⁹³

In zijn *Response à un libelle fameux*, dat in 1579 van de drukpers kwam, deelt Marnix mee, dat hij gedurende de loop der Gentsche moeilijkheden drie maal naar die stad gezonden is, om een poging te doen er de zaken weer recht te zetten.

Moge zo de toestand op het eigen moment, waarop hij dezen zin neerschreef, geweest

⁹¹ Geheel van de baan waren zij daarmee natuurlijk niet. Als Hembyze c. s. in de zomer van 1579 allen, die elders om de zaak der Reformatie geleden hebben, tot burger van Gent en dientengevolge lid van de gilden daar verklaren, blijken zij nog altijd levend.

⁹² Abel Eppens *tho Equart*, *Kroniek*, uitg. door J. A. Feith en H. Brugmans, Dl. II (1gi1), blz. 538.

⁹³ Zie *Calendar of State Papers, Foreign Series, 1578/1579*, n°. 443 (p. 342), n°. 468 (p. 360), en n°. 522 (p. 396). Dit nummer 522 zinspeelt op een brief van Marnix aan Petrus de Rijcke, die een zeer vertrouwelijk karakter droeg — min of meer in de toon van de Bijenkorf gehouden, de geadresseerde wilde tonen, hoe hij het best met de Prins zou kunnen omgaan en daarom buitengewoon belangrijk zou geweest zijn, . . . indien hij niet, door een jong rechtsgeleerde te Mechelen, die het Marnix destijds vaker moeilijk heeft gemaakt, vervalst was. Vgl. Kervijn de Lettenhove, *Les Huguenots et les Gueux*, T. V (1885), p. 303 SV.; E. Pouillet et Ch. Piot, *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, T. VII (1887), P. 49 sv.

zijn: in het geheel hebben er nog enige reizen van dienzelfden aard meer plaats gehad. In de tijd tussen de aanvang der Gentsche moeilijkheden en de zomer van 1580 waren het er op zijn minst vijf. Deze achtereenvolgens de revue te laten passeren zal het beste middel zijn, om van wat Marnix ten deze beoogd en gedaan heeft een indruk te krijgen.

Zijn eerste bezoek aan de oproerige stad is maar van korten duur geweest: in vier dagen — van de 26^e tot de 30^e Juli — uit en thuis, en dat terwijl er van die weinige uren nog een flink aantal aan het heen en weer reizen weg moeten zijn gegaan. Toch is het noch een onbelangrijk noch een resultaatloos bezoek geweest! Heeft 's Prinsen vertegenwoordiger er tegen drie dingen een protest bij ingediend, zich erbij beklaagd over minachting van de Hoge Overheid, verzaking van de voorschriften der Pacificatie van Gent ten opzichte van de religie, en medeplichtigheid wat betreft een kort tevoren gepleegde aanslag op Ieper: althans wat dat laatste punt betreft heeft hij volle genoegdoening gekregen. Niet alleen verklaarden de Gentse Heeren ook hunnerzijds die aanslag af te keuren, evenzeer droegen ze Rijkhove op de schuldigen een „exemplaire punitie” toe te dienen. Geen wonder dan ook, dat de magistraat van Ieper hem voor zijn optreden zeer erkentelijk is geweest en behoefte heeft gevoeld hem 'door een speciale commissie voor zijn bemiddeling te bedanken. Dat wil zeggen: in de mening verkerend, dat het de Prins was, die hun de ontvangen dienst had bewezen, gingen Karel de Rhyne en Nicolaes Kyndt, die haar vormden, eerst naar diens woning toe. Maar deze bracht hen toen op de hoogte: „het is Aldegonde, die ge bedanken moet”. Dies na de noen naar dezen getrokken. Ook daar echter — het karakteriseert, dunkt mij, te zeer de man, die het geldt, om het niet mee te delen — ook daar echter konden zij hun dankbetuiging maar nauwelijks kwijt. „Ge bedankt mij voor hetgeen ik in zake Ieper deed. Maar dit is niet nodig. Ik handelde op last van de Prins en bovendien was het mijn plicht. Verder dan ook nog steeds tot Uw dienst bereid; alleen: laten de godsdiensten dan vrede met elkaar houden”.

Het bezoek, dat in Augustus op dit eerste is gevolgd en beoogd heeft de Religievrede in Gent ingevoerd te krijgen — openbare eredienst voor de Rooms-Katholieken te van die stede te bedingen dus, zodra er honderd gezinnen zouden blijken te zijn, die dat wensten — terwijl het mede bedoelde zoals in Brugge en Ieper ook te Gent voor het op de been houden van het leger en de voortzetting van het verzet een geldlening te plaatsens, heeft in belangrijkheid niet gehaald bij het twee maanden later vallende. Wat stond, toen deze latere, deze Oktoberreis begon, ook niet op het spel!

Niet minder dan de vraag, of men binnen zeer kort de militaire hulp van Johann Casimir en zijn ruiters niet naar de Palts terug zou zien keren, omdat men de soldij, tot welker betaling men zich verplicht had, niet meer bijeen kon brengen en de verontwaardiging van de hertog daarover, zowel als over het gebrek aan waardering, dat hij hierin meende te ontdekken, zich niet meer bezweren liet. Eer Marnix, nu reeds voor de derde maal, naar Gent vertrok, had hij daar al ernstig zijn best toe gedaan. Eerst bij een mondelinge ontmoeting te Brussel. Daarna, de 5^e Oktober door de Paltser in een uitvoerige brief te verzekeren, dat de Prins er niet aan dacht hem onloyaal te behandelen en lager aan te slaan dan hij verdiende, zodat weg te trekken in het geheel geen zin had en hem, Casimir, alleen maar een slechte naam kon bezorgen. Had Oranje zijn goeden niet juist daardoor gekregen, dat hij eerbewijzen getoond had te verachten en zich, zoolang hij iets voor de goede zaak had kunnen bereiken, met geduld, ja blijmoedig beledigingen had getroost? Al deze moeite had echter niets gegeven. Casimir heeft zichzelf destijds in een gesprek eens als volgt getekend: „qu'il n'avoit homme au monde de luyoster hors la teste, ce qu'il avoit une fois résolu”; welnu, in deze aangelegenheid was die tekening althans volkomen juist gebleken. Zo

zag men dan nu nog maar één redmiddel: er moest en er zou geld vrij komen, om het achterstallige in de soldijbetaling der Paltsische ruiters aan te zuiveren; m. a. w. Marnix moest Gent gaan bewegen voor dit doel de kerkengoederen af te staan. Gent, adie stad in vol verzet? Het klinkt metterdaad ongelooflijk. Maar men kon zich toch niet tot een stad wenden, waarin de Rooms-Katholieke Kerk de erkende was! Er was dus eenvoudig geen keus. En zó dwaas was het plan toch ook weer niet. Gent mocht tegenover ‚den Prins en de Staten staan, voor Casimirs soldaten zou het waarschijnlijk wel tot een concessie bereid zijn. Inderdaad, het is er bereid toe geweest. Waren op een gegeven moment, toen de zaak nog niet ten volle geregeld was, een paar executies in Atrecht haar niet plotseling in de war komen sturen: Marnix had zelfs nog meer dan die gewenste uitbetaling der kerkengoederen gekregen. Om mij hiertoe te bepalen: eveneens zou men — mits de Gereformeerden in de overige provinciën hetzelfde recht werd gegund — de Gentse Rooms-Katholieken vrijheid van erediens hebben toegestaan. Te verzoeken, dat voortaan twee of drie der vele Gentse kerken daarvoor beschikbaar zouden worden gesteld, was namelijk ook een deel der opdracht geweest, waarmee 's Prinsen vertegenwoordiger was gekomen.

Een heel ander karakter heeft Marnix' volgende reis naar Gent gedragen; die, welke hij in December 1578 heeft ondernomen. Toen raakte het kerkelijke zaken. Ten opzichte van de politieke was de toestand toen trouwens, voorlopig tenminste, tot rust gekomen ‚‚Voorlopig’’, maar niet voor lang. Anderhalf jaar was nog niet ten volle voorbij, het was nog maar goed half Mei 1580 geworden, daar verscheen de figuur van 's Prinsen vertegenwoordiger — niet onmogelijk in gezelschap van die van de bekende Hugenoot Du Plessis Mornay — in het Collegie van der Keure, om opnieuw op het toestaan van vrijen erediens aan de Gentse Rooms-Katholieken aan te dringen. ‚‚Opnieuw’’, maar tegelijk met een nog nooit vertoonden aandrang. Zouden de Gentenaars zich aan dit verlangen niet storen, dan konden zij binnenkort twaalf vendels voetvolk verwachten. Ongetwijfeld om hen tot inwilliging ervan te dwingen. Begon het er dus toen werkelijk naar uit te zien, alsof het leed weldra geleden zou zijn, meer dan schijn is dit niet geweest. Het Gentse conflict is eerst heel wat later definitief gestild. Maar wel hebben deze gebeurtenissen het slot gevormd van de bemoeiingen ermee van Marnix. Voor dezen werden de Gentse troebelen in de komende jaren verdrongen door de plichten, die hij toen in zake de aanbieding der soevereiniteit over de Nederlanden aan de hertog van Anjou heeft gehad.

Heeft Marnix zo op twee manieren voor de handhaving der Pacificatie van Gent gestreden, ook verder is er in de jaren 1577 en vervolgens in zake het staatkundige leven der Nederlanden nog heel wat aan de orde geweest, waarbij hij betrokken was. Zijn naam wordt weliswaar niet genoemd in verband met de sluiting der Unie van Utrecht (1579), de vredesonderhandelingen te Keulen (1579) en de totstandkoming der afzwering van Philips II (1581), maar overigens vinden wij die voortdurend. Bij de in Mei 1577 gevoerde onderhandelingen te Geertruidenberg is hij niet alleen tegenwoordig geweest; evengoed als de Prins heeft hij er een eerste rol in gespeeld. Van hem is het denkbeeld uitgegaan de tweede Unie van Brussel te sluiten.

Als het ontwerp-Religievrede van 22 Juli 1578 door de Staten van Henegouwen bestreden wordt, is hij het, die tegenover hun Advertissement et Responce er een verdediging van geeft.

Zijn berichtgeving omtrent onderhandelingen tussen de Koningen van Spanje en van Zweden over enige gewapende schepen, die tegen Amsterdam zouden kunnen worden

gebruikt — onderhandelingen, waarvan hij te Worms de lucht had gekregen — zijn berichtgeving alweer was het, die er in ‚Mei 1578 toe heeft geleid, dat men in de handelsstad aan het IJ zijn nog altijd Spaansgezinde magistraat heeft afgezet en zich achter de Prins geschaard.

En was hij gedurende de besprekingen, die in de zomer van 1579 ter uitvoering van de Unie van Utrecht werden gevoerd, niet ernstig ziek geworden, zodat men voor zijn leven vreesde, ook daarbij zou hij een voorname rol hebben gespeeld. Want het begin daarvan: een reis naar de genoemde stad, om daar met de Staten te onderhandelen, en het opstellen van enige artikelen, om bij die onderhandelingen te laten zien, wat de Prins en hij zich te dezen voorstelden, was, toen zich die ziekte aanmeldde, er al zichtbaar van geworden 1.

Een gedetailleerde behandeling van al deze gebeurtenissen zou eentonig worden. En had die toch eigenlijk wel veel zin ook? Kwam zij niet altijd op het zoeken van een antwoord op dezelfde paar vragen neer? Namelijk: welk standpunt nam Marnix hier in ten aanzien van de kwestie der politieke tolerantie, ader toelaatbaarheid van verscheidene kerkgemeenschappen in één en de zelfden staat; en hoe stond hij in zake het probleem der geoorloofdheid van gewapend verzet tegenover de zich tyranniek gedragenden koning? Welnu, dan kan ik beter, al deze gevallen tegelijk in het oog vattend, ‚die vragen maar dadelijk rechtstreeks in behandeling nemen!

Eerst dan Aldegonde's standpunt wat die tolerantie betreft! Schematisch voorgesteld, komt dit op de volgende stellingen neer:

- 1) in betrekking tot de godsdienst is oefening van dwang ongeoorloofd; alleen wanneer tengevolge van enig godsdienstig denkbeeld de veiligheid van de Staat in gevaar zou komen, heeft de overheid het recht, feitelijk zelfs de plicht, om in te grijpen;
- 2) het Rooms-Katholicisme mag dus niet worden lastig gevallen; eenmaal afgeschaft, kan men het desgewenst zelfs in zijn oude rechten herstellen;⁹⁴
- 3) ten opzichte van de Doopsgezinden past zulke tolerantie niet; om hun geestdrijverij kan aan deze geen vrije ontwikkeling worden gelaten, want die tast de grondslag der religie aan;
- 4) een staatkundig verbond met een Rooms-Katholieken vorst te sluiten is niet afkeurens waardig.⁹⁵

En thans de kwestie van het al of niet geoorloofd zijn van gewapend verzet tegen Philips II, en van diens afzetting, om een anderen vorst in zijn plaats te kiezen! De daaromtrent door Marnix voorgestane denkbeelden behelst zijn brief van 27 Maart 1580 aan de Prins, waarin hij op deze manier voor een bevestigend antwoord op de vraag betreffende die geoorloofdheid het pleit heeft gevoerd. Wie haar loochent veronderstelt, dat een sterfelijk mens zelfs de bevoegdheid zou kunnen hebben „contre toutes loix et toute raison” te doen wat hem goeddacht; en dat wij geen enkel geneesmiddel tegen tyrannie zouden bezitten. Maar dat is toch uitgesloten! En

⁹⁴ Datheen heeft in zijn Verantwoording van 1584 verklaard, dat hij nooit verschil van mening met de Heer van Aldegonde had gehad, tenzij dan in zake het punt, dat hij noch in de Schrift noch in de Kerkelijke Historiën gelezen had, „dat enig Christelijk potentaat de uitgeroeide afgoderij wederom opgericht had, of dat dit met goede conscientie geschieden kon”, vgl. H. Q. Janssen, Petrus Dathenus (1872), blz. 8, 28. Marnix schijnt zulk herstel van verloren rechten, wanneer het pas gaf, dus wel goed gekeurd te hebben.

⁹⁵ Voor een uitvoerige behandeling van dit thema zie J. C. H. de Pater, De godsdienstige verdraagzaamheid van Marnix van St. Aldegonde, in Antirevolutionnaire Staatkunde (3 maandel.), 1938, blz. r vv., en mijn: De opkomst van de idee der politieke tolerantie, in Tijdschr. voor Geschiedenis, 1931, blz. 53, 5860, 63, 64.

evenmin gaat de redenering op, dat wij — onze vorst afzettend — er uitsluitend een van onze Gereformeerde religie voor in de plaats zouden mogen nemen.

Immers „nous ne destituons pas le Roy pour ce qu'il n'est pas de nostre Religion, mais pour ce que, premièrement il est tyran et oppresseur de nos loix et libertés par le ministère des estrangiers, auxquels il ne nous peut ny doit assubjettir, et puis pour ce qu'il est ennemy juré de la vraie Religion et de la parole 'de Dieu, et ne veut en facon quelconque recevoir la maniance du pays, sinon à condition qu'il puisse extirper le règne de JésusCrist”. In aanmerking komen ter vervanging van wie zo doet, mag dus ieder, die verwachting wekt „qu'en lieu d'opprimer nos droicts et libertés, il les maintiendra, et, en lieu d'extirper ceux de la vraye religion, il les garentira”. Zou men zo iemand, wanneer men hem als soeverein krijgen kon, verwerpen, dan ware dit grote ondankbaarheid, óf reden om zich over zijn opnemen der wapenen — „par adveu et autorité des EstatsGénéraulx du pays, qui en ont légitime vocation de Dieu” — te schamen. Met zulk een verzet beginnend, bedoelt hij klaarblijkelijk, moet men toch ook de consequenties daarvan aandurven.

IX

GELIJKTIJDIGE WETENSCHAPPELIJKE BEMOEIINGEN

Kwam tot nu toe al zóveel werk van Marnix uit de jaren 1576 tot 1580 ter sprake, dat zijn dagen met het afdoen daarvan reeds rijkelijk gevuld moeten zijn geweest: toch heeft hij in deze periode nog heel wat meer aan de hand gehad.⁹⁶ Hierbij betrof het echter werkzaamheden van totaal anderen aard dan de genoemde. Tot nog toe vroegen zijn politieke zorgen uit die jaren onze aandacht. Wat hem daarnaast heeft bezig gehouden zijn veeleer wetenschappelijke bemoeiingen geweest.

Een bepaald feit, voorgevallen kort nadat die periode 1576 tot 1580 een begin had genomen, heeft er de aanleiding toe gevormd, dat Marnix' aangeboren studiezin, die zich onder de druk der omstandigheden in de voorafgaande jaren niet meer had kunnen manifesteren, thans weer doorbrak. Het feit namelijk, dat hij in zijn jongeren tijdgenoot Bonaventura Vulcanius een secretaris heeft gekregen, die zijn aspiraties op dit wetenschappelijke gebied volkomen deelde!

„Op dit gebied”! Want overigens hebben Marnix en Vulcanius maar slecht bij elkaar gepast. In de brief van 7 December 1577, waarin Oranje de laatstgenoemde bij Marnix geïntroduceerd heeft, wordt deze hoog geprezen: „j'entens qu'il a fort bon tesmoignage de personages scavans et craignans Dieu et mesme qu'il a mis quelques livres en lumière. Surtout qu'il est expert en plusieurs langues, notamment en Latin, Grec et Espagnol”. En stellig is zijn bekwaamheid ook heel groot geweest. Niet zonder goeden grond is hij later tot Leids professor benoemd. Maar als wij zien, dat de Leidse curatoren, alvorens tot deze benoeming over te gaan, een onderzoek naar zijn verleden nodig achtten, en lezen hoe Scaliger over hem oordeelde: „hij belijdt de godsdienst van dobbelstenen en kaarten, en weet niet van welken godsdienst hij is, noch iets betreffende het onderscheid der godsdiensten”,⁹⁷ dan kunnen wij ons toch licht een figuur voorstellen, die Aldegonde met groter genoegen als medewerker zou hebben aanvaard. Was deze man niet zo'n warm vaderlander geweest; had hij niet al sedert September 1577, toen hij uit Bazel naar de Nederlanden teruggekeerd was, werkeloos rondgelopen, en was niemand minder dan de Prins van Oranje zijn beschermer en voorspraak niet geweest: wie weet of deze zaak dan ook niet anders gelopen was, of de Smet — want zó luidde de Nederlandse naam van de onderhavige geleerde — hij mocht dan nog zo bekwaam zijn, niet op de wal had moeten blijven staan!

Tenzij een factor buiten al de genoemde toch nog de doorslag had gegeven, om niettemin zee met hem te kiezen: zijn, in de vermelden brief aan Marnix door de Prins met nadruk genoemde geschiktheid „à écrire l'histoire des affaires de ce pays”, en het feit dat de geadresseerde daarvan de hulp van een deskundige op historiografisch gebied zo goed kon gebruiken.

Van 1571, toen de Synode te Emden voor de organisatie van het kerkelijk leven in de Nederlanden de eerste stekken was gaan steken, af, liep Marnix nu immers al met de opdracht — hem zeker wel bezorgd door wat hij in 1566 over de beeldenstorm

⁹⁶ Vgl., ter belichting van die activiteit ook wat Fruin over M's archief heeft geschreven; in *Verspreide Geschriften*, Dl. VIII (blz. 417 vv. Volledig de inhoud van dat archief gaf Bannier in *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, Dl. XXVI (1905), blz. 238 vv.

⁹⁷ G. H. M. Delprat, *Lettres inédites de Juste Lipse* (1858), p. 10 n.

gepubliceerd had — om een beschrijving „der dinghen, die in sommige jaeren herwaerts geschiet zijn” te geven; „ende voornamelijk van die dinghen, die de oprechtinghe der Kercken, de vervolginghe der selver, die afworinghe ende wederoprechtinge der Beelden, de volstandicheyt der Martelaren, die grouwelijcke oordelen Gods teghen de vervolghers, de veranderingen der Politiën etc. betreffen”.

Echter zonder dat van de ten uitvoer legging daarvan ook maar iets gekomen was. De organisatie, voor dit werk ontworpen, mocht nog zo goed in orde zijn geweest — wie maar kon moest voor die te schrijven geschiedenis stof verzamelen, om zijn notities dan vervolgens in te leveren aan een der zestien adressen, van waar zij aan de auteur zouden worden doorgestuurd: van waar had deze de tijd moeten halen, nodig om dat bijeengebrachte te bewerken?

Dat de bedoelde onderneming niet slaagde, wilde intussen nog niet zeggen, dat men besloot haar op te geven! Integendeel, zij bleef de geesten voortdurend bezig houden. Kwam zij in Juni 1578, bij de Synode, die toen te Dordrecht bijeen was, opnieuw ter tafel, zodat deze ten haren opzichte een termijn kon vaststellen — 1 Januari 1579 uiterlijk zij nu al het materiaal verzameld en tot Marnix' beschikking gesteld — dan moet zij in de daaraan voorafgaande maanden en mogelijk zelfs jaren de harten ook al wel in beweging hebben gebracht; dat van de aangewezen schrijver van het verlangde boek voorop! En daarom: toen Oranje aan Marnix schreef zoals hij gedaan heeft, droeg zijn uiting, behalve het karakter van een mededeling over Vulcanius, ook dat van een aanwijzing, hoe mogelijk — bij hulpbetoon aan 's Prinsen geleerde protégé — mede die zaak der geschiedschrijving gediend zou wezen.

Is ook nu die hoop weer beschaamd; in dit geval durf ik de schuld daarvan niet met zo grote stelligheid op Aldegonde's tijdsgebrek schuiven, als ik het met betrekking tot kort na 1571 heb wagen te doen. Niet dat zijn bezigheden sedert dat jaar ook maar iets verminderd zouden zijn! In de lente van 1577 — om daar een bewijs van te geven — had hij het zelfs zó druk, dat hij maar al niet tot het verzenden van de brief aan Theodorus Beza, Calvijns opvolger te Genève, kon komen, waartoe Oranje hem enigen tijd vóór die reeds last had gegeven: voor de opdracht van een boek behoorde de gehuldigde de schrijver daarvan toch te bedanken. En dit was toen waarschijnlijk zelfs het enige niet, dat er bij inschoot.

Echter: in zake het achterwege blijven van Marnix' historisch werk speelde dat tijdsgebrek ditmaal vermoedelijk toch geen hoofdrol. Veeleer zal thans bewuste tegenwerking van een zeer bepaalde categorie van mensen als spaak in het wiel hebben gefungeerd; verzet van de groep, die we — in contrast met het Calvinistische deel van Marnix' tijdgenoten — de Libertijnse plegen te noemen.

Een merkwaardig advies van de Leidse magistraat, in Juni 1579 over de acta der synode van Dordt ten daaraan voorafgaande jaar, en over de particuliere vragen, die daar ter sprake zijn gekomen en beantwoord, uitgebracht, dat eigenlijk niet anders dan een voortdurende kritiek er op is, toont dat deze groep — waarschijnlijk omdat zij er niet gerust op was, dat Marnix dezelfde voorstelling van de gang van zaken geven zou, als zij de juiste achtte — het gevoelen voorstond: zo'n geschiedenis der jongste gebeurtenissen samen te stellen ligt niet op de weg der Kerk, maar van de Staten; zoals ook „de dienaren” — de predikanten — „eer behoren naerstich te studeren om 't volc te leren, dan bij de huyzen om te lopen ende vragen naar 't geen datter gebeurt es”.

Nu is een advies van een magistraat van één enkele stad natuurlijk heel wat anders dan een leus van een wijd vertakte, goed georganiseerde oppositie. Maar symptoom van een publieke opinie was dit gevoelen toch stellig. Hoe gemakkelijk houdt in een land, waarin de bevolkingsgroepen tegenover elkaar staan zoals toen in de Nederlanden het

geval was, reeds de publieke opinie dergenen, die een ding of plan maar weinig welgezind zijn, de totstandkoming daarvan nu echter al niet tegen!

Is er van deze zaak tenslotte dus niets gekomen; met dat al is in Marnix' biografie het hoofdstuk, dat zijn prestaties als geschiedschrijver behandelt, toch niet helemaal blank gebleven. Hij moge dan geen eigen geschiedwerk hebben kunnen publiceren: doordat hij ijverig materiaal verzameld heeft en zowel zijn Franse als Nederlandse vakgenoten royaal van dat verzamelde heeft laten profiteren, is zijn inspanning onze kennis van het verleden indirect toch nog heel wat ten goede gekomen.

Dat wij via de grote historicus de Thou iets van die vrucht van zijn werk hebben kunnen oogsten, is niet waarschijnlijk. Een bericht bij Pierre Bayle, dat Marnix en die de Thou indertijd te Parijs drie maanden huisgenoten zijn geweest, maakt immers geen bijster betrouwbare indruk. Heeft het Marnix, die het n.b. in de loop van het verhaal kanselier van Gelderland noemt, soms met Elbertus Leoninus verward?

Dank zij de briefwisseling van Vulcanius weten wij echter wel, dat Jean de Serres en Simon Goulart met hulp van Marnix hun voorstelling hier en daar hebben kunnen zuiveren en vervolledigen.

In Juli 1575 kreeg eerstgenoemde immers het volgende uit Genève geschreven: „Ik stuur U wat ik over de capitulatie van Middelburg heb en over de vredesvoorwaarden, die de Prins van Oranje aan Marnix heeft doen toekomen. Als er iets bruikbaar voor U bij is, neem het dan over”.⁹⁸ En een klein jaar later verneemt Vulcanius te Bazel van de tweede, dat deze dan begonnen is een ontwerp voor *Mémoires des Pays-Bas* te maken, die, bij de beeldenstorm aanvangend, met de beschrijving van Requesens' dood sluiten zullen en dat hij daarvoor, behalve hier die van Vulcanius, ook de hulp van Marnix in zal roepen.⁹⁹

Meer nog dan deze Fransen hebben echter een paar Nederlanders met Marnix' kalf mogen ploegen. Paulus Merula bijvoorbeeld 3 en vooral, verreweg meer dan wie anders ook: Emanuël van Meteren. In onderscheiding van Bor en Petit zowel als van Hooft deelt deze mee, dat Prins Maurits op de bruiloft van Amélie Marnix tegenwoordig geweest is. Zijn relaas over Marnix' reis naar Orange is veel uitvoeriger dan dat van Bor; zijn oordeel over Marnix' houding bij 't beleg van Antwerpen heel anders dan dat van zijn vakgenoten. Komt zo dus werkelijk niet in allerlei details uit, dat, toen hij zijn boek aan het schrijven ging, Marnix hem daarvoor van materiaal heeft voorzien?

Ongeveer ter zelfder tijd als deze, zij het dan indirecte geschietpublicatie van Oranje's minister verscheen diens psalmberijming, en ook ten aanzien daarvan heeft hij Vulcanius' medewerking gehad.

Tien à twaalf jaar van zijn leven is zijn auteur met de totstandbrenging van dit boek bezig geweest. Altijd — naar hij zelf ergens meegedeeld heeft — een kleine Hebreeuwse Bijbel op zak, heeft hij die vooral tijdens zijn ballingschap en in zijn gevangenschap jaren telkens en telkens weer ter hand genomen. En zo is dat meer dan grote werk van eerst vertaling en daarna berijming van de psalmbundel dan in 1580 voor de druk gereed gekomen.

Opmerkelijk dat hij van de gedachte om het niet alleen maar te doen drukken, doch ook voor de kerkzang in gebruik te doen nemen, van meet af aan moeilijkheden heeft gevreesd. Vooral de laatste twee van de vier groepen, wier tegenkanting hij voorzag

⁹⁸ Vgl. ook een bericht uit 1579: *Bluste et claror. virorum epistolae selectiores*, p. 780.

⁹⁹ H. de Vries de Hekelingen, *Correspondance de Bonav. Vulcanius* (1923), p. 105, 336. Een saamvattend artikel over dit thema in *Oud-Holland*, Jrg. XXIV (1906), blz. 65 vv.: A. Elkan, B. Vulcanius und die erste Geschichtsbücher über den niederländischen Aufstand.

— „De derde sullen ons straffen als of wij in M. Peter Datheni oogst hadden willen treden, ende hem van zijne eer ende lof beroven. De laatste sullen ons in ettelijcke manieren van spreken, die enichsins ongewoonlick schijnen te zijn, berispen”¹⁰⁰ — verdienen hierbij vermelding.

Omdat zij inderdaad de rol hebben gespeeld, die hij er van vreesde. Evenals nog een derde, in het Dordtse boekhandelaarsgilde te zoeken, verandering te dezen opzichte periculcus bleek te vinden. De eenvoudige man zou het immers maar slecht schikken opeens zijn hele gezin van nieuwe kerkboeken te moeten voorzien. Wie een aantal verzen uit de tot nog toe gebruikslijken bundel van buiten kende zou daar voortaan niets meer aan hebben. En ... bleef de boekhandel zodoende niet met massa's onverkoopbare waar zitten 1?

Als het alleen aan Marnix gelegen had: wie weet, of die kwestie van het in gebruik nemen van zijn werk voor de kerkzang dan ook wel zo gauw aan de orde zou zijn gekomen. Maar Vulcanius koesterde te die opzichte zeer besliste wensen. Het motief, dat hem hierbij gedreven heeft, was zeker niet van de mooiste; want niet ten onrechte wordt te dezen vooral aan winstbejag gedacht. Uit die weinig bewonderenswaardige beweeggrond kwamen echter zowel een zeer bepaald program als een voorbeeldige ijver voort. Komt in het jaar, nadat Marnix zijn berijming klaar gekregen heeft, te Middelburg de synode van alle Gereformeerde Kerken der Zeventien Nederlanden bijeen, dan ligt daar door zijn zorg meteen al een profexemplaar van het nieuwe boek, inclusief een rekwest om dat uit te mogen geven, ter tafel. En bereikt hij op die vergadering maar onvolledig zijn doel, dan herhaalt hij in 1582 zijn poging ten overstaan van de particuliere synode van Zuid-Holland. Zij het dan dat zijn verzoek ditmaal meer de vorm van een polemiek tegen hetgeen Dathen geleverd had krijgt: diens vertaling is slecht; veel treffelijke lieden weigeren ter preek te gaan zoolang die gebruikt wordt; en: affectie voor een particulier behoort bij wat Gods dienst vereist toch altijd achter te staan! Zo verdient Marnix' werk om meer dan één reden boven het zijne de voorkeur. En zoudt gij er die toch niet aan willen verlenen: vergoed mij dan tenminste de onkosten, die ik daarvoor gemaakt heb.

Is, toen deze pogingen op niets uitliepen, de zaak voor goed gestrand? Allerminst. In 1586, ter gelegenheid van de nationale synode van 's Gravenhage, is zij opnieuw voor het voetlicht gekomen.

Aanvankelijk zag zij er toen niet al te hoopgevend voor Marnix uit. Op de 19^e Juli van het aangegeven jaar horen wij hem zich dan ook vrij verbitterd uiten. In een brief aan zijn vriend Adriaan van der Mijle heet het dan immers: „Van de Psalmen moogt gijlieden vaststellen wat U goeddunkt: ik zal de Kerk, hetzij afhoudende, hetzij handelende, dienen; maar ik moet bekennen, tot heden was mijn gemoed meer dan behoorde beroerd, en van misschien gerechte wraakzucht overmeesterd. Ik zal mij bedwingen als ik kan, en de naam des Heeren aanroepen”.

Of die verbittering, zeker ook wel openlijk geuit, die gevreesde onaangename maatregelen echter niet juist bezworen heeft? In allen gevalle: twee maal vier en twintig uur later trof de synode een regeling, veel en veel toeschietelijker dan Marnix haar zich ooit gedroomd zal hebben. Zeker, zonder een aantal beperkende bepalingen zag hij zijn wensen niet ingewilligd — niettegenstaande dit gunstige besluit moest de aangevangen correctie en „versoeting” van zijn psalmberijming geregeld voortgaan; bij de druk ervan zou publicatie van zijn naam verzwegen moeten worden en een aanbeveling, die hij van de eerwaarde vergadering krijgen zou, zou niets ten nadele

¹⁰⁰ J. J. van Torenbergen, Philips van Marnix... godsdienstige en kerkelijke geschriften, Dl. I ('s Grav. 1871), blz. 193.

van het werk van Dathenus' bevatten. Maar onder deze voorbehouden kreeg hij nu dan toch het kerkelijk fiat op zijn psalmboek en, bij die aanbeveling, waarvan ik reeds sprak, bovendien nog de belofte, dat dit weldra op de scholen zou worden ingevoerd.

Tenminste, zo heeft de synode het zich die 21^e Juli voorgesteld. In werkelijkheid is de zaak evenwel heel anders gelopen. Waarom het op deze manier ging kan ik niet zeggen. Misschien dat het vertrek van Leicester, die in veel besluiten der vergadering van 1586 de hand heeft gehad, hier in ongunstige zin invloed oefende. Maar tenslotte is van de gehoopte verbetering der positie van Marnix' psalmberijming niets gekomen. Tot tweemaal toe is na deze editie van 1580 een uitgave daarvan met veranderingen van Marnix' eigen hand verschenen. Weliswaar dateert de laatste dezer twee, die uit 1617, van lang, immers van bijna twintig jaar nadat hij stierf. Maar zij werd verbeterd naar correcties op de editie van 1591, die haar uitgever Elzevier uit de nalatenschap van de schrijver had gekregen. Van dit gezichtspunt uit bezien overtreft haar waarde die van die uitgave van 1591 zelfs nog. Want ook al is deze laatstgenoemde opzettelijk bij Richard Schilders te Middelburg gedrukt, om mogelijk te maken, dat haar auteur, die destijds te West Souburg op Walcheren woonde, haar tot op het laatste ogenblik controleerde en wijzigde, en al is zij, bij de eerste vergeleken, dan ook ingrijpend veranderd, in die van 1617 hebben wij immers toch alleen het laatste van wat Marnix op dit terrein gewild heeft.

Maar al is deze editie van 1617 dan onder de verschenene de beste geweest, die van 1591 heeft ook haar deugden gehad. Geen andere, die het in verovering der praktijk van het kerkelijk leven even ver heeft gebracht. Althans voor wat een deel der Nederlanden, voor wat Friesland betreft, is zij aan in gebruik genomen worden heel nauw toe geweest, zo zij dat doel al niet een poos werkelijk bereikte.

Het bericht, dat de acta der particuliere synoden van Friesland hieromtrent geven, laat aan duidelijkheid niets te wensen over; in de zomer van 1595 kregen de Kerken in dat gewest, mits dit zonder er ergernis door te wekken gebeuren kon, „plein pouvoir” om Marnix' berijming in gebruik te gaan nemen.¹⁰¹ Toch is een brief van Sibrandus Lubbertus, 11 Januari 1596 uit Franeker geschreven en die ook deze zaak betreft, een welkome aanvulling van dat officiële bericht. Naar daaruit te zien is heeft zelfs iemand, die het zo toejuichte als hij, dat synodebesluit aanvankelijk nog niet goed durven uitvoeren. Op dat ogenblik — even na nieuwjaar 1596 — was men in dit opzicht in Franeker immers nog niet verder gekomen, dan dat men besloten had vóór het a.s. Paasfeest de kogel nu toch maar door de kerk te jagen. Evenwel: hoe men ook thans daartegen nog opzag! Van te voren maar niet teveel over deze zaak praten, en die invoering dus feitelijk maar bij wijze van verrassing tot stand laten komen! Eenmaal zover gekomen — men was er van overtuigd, zou men de anderen wel zien volgen. Maar vóór die beschouwde men de toestand toch nog maar het beste als dubieus.

Bij alles wat tot dusver in zake Marnix' psalmberijming ter sprake kwam hebben persoonlijke factoren een niet te onderschatten invloed gehad.

Betreffende de tegenwerking, waaraan zij van de zijde der boekhandelaars heeft bloot gestaan, ziet ieder dit dadelijk in. Maar gelden doet het ook nog in anderen opzichte. Zowel in zake de vasthoudendheid, waarmee men van Marnix' werk niet heeft willen weten, als waar het de koppigheid heeft betroffen, waarmee men Datheens berijming weigerde op zij te schuiven, haar gebreken mochten dan nog zo in het oog vallend

¹⁰¹ Reitsma en van Veen, Acta der provinciale Synoden, DI. VI, blz. 83.

zijn. Na gebeurtenissen als er in 1578 en vervolgens te Gent hebben plaats gehad, zou men bij objectieve beoordeling niet anders hebben verwacht, dan dat men Datheen had losgelaten en zijn werk graag tegen dat van een ander ingeruild. Maar het tegenovergestelde gebeurde. Klaarblijkelijk is óf de partij, die voor hem opkwam, omdat zij zijn denkbeelden deelde, sterk genoeg geweest om dat te voorkomen, óf de algemene verering voor wat hij omstreeks 1566 onder levensgevaar in zijn berijming had geleverd was zó groot, dat men hem de rug toe te keren verraad zou hebben geacht. En evenzo speelden gevoelens ten opzichte van de persoon van Marnix mee in de houding, die men tegenover diens berijming heeft ingenomen. In dit geval, wel te verstaan, dan niet gunstige, maar ongunstige.

Voor na de val van Antwerpen was de waardering, die men voor dezen had, veel te gering, dan dat men bereid was zijn werk als zoodanig te beschouwen, en naar zijn hymnologische verdiensten goed of af te keuren. Heeft zijn optreden bij de overgave der Scheldestad — zoals later uitvoeriger ter sprake zal moeten komen — met name geen genade in de ogen der predikanten kunnen vinden: van die zijde is immers juist ook het meeste verzet tegen invoering van dat werk in de eredienst gekomen.¹⁰²

Toch is de aangelegenheid van Marnix' psalmberijming niet uitsluitend door die persoonlijke factoren beheerst. Zakelijke hebben er even goed een rol in gespeeld. En met name de taal, waarvan hij er zich in bediend heeft.

Zo dikwijls wij hem als linguïst aan het werk zien, levert dit een boeiend schouwspel op. Wat een diep borende belangstelling altijd weer voor de vraag, hoe een gedachte in een der vele talen, die hij machtig was, uitgedrukt, in een andere daarvan behoorde te worden weergegeven! Wat een intense bemoeiing met de vereisten van ritme en cesuur! Er een volledige indruk van te geven is ondoenlijk, omdat het materiaal uiteraard uit een groot aantal geheel van elkaar onafhankelijke opmerkingen bestaat. Maar, door het vermelden van enige daarvan, bij wijze van voorbeeld, in het algemeen te laten zien wat ik bedoel, is feitelijk ook wel voldoende.

Ziehier hoe hij, blijkens een brief, die hij in 1589 over diens gedicht op de ondergang van de Armada aan Arnold Cornelisz te Delft heeft geschreven, over de vereisten ener goede cesuur geoordeeld heeft! Hij oefende er kritiek op uit, dat vaak de twee stukken van een vers door „end”, of door een lidwoord of voorzetsel gescheiden werden — „'s lants oude bruycken end/ herkomsten tende quamen”; „toerusten een / scheepsarmada seer swaar” — en meende dat: „des lants herkomsten oudt / end bruycken tende quamen”, ren „toerusten stracx / een scheepsarmada swaer” in die gevallen veel beter zou hebben geklonken.¹⁰³

In 1580 richtte hij zich in dezer voege tot Vulcanius in zake een hem aangeraden emendatie van een paar verzen van Psalm CXLV, waartoe hij tenslotte toch maar niet meende over te moeten gaan: „pro eo enim quod scribitur „van geslacht tot geslacht” (grieks: katalektikoos) debepat poni (akatalektikoos) „geslachten”; et itidem in [versiculo] postremo: „met oorcont vrij van dijner sterke macht” scribendum fuit „van dyner stercker crachten ”!¹⁰⁴

En eindelijk is er dan nog het verhaal, dat Constantijn Huygens 22 December 1636 in een brief aan P. C. Hooft heeft gedaan met zijn herinnering aan dat aardige ogenblik, waarop zijn, Huygens', vader eens, na afscheid van Willem van Oranje te hebben

¹⁰² Zie J. van Iperen, Kerkelijke historie van het Psalmgezag, Dl. I (1777), blz. 143, 495, 496.

¹⁰³ Tijdschrift voor Taal en Letterkunde, Dl. 33 (1914), blz. 149 vv.

¹⁰⁴ Illustr. et clarorum virorum epistolae scriptae a Belgis, p. 829.

genomen, bij zijn naar buiten gaan aan het touw bleef haken, dat de deur met een gewicht toehaalde, om vervolgens van de lachenden Prins te horen te krijgen: „het waer als een voorspoock, hij hadde sich in dit werck van de coorde te wachten”. Het verhaal, dat eens een van 's Prinsen dienaren, ter belooning van zijn trouwe diensten een gouden penning met de beeltenissen der hoofden van Oranje en Charlotte van Bourbon en op de dikte van het metaal de woorden: „Mandati strenue executi monum”. — „gedachtenis aan een flink volbrachte opdracht!” — had gekregen. Mij heugt die spreuk, gaat Huygens, na de vermelding van dit feit, voort, omdat ik mijn vader heb horen vertellen, dat de heer van Aldegonde en anderen het woord „executi” onjuist vonden, „alsof het passieve onrooms luyde”, alsof het in deze lijdende vorm geen goed Romeins, geen goed Latijn was. Bij onderzoek bleken de beste schrijvers het echter zo te zeggen; de plaats in L. 19 A de Jurisdictione heb ik er mee door onthouden”.¹⁰⁵

Even opmerkelijk als het feit van Marnix' belangstelling in dit opzicht en de intensiteit daarvan, was nu echter ook het individuele karakter, dat zijn opvattingen daarbij veelal hebben gedragen. Met name zijn psalmberijming dan kenmerkte zich — zoals de Zuid-Hollandse synode te Rotterdam het in 1581 uitdrukte — door tal van „elisiones en onbegrijpelijke woorden”,¹⁰⁶ zoals blijkens haar voorrede anderen haar ten laste legden: door allerlei ongewone synaloephen (samentrekkingen) en vooral door het gebruik van „du” en „dijn” voor „gij” en „uw”.

Deze laatste grief heeft Marnix klaarblijkelijk het gewichtigst gevonden. Tenminste, terwijl hij zich tegen de overige maar zeer terloops geweed heeft — de synaloephen, waarvan ik mij bedien, worden algemeen zo gebruikt en zijn, wil men geen uiterst lelijke hiaten krijgen, dan ook vrijwel noodzakelijk — heeft hij van zijn handhaven van „du” en „dijn”, dat ook hier en daar in zijn Byenkorf al voorgekomen was, een uitvoerige apologie gegeven.¹⁰⁷ Terwijl het gebruiken van het meervoud van jongen datum is, zegt hij daarbij, door „smeekende pluymstrijckinge” in zwang gekomen, heeft het vasthouden van het enkelvoud de traditie voor zich, zowel als de redelijkheid. In geschreven en gedrukte boeken — de edities der laatste veertig, vijftig jaar geven dat duidelijk te zien — is van die verandering niets te merken. En men kan God, die een enig Wezen is, toch ook niet met een woord, dat voor een veelheid bestemd is, aanspreken? Geen enkel volk, dat dit doet! Neen, wie tegen „du” en „dijn” bezwaar heeft zinge de psalmen van Datheen, die in dit opzicht de nieuwe schrijfwijz volgen, of make „op syn eygen hant” andere: ik voor mij kan de oude paden hier onmogelijk verlaten.

Behalve in dit, door Bonaventura Vulcanius ondersteunde wetenschappelijke werk, trad Marnix destijds ook nog met een stuk voor het front, waarin zijn secretaris niet gemengd is geweest. Namelijk publiceerde hij het resultaat zijner schriftelijke discussie over kerk en eucharistie, anno 1577 met de Leuvense professor Michaël Baius gehouden.

Omdat zijn orthodoxie — wegens zijn nogal sterke aansluiting aan de Augustiniaanse heilsleer — bij zijn geloofsgenoten in verdenking was geraakt, zodat een rehabilitatie hem wel te stade zou komen, had laatstgenoemde de wens tot zulk een twistgeschrijf

¹⁰⁵ J. A. Worp, De briefwisseling van Const. Huygens, Dl. II ('s Grav. 1913), blz. 217, 8.

¹⁰⁶ Reitsma en van Veen, Acta der particuliere synoden, Dl. II, blz. 1g8. Elisio = afstoting van een vocaal aan het eind van een woord.

¹⁰⁷ J. J. van Torenbergen, Philips van Marnix van St. Aldegonde Godsdienstige geschriften, Dl. I (1871), blz. 198 vv.

geuit, en nadat het afgelopen was de daarin gewisselde stukken wereldkundig gemaakt. Echter, omdat hij dit niet volledig deed, niet op een manier, die Marnix bevredigen kon. En zo ging deze toen ook van zijn kant nog tot een publicatie ervan over.

Gewoonlijk wordt deze door Marnix geboden editie in het jaar 1589 geplaatst. En inderdaad heeft hij toen een uitgave laten verschijnen. Maar dit was slechts een door veel fouten ontsierde herdruk van het al in 1580 verschenen origineel: *Theses aliquot theologicae ... Antverpiae, excudebat Aegidius Radaeus MDLXXX*.¹⁰⁸

In zake een tweede thema, dat Marnix omstreeks het jaar 1580 bezig heeft gehouden, is het weliswaar niet tot een publicatie gekomen, maar omdat daar toch sprake van geweest is en tengevolge van deze bemoeiing in allen gevalle een uitvoerige brief, eigenlijk een soort verhandeling het licht heeft gezien, verdient de zaak niettemin enige aandacht.

Het raakt hier weer het thema, dat in Marnix' leven meermalen aan de orde kwam: zijn bestrijding van Wederdopers en Geestdrijvers. Waarom dit juist nu weer eens om behartiging vroeg? Stellig heeft het samengehangen met het feit, dat de gemoederen destijds in niet geringe mate bezig werden gehouden door het vraagstuk der politieke tolerantie, anders gezegd: door de kwestie tot welke grens een overheid in een staat meer dan één kerkgemeenschap mocht dulden. Mocht zij zulke vrijheid, behalve aan Rooms-Katholieken en Luthersen, ook aan Volwassendopers en Enthousiasten gunnen? Zoals ook hiervóór reeds bleek, in een gesprek, dat hij in 1577 met Marnix hield, had Oranje een bevestigend antwoord op die vraag gegeven; en toen Marnix het daar niet mee eens bleek te zijn, dezen, door middel van een vrij scherp antwoord, het zwijgen opgelegd. Hebben Marnix en diens medestanders toen tegen dat Prinselijk standpunt, door middel van een paar polemieken tegen de h. i. gevaarlijke secte, front willen maken? Het heeft er alles van. Want in 1581 liet de nationale synode te Middelburg aan Marnix schrijven: kunt gij Uw boekje tegen de Geestdrijvers niet eens afmaken? Reeds in het begin van 1580 verlangde Marnix zijnerzijds van Arn. Cornelisz en Reynerus Donteclock een geschrift tegen de Wederdopers. En nog weer een paar jaar eerder, in 1577, schreef hij dan die brief, die ik eigenlijk meer een verhandeling noemde; een verhandeling, aan de Gentenaartijdgenoot en aanhanger van Jan van Hembyze Adolf Pottelberg gericht, en in welk stuk, over zestien argumenten verdeeld, zich diens verwerpen van de kinderdoop bestreden zag.¹⁰⁹

Voor het grootste deel althans is het daarmee gevuld! Overigens spreekt het over een totaal ander onderwerp, nl over het al of niet geoorloofde van te dansen. Hoewel dit met het vorige toch weer in zoverre verbonden geweest is, dat het ook actueel mocht heten en tegelijk een onderwerp van discussie tussen Marnix en zijn nauwste geestverwanten was.¹¹⁰

Reeds vroeg, al in of omstreeks 1567, ter gelegenheid van het huwelijksfeest ter ere van Marnix' neef Castrius, is dat verschil van opinie aan de dag gekomen. Maar eerst

¹⁰⁸ Exemplaar in de Universiteitsbibliotheek te Göttingen — Over dit debat met Baius zie ook nog: M. F. van Lennep, *Gasp. van der Heyden* (Amst. 1884), blz. 175 n. 2; G. Tjalma, *Philips van Marnix* (Amst. 1896), blz. 312, n. 1; P. Polman, *L'élément historique dans la controverse religieuse du 16e siècle* (Gembloux 1932), p. 373, 374.

¹⁰⁹ Het staat afgedrukt bij [Limborch] *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae ecclesiasticae et theologicae* (Amst. 1660), p. 1 sqq. Over Pottelberg zie *Historisch Tijdschrift*, Jrg. IV (1925), blz. 250.

¹¹⁰ Vgl., behalve het slot van de in noot 1 genoemden brief aan Pottelberg, A. Lacroix, *Oeuvres de Ph. de Marnix de Ste Aldegonde. Correspondance et melanges* (1860), p. 229 sv.; J. Wille, *Marnix' Bijncorf* (1919), blz. 34, n. 16, met aanwijzing van een onjuiste opvatting van Elkan.

recht openbaarde het zich tien jaar later, in verband met het gevoelen van de Middelburgse predikant Gaspar van der Heyden, aan wie hij dan ook een brief over dit thema geschreven heeft, nog heel wat uitvoeriger zelfs dan aan de genoemden Pottelberg.

Volgens dezen van der Heyden was alle dansen contrabande. Maar niet zo Marnix. Wel erkende deze, dat er veel dansen was, dat de toets der Christelijke zedenwet niet kon doorstaan. Met de inwoners van Genève — „certe meo iudicio sapientissimi” — alles wat er op dit gebied bestond te weren, ging hem echter toch te ver. „Ick en kan oock niet bevroeden wat quaets daer soude sijn in de Reyen, in welck getoont wert een eenvoudige vrolyckheyt van een verheught gemoet, ende een Feestelijcke geluckwensinghe, so men met de jonge Dochters, oft eerbare Juffrouwen op de maet van de Violen omwandelt ofte omloopt, springht ende Danst”. Integendeel, „ick koude alhier de Danssen voor heyligh, die men hier te lande houdt met grote vreught nae de maeltijden, omme voor te komen het droncken drincken, inswelgen, dobbelen, spelen, ende tuyschen”.

Ook als middelen tot oefening van onze lichaamskracht en tot verkwikking van onzen geest, wanneer die vermoeid is, waren dans en reidans naar zijn inzicht stellig te aanvaarden. En zo dikwijls zijn studiën of zijn ander werk er hem gelegenheid toe hadden gelaten, had hij er dan ook een dankbaar gebruik van gemaakt.

X

PROMTOR VAN ANJOU

Sommiger, ook hiervóór al eens gesignaleerde neiging om het gewichtige van een tijd, wanneer niet vast staat wie de auteur ervan geweest is, maar liefst op rekening van de meest op de voorgrond staande. figuur uit die periode te schuiven — een neiging waarvan Marnix' biografie in meer dan een geval de invloed ondergaan heeft, — maakte ook, dat men hem voor de schrijver der Acte van verlating is gaan houden, waarbij in 1581 aan Philips II de gehoorzaamheid werd opgezegd. Terecht geschiedde dat echter niet. Althans er is in de bronnen geen enkel bericht, dat deze hypothese voet geeft.

Toch valt niet te ontkennen, dat hij aan de poging om Philips als Heer der Nederlanden te vervangen, krachtadig heeft meegewerkt. Zijn ingespannen en volhardend streven om de hertog van Anjou met de soevereiniteit over deze gebieden bekleed te krijgen, is daar het duidelijkste bewijs van.

Begonnen is hij met zijn werk hiervoor al enige jaren eer de gebeurtenissen voorgevallen zijn, die aan het slot van het vorige hoofdstuk ter sprake kwamen. Want wij vinden de aanvang ervan al in 1576.

1576! Dat was juist het jaar, in welks lente Marnix, na in Engeland krachtige pogingen te hebben aangewend om de Nederlanden de hulp van Koningin Elizabeth te verschaffen, met de troosteloze tijding, dat van die zijde niets te verwachten was, vandaar was teruggekeerd. Klaarblijkelijk heeft dus de teleurstelling, die die weigering hier te weeg gebracht heeft, er de leidende mannen toe gebracht onmiddellijk de blik naar elders te wenden.

Althans een gedeelte van hen, onder wie dan ook Marnix, deed dat. Niet allen hebben namelijk op de genoemde gebeurtenis op dezelfde manier gereageerd. Twee groepen hebben hier ieder een eigen kant uit getrokken. Ene, die zich door Elizabeths koelheid niet wilde laten afschrikken, maar de regel van „de aanhouder wint” in toepassing wenste te brengen. En een andere, die redeneerde: houdt Engeland zich terug, welnu, dan wenden wij ons naar Frankrijk!

In een brief, die Edward Chester zo Juli 1576 uit Middelburg aan Lord Burghley schreef, zien wij deze twee groepen reeds duidelijk tegenover elkaar aan het werk: Paulus Buys en de graaf van Kuilenburg verhinderen zoveel zij kunnen de „french proceedings” en trachten het vertrouwen in Koningin Elizabeth groter te maken. Een ijver, die de genoemde twee mannen in hun positie bij de Prins van Oranje niet vooruit heeft doen gaan! Gunsteling van dezen is bij uitstek Marnix: „the only furtHeerer of the French affairs and enemy of the English”. Zodat Hare Majesteit dezen vechter voor Frankrijk wel geheel ten onrechte zo vriendelijk bejegend heeft: „The Queen's honourable courtesy employed on him in England is not the best deserved”. „The Prince has no affection for the English, who are not trusted”.¹¹¹

En op dezen zelfden voet hebben de verhoudingen toen aanvankelijk voortbestaan ook.

¹¹¹ Calendar of State Papers. Foreign Series. 15751577, p. 352, n°. 852

Met name de actie der groep, die zich naar Frankrijk keerde, is daarbij van stap tot stap te volgen.

Tot midden 1580 heeft zij zich in de eerste plaats moeite gegeven om met Anjou, Duc d'Alençon, de broer van de Fransen Koning — om wie het bij dit zoeken van een Fransen plaatsvervanger van Philips II dan te doen was — voorlopige besprekingen te houden omtrent de vraag, op welke voorwaarden men in deze materie tot overeenstemming zou kunnen komen; en om de publieke opinie in de Nederlanden met deze keus akkoord te doen gaan.

Een gedetailleerd verslag dezer werkzaamheden zou vermoeien. Ook is het overbodig. Genoeg, dat ik er de aandacht op vestig, hoe altijd en altijd weer Marnix de man geweest is, die bij die werkzaamheden de stuwende kracht vormde. 4 Juli 1578 werd bij de Staten-Generaal een ontwerpovereenkomst tussen de Nederlanden en Anjou ingediend: door hem opgesteld! Wordt later nog weer eens een tweede project in deze aangelegenheid aan de orde gesteld, om dat eerste te rechtvaardigen: weer is hij de auteur van het stuk in kwestie. 11 Augustus d.a.v. wordt dit traktaat aangenomen en een dag later een commissie ingesteld om het zijn definitieve redactie te geven; ge hebt het al geraden: lid van die commissie, met enige anderen, Marnix!

En evenals in zake het maken van deze stipulaties met Anjou zelf, ging het dan ook nog waar het er op aan kwam ten zijnen gunste de publieke opinie te bewerken. Van Aldegonde's hand is immers waarschijnlijk het toentertijd verschenen pamflet „L'avis d' un affectionné au bien publique à la bourgeoisie d' Anvers” gekomen, waarin de schrijver uiteenzet, dat niemand in de Nederlanden geldige reden had, om Alençon niet met vreugde te ontvangen. En in allen gevalle: zelfs als hij zich en passant ergens ophield — zoals 7 April 1579 te Utrecht gebeurde — heeft hij niet nagelaten voor een opdracht der soevereiniteit aan dezen pretendent te pleiten.

In Juni 1580 kwam de zaak in een ander stadium. Toen achtte men de toestand rijp geworden, om Anjou een gezantschap te zenden ter fine van haar definitieve afdoening. Een voornamelijk missie is dat geweest, die dan ook niet weinig, n.l. meer dan zestig duizend pond, heeft gekost. De griffier van Brabant, de pensionaris van Gent en de grootbaljuw van Veere, die er o.a. deel van uitmaakten, waren niet de eerste de beste vertegenwoordigers der Prinselijke partij. En dan was Marnix nog haar voorzitter.

Merkwaardigerwijze heeft deze aanvankelijk maar weinig voor de vervulling van die voorzitterstaak gevoeld. De redenen, die hij daarvoor opgaf, zijn van de meest uiteenlopende aard geweest. Maar zeer overtuigend lijken zij allen met elkaar niet.

Als lid van de Raad van State „in eede van Zijne Hoocheyt” Matthias van Oostenrijk, zou hij een stap als van hem verlangd werd nooit mogen doen, tenzij de Aartshertog daar zijn goedkeuring aan hechtte; wanneer hij de instructie van de deputatie maakte gaf dat noodzakelijk opspraak; hij moest nodig naar Zeeland; de benoemde deputatie was veel te groot, de zaak zou zo onmogelijk geheim kunnen blijven: heeft hier werkelijk de zaak op vast gezeten? Of komt ons hier weer zo'n inzinking in Marnix' moed tegen, als we er al een meer hebben leren kennen, en waarin het radicalisme, dat op andere ogenblikken in zijn optreden valt op te merken, a. h. w. zijn tegenwicht heeft gezocht? In allen gevalle: men is er niet voor op zij gegaan. En het einde is dus geweest, dat de gezanten de 23e Augustus 1580 — uitgeleid door de Prins — wel terdege onder Marnix' leiding te Vlissingen scheep zijn gegaan.

Het itinerarium van hun tocht — al stemmen die verschillende publicaties ervan niet

ten opzichte van iedere datum overeen — is op meer dan één plaats afgedrukt.¹¹² Er blijkt uit, dat die voorspoedig verliep, zowel wat zijn gang langs de Nederlandse kust en door het Franse land betreft, als wat aangaat de onderhandelingen, die men te Plessis, „een half mijlken van Tours gelegen”, zo spoedig als dat na aankomst mogelijk was in Anjou's daar gelegen slot heeft aangespannen. Geen veertien dagen na de eerste audiëntie toch, waarop men Henri III's broer uiteenzette hoe men niet uit lichtvaardigheid en ontrouw van heer wilde veranderen, maar noodgedwongen, om zich van het ondragelijk juk der Spaanse tirannie te bevrijden, — op de 19^e September werd men het reeds met dezen eens over het sluiten van een soevereiniteitsoverdracht van de volgende inhoud: wordt Anjou thans met de soevereiniteit bekleed, als hij kinderloos sterft mogen de Staten een anderen soeverein kiezen, zo goed als deze zullen mogen uitmaken wie van zijn zonen hem zal opvolgen in geval hij er meer zou krijgen dan één; verplichten de Staten zich zijn gezag te erkennen en hem, door middel ener subsidie van bijna twee en een half miljoen gulden, tot voortzetting van de oorlog in staat te stellen, hij zal dan in de Nederlanden komen wonen, zorgen dat deze nooit bij Frankrijk worden ingelijfd, voor de voorname, erin te vergeven betrekkingen uitsluitend Nederlanders benoemen, gelijke bescherming aan de Gereformeerden als aan de Rooms-Katholieken verlenen, in het algemeen de privilegiën zijner nieuwe onderdanen eerbiedigen, op poene dat de Staten hem van zijn soevereiniteit vervallen verklaren; en in de oorlogsvoering tegen de Spaanse Koning de tot dusver door de Prinsenpartij getoonde volharding aan de dag blijven leggen.

Leek de toestand op dit ogenblik dus mooi en veelbelovend, hij bleek weldra — dank zij enige moeilijkheden met de Koning van Navarre, die er rezen — het tegenovergestelde, namelijk het begin van een lijdensgeschiedenis te zijn. Om maar bij Marnix' uitingen dienaangaande te blijven, onmiddellijk nadat de gemelde overeenkomst met Anjou getroffen was, heette het in een van zijn brieven: „... icy gist nostre délivrance et nous avons les moyens la main pour à jamais nous retirer de l'importable jong de l'Espagnol et de remectre nostre patrie en son anchien fleur et prospérité”,¹¹³ 21 November d.a.v. echter: het heeft veel moeite gekost een goede gelegenheid voor een conferentie te vinden. De daar gehouden besprekingen zijn niet altoos vlot gegaan. Tot ratificatie der overeengekomen artikelen en tot een onder eede aanvaarden daarvan van de zijde van Anjou is het nog niet gekomen.¹¹⁴

Evenwel was alle hoop, toen hij zo schreef, bij Marnix nog niet geblust. Want boven deze weinig verblijdende berichten bevat de genoemde brief ook de mededeling, dat Anjou's komst naar de Nederlanden over een paar maanden in elk geval wel tegemoet kan worden gezien.

Hoe anders dan hij hier verwachtte is het echter gelopen!

Zelfs heeft Marnix eer het zo ver was nog een herhaling van zijn reis naar Frankrijk moeten beleven. 31 Augustus 1581 hiertoe plotseling uit Zeeland vertrokken, stond hij laat in de avond van 7 September d.a.v. opnieuw tegenover de man, van wie hij thans, menselijkerwijs gesproken, de redding van de Nederlanden verwachtte. Van

¹¹² J. C. de Jonge, Verhandelingen en onuitgegeven stukken, Dl. I (1825), blz. 101 vv.: Verslag der Nederlandse gezanten aan de Prins van Oranje; Ph. Kervijn de Volkaersbeke et J. Diegerick, Documents historiques inédits, Vol. II (Gand 1850), p. 174; Gachard, Correspondance de Guillaume le Taciturne, T. IV, p. 421 sv., T. V, p. VII—XI.

¹¹³ Bulletins de la Commission Royale d'Histoire de Belgique, 4e Série, T. 17 (1890), p. 341.

¹¹⁴ Ph. Kervijn de Volkaersbeke et J. Diegerick, Documents historiques inédits, Vol. II (Gand 1850), p. 176-179.

hetgeen daar te Chastelet, waar Anjou zich destijds bevond, behandeld is, weten wij niet veel. Maar laat het zich niet gemakkelijk gissen? In allen gevalle mee over de komst van de hertog naar de Nederlanden. Tenminste, al spoedig na deze conferentie is het daar werkelijk van gekomen. Omstreeks de 1^e November ging hij — door Aldegonde en vijf jonge edelen begeleid — te Boulogne naar Engeland scheep. Naar Engeland; want het lag in de bedoeling via het hof van Koningin Elizabeth te reizen.

Van 19 September 1580 tot begin November 1581 heeft het dus geduurd eer het in zake het op die eerstgenoemde datum gemaakte pact tot een begin van uitvoering kwam! Onmogelijk dit een vlotte afdoening van deze zaak te noemen. Waar dit gesukkel door veroorzaakt mag zijn? Beiderzijds is men in de uitvoering van wat men op zich genomen had weinig royaal geweest. Van de Nederlanden kant chicaneerde men op het punt van de subsidies, waartoe men zich verbonden had. Heeft Marnix zich in Oktober 1581 bijvoorbeeld niet tegenover de vier leden van Vlaanderen beklagd, dat zij van de door hen toegezegde som maar een kwart hadden uitbetaald; en dat dan nog in versleten en beschadigd geld? En wat Anjou betreft: die meende het met zijn gegeven woord overeen te kunnen brengen, dat hij maar al treuzelde en uitstelde ... tot het volk hem, in aansluiting aan zijn titel Alencon, spottend „Allangzaem” ging noemen.¹¹⁵

Stellig heeft Marnix, toen hij in Engeland aankwam, niet gedacht, dat het zó lang zou duren eer hij dat land weer zou kunnen verlaten; dat er drie maanden mee gemoeid zouden zijn eer hij vandaar naar de Nederlanden verder zou kunnen reizen. Maar wat zou hij met bekwamen spoed iets ten uitvoer hebben kunnen leggen, als Koningin Elizabeth op dat moment geen haast had? En in deze weken had zij juist minder haast dan ooit; want nauwelijks was Anjou in haar omgeving aangekomen, of een herleving der huwelijksonderhandelingen, die al sinds geruime tijd tussen deze twee vorstelijke personen gaande waren geweest, maar telkens weer aan het slepen waren geraakt, schoof alle andere belangen en dus ook de Nederlandse voor haar op de achtergrond. Onnodig te zeggen, adat er tenslotte van dit huwelijk toch niets gekomen is. Het is zelfs zeer de vraag, of de betrokkenen er wel ooit ernstig iets van hebben willen laten komen. de schijn daarvan aannemen hebben zij echter des te meer en des te langduriger gedaan. 22 November 1581 steekt Elizabeth op het kasteel te Greenwich, in aanwezigheid van verschillende van haar hovelingen, plots Anjou haar ring aan de vinger onder de woorden: „nu heb ik een echtgenoot”; en deze op zijn beurt begeeft zich naar Marnix, om die van het gebeurde op de hoogte te brengen. Ja zelfs, als sinds die de Koningin die ring weer terug heeft gevorderd en, naar algemeen gedacht wordt, die huwelijksplannen weer van de baan zijn geraakt — op het ogenblik, waarop Alencons vertrek eindelijk dan toch voor de deur staat, is het nog in hoofdzaak dit spel der verliefdheid, waarmee zij zich onledig houden. Ten overstaan van een groot gezelschap geeft Elizabeth aan Anjou dan haar zakdoek, dat hij zijn tranen daarmee af kan vegen. En Anjou hangt de wanhopige uit: hij trekt zijn ponjaard en zet zich die op het hart: „liever dood, dan Elizabeth te verlaten”.

Hoe dit Marnix met wrevel en ongeduld geladen heeft! Dat hij kort na de vermeldden 22en November aan de Prins schrijft, dat 't goed zal zijn wanneer men in de Nederlanden over het ophanden vorstelijke huwelijk „quelque démonstration de joye” tracht uit te lokken, is uit politieke overwegingen voortgekomen, maar niet uit zijn hart. Op andere ogenblikken schrijft hij immers: wie redt ons toch van Anjou's

¹¹⁵ Vgl. Willems, Mengelingen (Antw. 1827/1830), blz. 104. Later komt ook de uit Duc d'Alencon gevormde spotnaam Ducdalvenszoon voor.

geaarzel, „car, comme vous le savez, son esprit est porté à l'hésitation”; wanneer zal het mij toch gelukken dezen Aeneas van het hof van deze Dido weg te lokken; en: worden wij niet bedrogen? Er heersen zoveel list, leugen en veinzerij aan het Franse hof, soms vrees ik dat de hertog aan de besmetting daarmee niet geheel ontsnapt is! Als de Staten hem in het begin van 1582 opdragen hun nieuwen souverein zoveel als een ultimatum te stellen: „nu komen, of wij wenden ons tot iemand anders”, zal hij die boodschap — ook al bezorgde zij hem de verontwaardiging en heel wat boze woorden van de Koningin — dan ook wel met vreugde overgebracht hebben. Vooral toen hij zag welk een goed effect dat had; dat Anjou er werkelijk door in beweging kwam.¹¹⁶

Van meet af aan is deze nieuwe bewindsvorm een mislukking gebleken; een poging tot het vinden van een uitweg uit de moeilijkheden, waarin men zich bevond, die noch de Nederlanders noch Anjou bevredigen kon. Dezen ergerde het, dat zij hem maar zo weinig macht schonk. Doorziende dat — ook al kwam de Prins hem dagelijks in het klooster van St. Michiel, waarin hij resideerde, bezoeken, om zodoende de indruk te vestigen, dat de Fransman ede eerste in het land was en hij zelf slechts diens raadgever — doorziende dat de werkelijke toestand hiervan zeer veel verschilde, beklaagde hij er zich telkens over, dat hij meer op een abt van Sint Michiel, dan op een Koning leek. En de Nederlanders hunnerzijds kregen hoe langer hoe sterker het gevoel, dat zij hun nieuwen heer maar liefst niet te veel vertrouwen moesten. En gelijk dat zij hadden; want 17 Januari 1583 had immers de Franse Furie, Anjou's poging tot overrompeling en onderwerping van Antwerpen plaats.

Of deze teleurstellende gang van zaken niet voorzien had kunnen worden? Stellig. Zelfs om twee redenen lieten moeilijkheden zich onverbiddeijk wachten.

De eerste daarvan was in Anjou's persoon gelegen. Een zeer minderwaardig mens is deze namelijk geweest. Kervijn de

1)

Lettenhove beschrijft hem ergens zelfs als „le type le plus complet de la ,dégénérescence ede la race royale des Valois, qui s'éteint, comme les dynasties du Bas-Empire, d'épuisement et de honte 1”. En als wij hem ons voorstellen zoals hij bij aankomst van Marnix en diens medegezanten op zijn kasteel Plessis in September 1580 de Heeren ontving: koortsig van de kliergezwollen, het gehemelte weggeteerd van de etterige zweren, die zijn uitspattingen hem hadden bezorgd, is deze kwalificatie dan wel enigszins overdreven te achten?

Doch er is meer! Moesten ook hier niet noodzakelijkerwijze complicaties uit voortvloeien, dat de diehards van het Nederlandse verzet Calvinisten waren, en Anjou Rooms-Katholiek was? Theoretisch mocht deze combinatie, wanneer men ze op haar geoorloofdheid ging onderzoeken, dan wel te verdedigen zijn,¹¹⁷ in de praktijk kon het wel niet anders, of er vloeide geharrewar uit voort. Zoals het er ook inderdaad uit voortgekomen is. Als op Kerstdag 1581 in de abdij van St. Michiel voor de soeverein en zijn omgeving de mis wordt opgedragen en enige Antwerpenaars zien zich daar ook bij toegelaten, staat binnenkort een flink deel van de Protestantse bevolking der

¹¹⁶ H. G. van Grol, *Het beheer van het Zeeuwsche Zeewezen 1577—1582* (1936), blz. 71—73, geeft hierover uitvoerige mededelingen.

¹¹⁷ Zie bijv. Groen van Prinsterer, *Archives de la Maison d'Orange-Nassau*, Ire Série, T. VII, p. 467 sv. een brief van A. Christiani aan Jan van Nassau over dit punt.

Schelde stad voor de poort te schreeuwen. Anjou te verzoeken geen herhaling van de genoemde godsdienstige plechtigheid plaats te doen hebben dan in zijn particulier vertrek, lijkt in de gegeven omstandigheden de enige oplossing. Maar het genoemde verzoek stuit weer bij de vorstelijke abdijbewoner op verzet. Men had hem beloofd een toestand van religievrede te handhaven; dus is het uiten van de genoemden wens schending van een belofte. Toen echter weer de kolonels der stad, door de predikanten gesteund, daar tegen in 4. Een twist in optima forma!

Gezien deze feiten geeft het enige moeite Marnix bij zijn werken in zake de opdracht der soevereiniteit over de Nederlanden aan Anjou, waarvan ik hiervóór verslag heb gedaan, te doorgronden.

De houding van de Prins te dezen opzichte is veel gemakkelijker te verstaan. Oranje was, om het modern te zeggen, in deze aangelegenheid een volkomen „reaalpoliticus”; „not French in mynde” — om woorden van Paulus Buys over te nemen — maar slechts Fransgezind „for necessitie and connivencie to conserve the chyrches in France, and to brede jealousy and pyke betwene these two greate kings, wHeereof the defence and relief of these contries and religion might ensew”.

Maar ten aanzien van Marnix stond de zaak heel anders. Deze heeft Anjou met een waar enthousiasme aan zijn landgenoten aanbevolen; alsof er niets was, dat men zich van zijn deugd niet beloven kon. „Als wij hem niet aannemen, zullen wij dat duizend jaar met hete tranen beschreien”; „naarmate ik zijn karakter en inborst beter leer kennen, moet ik die des te meer prijzen. En als God hem bewaart, twijfel ik niet of hij zal door zijn daden de glorie zijner voorvaderen niet slechts evenaren, maar zelfs ver overtreffen”; „il nous est envoyé de Dien”: ziedaar een paar van de uitdrukkingen, die hij in dit verband gebruikt heeft.

Maar waarom dan toch? Uit kortzichtigheid? Omdat hij, dank zij zijn afkomst, met dezen Fransman toch nog altijd zekere co-genialiteit voelde? Wyl hij meende, dat morele defecten als de bij de nieuwen soeverein gesignaleerde buiten politieke aangelegenheden als een koningskeus behoorden te staan? Of dank zij een betoverenden invloed van Anjou's persoonlijkheid? Ik durf het niet uit te maken. Nog te minder omdat die nu zo in de lucht gestoken man in 1576, om zijn „deliciae plus quam Sardanapaleae”, van Aldegonde's zijde wel terdege veroordeeld geworden was. Ik weet alleen dat Marnix' sympathie in deze niet uit bewondering voor de Franse cultuur, maar uitsluitend uit de politieke overweging is voortgekomen, dat geen andere staat destijds zulk een geduchte macht tegenover Spanje kon stellen. Anders had hij in 1584, als 'burgemeester van Antwerpen, zijn goedkeuring toch wel niet gehecht aan de legalisatie van de toestand, dat daar ter stede geen andere taal dan het Vlaams werd gebruikte. Terwijl tevens voor mij vaststaat, dat, welke kracht hier dan ook gewerkt moge hebben, hetgeen hem voortdreef hem ook volkomen heeft meegesleept. Bracht het hem niet: eerst tot een gewillig offeren van zijn populariteit, en daarna — toen de zaken anders liepen dan hij had gehoopt — tot een diepe, diepe depressie?

Toen ik er daarstraks op wees, dat deze francofiële politiek van Oranje en Marnix geen algemene instemming heeft gevonden, maakte ik nog alleen maar gewag van de oppositie tegen haar, die zich in plaats van tot Frankrijk tot Engeland wilde wenden. Zij, die dat ideaal koesterden, waren echter lang de enige tegenstanders niet, waarmee de in deze jaren bovendrijvende partij te maken had. Niemand minder dan 's Prinsen broer Jan voelde veel meer dan voor welke andere politiek voor aansluiting bij Johann Casimir van de Palts: het is tijd om van de Nederlanden hetzij een monarchie onder

het bewind van Oranje, hetzij een federatie van kantons, zoals Zwitserland is, te maken, hetzij een Statenbond in de geest van die aan de Rijn; maar bovenal: verbinding met Duitsland 2. En dan was er nog een hele schare volksgenoten, bij wie een positief ideaal in dit opzicht ontbrak, maar het negatieve des te sterker functioneerde; met wie wel, maar nooit met zo'n ouden vijand van onze natie, als de Fransman, samen!

Zeer gemengd van samenstelling is deze oppositie dus wel geweest. Maar „getrennt marschieren” kan samengaan met „vereint schlagen”. Als Marnix dit van vroeger nog niet wist, heeft hij het thans kunnen ondervinden. Gemeenschappelijk beroofden de genoemde groepen hem in 1582 en 1583 zó volkomen van zijn populariteit, dat het kort na de Franse furie voorgekomen is: een compagnie Antwerpse burgerwachten, op weg naar het kasteel der stad, om daar de bewaking van op zich te nemen, houdt eenvoudig voor zijn huis halt en begint, luid schreeuwend: „waar zijn zij, die de Fransen wilden begunstigen” te vragen. Werkelijk mocht men aangaande hem en zijn medestanders wel schrijven: „hun credit is . . . onder de borgerie verre verploegen”.

Kort na de Franse furie heeft dat voorval met die Antwerpse burgerwachten plaats gevonden! Dit verklaart veel. Want die gebeurtenis van Januari 1583 moet bij hen, die in Marnix' politiek ten opzichte van Anjou ook maar enig vertrouwen hebben gehad, een bittere teleurstelling teweeg hebben gebracht. Zoals dat ook ... bij Marnix zelf het geval is geweest.

Ook hier blijkt weer welk een diepgaand verschil er tussen Marnix' Francophilie en die van Oranje heeft bestaan. Oranje voerde deze politiek zonder daarbij enige illusie te koesteren. Louter op de zakelijke grond, dat zij onder de gegeven omstandigheden eigenlijk de enig mogelijke was. Vandaar dat hij haar ongeveer dadelijk na de furie weer ter hand neemt en, als du Plessis Mornay op de synode der Hugenootse Kerken te Vitré er zijn blijdschap over uitspreekt, dat nu maar weinig landgenoten meer bereid blijken Anjou te steunen, deze uiting niet weinig kwalijk neemt.

Marnix daarentegen is door dezen afloop van zijn politiek ten opzichte van de broer van de Fransen Koning in die dagen — ontmoedigd en terneergeslagen zijn in dit verband te zwakke woorden! — Marnix is er kapot van.

Ieder, die hem destijds zag, moet dat dadelijk zijn opgevallen.

Hoe heeft bijvoorbeeld in de nazomer van 1583 — naar aanleiding van een ontmoeting, die hij toen met hem gehad heeft — de gezant Buzanval omtrent hem naar Parijs gerapporteerd? „Ce m'a esté un déplaisir de le voyr les mains croisées à ceste heure qu'on a le plus afayre de bons pilotes pour reddresser ce pauvre vaisseau si agité des vagues et des tempêtes”. „Sa présence m'a contristé beaucoup pour lire en son visage je ne scay quoy de fatal contre ce misérable pays ou tout va sens dessus dessous”.

Maar even goed is die ernstige depressie, waarin Marnix toen verkeerde, aan de dag gekomen in twee ingrijpende maatregelen, destijds door hem genomen: dat hij zijn lidmaatschap van de Raad van State neerlegde en, Antwerpen de rug toekerend, te Souburg op Walcheren ging wonen.

Tussen „rich corne fields and faire pastures, with many orchards” — zoals de Engelse reiziger Fynes Moryson, die er in de loop der jaren negentig, van Vlissingen naar Middelburg wandelend, langs gekomen is, in zijn dagboek heeft opgetekend — in een landschap dus, dat niet van het huidige daar verschilt, lag het kasteel, dat hij op 31 December 1578 gekocht had en, omdat het in 1573 nogal wat brandschade had

opgelopen, sedert voor bewoning in orde had laten maken. Welnu, daarin nam hij thans zijn intrek.

Vierkant gezegd wat hem daartoe bewoog heeft hij naar mijn weten nooit. Wel gaf hij voor en na enige redenen op. Omdat hij noch van zijn eigen goederen noch van die zijner vrouw inkomsten trok, was het leven te Antwerpen — waar hij destijds achter de kerk binnen de citadel heeft gewoond — hem eigenlijk te duur. En ook voelde hij zich in de stad aan de Schelde sedert de Franse furie maar weinig meer thuis. Of wij zodoende echter wel het fijne van de zaak te zien krijgen? Ik kan niet aan de indruk ontkomen, dat hij de eigenlijke oorzaak van zijn handelen hier welbewust verstoopt heeft; verstoopt achter de vage uitdrukking „en gedeeltelijk om andere redenen”, die hij aan die vermelding van de Franse furie heeft toegevoegd. Zo slecht als hij ons wil doen geloven kunnen bijvoorbeeld zijn financiën er destijds in werkelijkheid onmogelijk aan toe geweest zijn. Toen hij bij gelegenheid van de aankoop van zijn kasteel binnen Veere het in zulke gevallen gebruikelijke maal aanrichtte en daarvoor een som van f 200,00 neertelde, was dat toch wel een heel bedrag, gezien het feit, dat zijn vrouw in 1576 een dienstmeisje vroeg op een jaarloon van slechts f 15,00. Nee, het wezenlijke van wat Marnix op dit pas gedaan heeft, noem ik liever: uit moedeloosheid het publieke leven in de steek laten.

Wanneer deze nieuwe levensomstandigheden voor hem begonnen zijn kunnen wij vrij nauwkeurig uit de geschiedenis van zijn ontslagname als lid van de Raad van State opmaken. In de tweede helft van April 1583 zal het zijn geweest. Op de 1ste van die maand woonde hij immers in de kasteelkapel te Antwerpen nog bij, dat Oranje en Louise de Coligny, „habillés en deuil” — en de plechtigheid werd dan ook zonder enige praal, en zonder dat er veel voorname personen bij aanwezig waren, voltrokken — dat de Prins en zijn bruid door l'Oiseleur de Villiers hun huwelijk bevestigd zagen. En op de 4e van de daaraanvolgende maand had hij de stad stellig al verlaten.

Het zou wel heel ongewoon geweest zijn wanneer Marnix zich, terwijl hij de besproken belangrijke jaren doorleefde, niet met werk voor de drukpers had ingelaten. Toch heeft hij dit in deze periode niet in die mate gedaan als anders wel het geval is geweest. In edit geval heb ik immers maar twee kleine geschriften te vermelden. Responce d'un bon patriot et bourgeois de la ville de Gand, een weerlegging van een geschrift van Granvelles' broer, de heer van Champagney, vol felle aanvallen op de Prins.¹¹⁸

En het proces-verbaal van Jean Jaureguy's bekenden moordaanslag op 18 Maart 1582, waardoor Oranje zó gevaarlijk gewond raakte, dat het gerucht, hij was kort nadien aan zijn wonden bezweken, maanden achtereen maar niet tot zwijgen bleek te brengen en Granvelle aanleiding gaf het in zijn brieven voortdurend weer te betreuren, dat het met Marnix zo ver nog niet was: „ik wilde wel, dat hij zich — terwille van de liefde, die hij Oranje toedroeg — met dezen had laten begraven, zoals de vrouwen, die de vorsten het liefst hadden, zich dat in Indië plegen te laten doen”; „ik geloof, dat men in de Nederlanden door de dood van Théron maar weinig verloren heeft, nog minder zou men echter door die van Marnix verliezen”; „sommigen schrijven, dat Aldegonde gestorven is, Dieu le veulle, mais je crainde qu'il mourroit plus tôt une bonne vache à quelque homme de bien, comme l'on dict”. Weliswaar is de officiële auteur van dit Bref recueil de l'assassinat commis en la personne du ... prince d'Orange ... par Jean Jauregui, espagnol (Anvers 1582), zoals het geschrift op zijn titelblad heet, niet

¹¹⁸ Van Torenbergen, Marnixiana anonyma (1903), blz. 25 vv. Dat Marnix zich burger van Gent noemt, is natuurlijk geen bezwaar. Dit is a. h. w. 'n pseudonym, door de Champagney's titel Avis d'un bourgeois de ... Gand uitgelokt.

Marnix, maar l'Oiseleur de Villiers geweest, de Fransman, die destijds zeer hoog bij de Prins stond aangeschreven en dan ook zowel diens Apologie, als het in Juli 1582 op het *Bref Recueil* gevolgde *Discours de la blessure* heeft ontworpen. Maar dat het niet buiten medewerking van Marnix werd zoals het geworden is, is toch wel zeker.¹¹⁹

Hetgeen deze geschriften in het bijzonder vermeldenswaardig maakt is, dat zij even goed als Marnix' overig werk in dezen tijd in dienst van de hier besproken Francofiele politiek hebben gestaan. Het genoemde *Responce* tegen de Champagnay nog het meest direct. Had Granvelle's broer in zijn *Avis de Nederlanders* trachten te bewegen zich weer aan den Koning van Spanje te onderwerpen, hier wordt de stelling verdedigd, dat dát al het allerlaatste zou zijn wat men moest doen : roept veel liever Frankrijk te hulp ! Maar het boek over Jaureguy heeft met die Francofilie toch ook te maken gehad. Het is niet toevallig, dat de moordenaar op het titelblad daarvan uitdrukkelijk „espagnol” genoemd werd. Dit moest er bijzondere nadruk op leggen, dat hij geen Fransman is geweest, zoals onder invloed van het destijds voortdurend groeiende wantrouwen tegen Anjou licht gedacht zou kunnen worden; zoals ... Marnix zelf aanvankelijk ook gevreesd heeft. Getuige het uitvoerig relaas, dat het *Bref recueil* ons geeft van wat direct na den aanslag met de inhoud der zakken van de moordenaar gebeurd is.¹²⁰

Nauwelijks was Oranje, door zijn vrienden ondersteund, onder het uiten van de woorden: „O, que son Altesse (Anjou) perd un fidèle serviteur”, weggeleid, of zijn zoon, de jonge Maurits, gaf last Jaureguy's lijk te fouilleeren. Hier is het pistool, waarmee de misdaad gepleegd werd. Maar ziedaar nog heel wat belangrijkers ook: „certains papiers et livrets”. Dadelijk maar eens zien wat die inhouden. Met l'Oiseleur de Villiers, daar net in de buurt, bladert de jonge Prins ze dus in een nabije kamer vluchtig door. Alles Spaansch ! Dat is voorloopig genoeg geconstateerd. Laat het fouilleeren nu maar weer voort gaan. Een paar kruisen, een Agnus Dei, een kaars van groene was. Maar wat zal ik dit alles in détails verder vertellen? Slechts dit is in den gang van zaken op dat oogenblik toch eigenlijk vermeldenswaardig : telkens als men constateert, dat al het buit-gemaakte materiaal in het Spaansch geschreven is, wordt dit met een zeker gevoel van opluchting vastgesteld.¹²¹ Uit het kamp van Anjou is de kogel dan toch niet afgeschoten.

Heeft het *Bref Recueil* dus zeker een pro Franse tendens gehad: er een door Marnix en de Villiers uit godsdienst-politieke overwegingen vervalst stuk in te willen zien gaat even stellig niet aan. De verdediging dier these, door pater de Meyer O.P. in 1933 en door Lotar in 1937 met aanwending van veel geleerdheid ten beste gegeven, heeft volkomen gefaald.¹²² De palaeografische gegevens, die er de basis voor leveren moesten, zijn lichtvaardig door hen beoordeeld. En de daaruit getrokken conclusies dientengevolge zoo zwak, dat niet slechts geleerden als Henri Hauser e. a., maar ook zelfs van de naaste geestverwanten dier schrijvers die niet voor hun rekening durfden nemen. Een pater E. de Moreau S. J. bijvoorbeeld verklaarde van die „contradictions flagrantes”, die tussen het *Recueil* en het handschriftenmateriaal zouden zijn op te merken, niets te kunnen ontdekken.

¹¹⁹ Zo vertelt een brief van William Herle; zie *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 3e serie, T. XIV, p. 5070, 302.

¹²⁰ A. de Meyer, O. P., *Le procès de l'attentat commis contre Guillaume le Taciturne* (1933), p. 23 sv.

¹²¹ Vgl. Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, T. VI, p. 50.

¹²² Zie J. B. Gessler, *Antwerpse palaeographiën*, in *Tijdschrift voor geschiedenis en folklore*, Jrg. I (1938), blz. 79 vv.; E. de Moreau S. J. in zijn recensie van de Meyer's studie in *Revue d'histoire ecclésiastique*, T. XXXI (1935), p. 616 ; L. Lotar, *Mémoire sur l'affaire Jauregui* (1937), met een recensie hiervan door van Werveke in *Nederlandse Historiebladen*, Jrg. I (1938), blz. 404. De titel van het boek, waarop deze besprekingen betrekking hebben, zie blz. 160, n. 1.

XI

BURGEMEESTER VAN ANTWERPEN

De afzondering, waarin Marnix gedurende de tweede helft van 1583 op zijn kasteel in West-Souburg leefde, is zo goed als volkomen geweest. Uit zijn *Brief Récit* van 1585 valt dit duidelijk te zien. Niet alleen dat hij destijds aan de zaken van staat en oorlog geen deel heeft genomen en in plaats daarvan de landbouw is gaan beoefenen: ook stelde hij zich niet meer op de hoogte van wat op dat gebied aan de orde kwam. Wat Heer Omnes er bij geruchte over vernam was eveneens wat hij er omtrent te horen kreeg.

Naar het schijnt is deze inzinking van zijn belangstelling en energie door een bijzondere oorzaak, zo al niet in 't leven geroepen, dan toch krachtig in de hand gewerkt. Had zijn gezondheid al geruime tijd te wensen over gelaten, in Augustus 1583 had hij bovendien ook nog een ernstige ziekte van acuut karakter te weerstaan gekregen. Een zó ernstige zelfs, dat men in Antwerpen al vertelde: het was met hem afgelopen. En zo iets vormt natuurlijk een zeer ongunstige voedingsbodem voor de moed en de volharding, nodig om moeilijkheden te overwinnen, als waar de Nederlanden toen het hoofd aan hadden te bieden.

Even volkomen als de rust was, die Marnix in deze periode heeft genomen, even kort van duur was zij echter. Nog vóór het einde van het jaar 1583 bereikte hem de officiële oproep van de Prins om zijn taak te hervatten, die hij — zo was bij zijn vertrek naar Walcheren overeengekomen — omdat hij op zijn verzoek zijn werk neer te mogen leggen meer een onbepaald verlof dan een definitief ontslag had gekregen, niet in de wind mocht slaan.

Dat deze oproep ten gevolge heeft gehad, dat hij burgemeester van Antwerpen is geworden, lag niet in de oorspronkelijke bedoeling daarvan. Eerst heeft de Prins te zijnen opzichte een ander ideaal gehad, n.l. dat hij gouverneur van Brugge zou worden. Slechts toen hij daar — tot Oranje's ontevredenheid — niet toe bereid was, kwam dat Antwerpse ambt op het tapijt.

Was het inconsequent van hem, dat hij zich daar toen wel toe liet vinden? Neen! Dat de algemene toestand in de Nederlanden destijds van die aard was, dat geen enkele taak in verband met de gang van zaken in de Zuidelijke provinciën aantrekkelijk kon heten, zij gaarne toegegeven. Een brief, die Buzanval begin November 1583 uit Middelburg aan Walsingham schreef, spreekt in dit opzicht boekdelen: het volk hier is er slecht aan toe. Van schrik zien zij niet eens de deur achter zich om daar door te ontvluchten. Dat is nu de vrucht, van de lange vrede, die zij genoten, terwijl hun buren in de ellende zaten. Met zo'n wellust hebben ze die beleefd, dat zij nu de bitterheid van de oorlog niet meer aandurven, en hun religie en vrijheid bereid zijn schipbreuk te laten lijden, kunnen zij hun handel maar op de been houden. Werkelijk, ik overdrijf niet.

Maar ook al was dus geen enkel staatsambt op dat pas begerlijk: te Antwerpen was men in allen gevalle toch nog heel wat fermer dan in de overige Vlaamse en Brabantse steden. In de aangehaalde brief van Buzanval heet het immers ook: die van Antwerpen hebben nog de meeste moed!

De bevoegdheid, die Marnix door zijn nieuwe ambt heeft verkregen, wordt door de daaraan verbonden titel maar weinig duidelijk te verstaan gegeven. „Buitenburgemeester”: wil dat zeggen burgemeester over de buitenwijken en de omgeving der Scheldestad, in onderscheiding van een ambtgenoot, wiens zeggenschap over de „city” ging? Of handelde de schrijver juist, die het woord met „boventalig burgemeester” omschreef? Vermoedelijk is noch het een noch het ander het geval. Marnix zelf geeft zijn titel door „premier Bourgmaistre” weer. En wanneer wij hetgeen hij gedaan heeft nauwkeurig in ogeschouw nemen ontkomen wij ook onmogelijk aan de indruk, dat hij te Antwerpen met de hoogste leiding belast is geweest. Zowel het verhaal van wat hij er verricht heeft, als het feit, dat men het verlies der stad later vooral aan hem heeft geweten, wijst beslist in die richting.

Omdat het beleg van zijn stad pas een half jaar na zijn benoeming een aanvang heeft genomen; in de eerste dagen van Juli 1584 namelijk, heeft de nieuwe burgemeester eer het zover was nog verschillende dingen beleefd, die de moeite van het vermelden waard zijn.

De mooiste ervaringen, daarbij door hem opgedaan, zijn ongetwijfeld die geweest, welke zijn reis naar Delft, ter bijwoning van de Doop van Frederik Hendrik op 12 Juni 1584, hem heeft gebracht. Want dit bezoek aan de Prinsstad heeft hem tegelijk gelegenheid gegeven gesprekken met Oranje te houden, zoals hij er nog nooit gevoerd had. Om het in zijn eigen woorden uit te drukken: „en ce voiage il me monstra infiniment plus d'honneur, de caresse, de privauté et de confiance qu'il n'avoit oncques faict de sa vie, ni à moi ni à aucun sien conseiller ou serviteur”

Waarover deze gesprekken gelopen hebben wordt er door Marnix op de geciteerde plaats uitdrukkelijk bijgezegd. Over de vraag of de Francofiele politiek, waarvoor Oranje en hij nu al een aantal jaren zo krachtig geijverd hadden, thans dat Anjou 10 Juni 1584 gestorven was, in aanbidding der soevereiniteit over de Nederlanden aan des overledenen broer, de Fransche Koning, Hendrik III, moest worden voortgezet, ja dan neen. Volgens de Prins was dit wel het geval. Het belang der Kerk en van het arme Nederlandse volk maakte het zijns inziens beslist nodig. Maar Marnix deinsde voor de aanvaarding der uiterste consequentie van het standpunt, dat hij in deze gekozen had — althans aanvankelijk, want tenslotte liet hij zich toch bepraten — terug.

Niet dat hij destijds zijn Francofiele politiek totaal had losgelaten, want tussen de datum van zijn benoeming en die 10^e Juni, toen zij nog niet Hendrik III betrof, maar diens jongere broer, heeft hij haar met volstrekt geen geringere ijver verdedigd, dan hij het sedert 1580 heeft gedaan.

Niet weinig zedelijke moed heeft hiertoe behoord, want het verlies van de volksgunst, dat hij er zich tussen 1580 en 1583 om heeft moeten getroosten, is nog maar kinderspel geweest vergeleken met de vijandschap, die hij er zich nu, na de Franse Furie, door op de hals haalde. Zelfs Oranje ontzag men destijds zó weinig in dit opzicht, dat, toen 12 April 1583 in de kapel van het Antwerpse kasteel, zoals ik al eens vermeldde, zijn huwelijk met Louise de Coligny gesloten werd, met Marnix nog slechts enkele andere personen buiten de onmiddellijk erbij betrokkenen de plechtigheid bijwoonden, elke praal daarbij vermeden werd, ja men het zelfs raadzaam achtte bekend te maken, dat tot dit huwelijk al vóór die Furie losbrak besloten was.¹²³ Geen wonder dus dat de laatstgenoemde aan nog veel groter volkshaat het hoofd had

¹²³ Vgl. G. W. Vreede, Inleiding tot ene geschiedenis der Nederlandse Diplomatie, Dl. II, de stuk (1858), blz. 151; Calendar of State Papers, Foreign Affairs, 1583, 4/14 April, Thom. Doyley to Walsingham.

te bieden. In Februari 1584 zat de pui van het stadhuis van Antwerpen op een goede morgen vol plakATEN, waarin hij ervan beschuldigd werd het volk slechts daarom in de oorlog te hebben betrokken omdat hij zich zodoende hoopte te kunnen verrijken. En kort daarna liep te Kortrijk zelfs het gerucht, dat de Antwerpenaars hem in hun verontwaardiging doodgeslagen hadden.

En had het trotseren van deze haat nu nog maar iets gegeven. Maar het was omgekeerd volkomen vruchteloos. 10 Juli 1584 viel Oranje, die dat Francofiele ideaal het sterkst ondersteund had, door de hand van Balthasar Gerards. „Je confesse qu'avecq tous les gens de bien, j'estoie tresmarri et mesmes estonné d'un si grand malheur”, schreef Aldegonde later naar aanleiding daarvan, „quand nous perdimes la fleur des princes de la chrestienté, et le vrai père de nostre patrie, la mémoire duquel sera en souëfve odeur à toutes générations à jamais, entre les gens de bien”. Een „navire abandonné sans pilote au milieu d'une tempête : ziedaar, waarmee het land z. i. nu het beste te vergelijken was.

En inderdaad, zwaarder verlies dan hem op dien dag trof, had hem moeilijk kunnen treffen. Want van nu af werd de Anglofiele politiek van Paulus Buys en de zijnen troef. En dit hield zelfs nog meer in dan het moeten opgeven van een geliefd ideaal. Het bracht ook mee, dat hij nu voortdurend met een regering zou moeten werken, de nog minder dan geen sympathie voor hem had, die hem rechtstreeks slecht gezind was. Zoals hij zijnerzijds ook ernstige bezwaren tegen haar koesterde.

Niet altijd hebben de zaken zoo gestaan. Toen hij zich in 1582 in het gevolg van Anjou in Engeland ophield, was hij omgekeerd een persona valde grata in Londen. Wat een graag geziene gast was hij destijds bij voorbeeld bij Elizabeths voornaamste raadsman Walsingham ! Wel honderd maal heeft hij tijdens zijn verblijf daar immers bij dezen gegeten.

Maar sinds was de verhouding aanmerkelijk slechter geworden. Dank zij de malle flirtation van „the maiden Queen” met Anjou, waarvan hiervóór ook al eens sprake is geweest, was voor die vriendschap verwijdering in de plaats gekomen. Haar te weinig als spel beschouwend had Marnix er, als gezegd, op een gegeven moment aanleiding in gevonden zijn volksgenoten te raden er vreugde over te betonen. Maar toen men aan dat advies gevolg te geven begon, de klokken ging luiden, saluutschoten loste, vuren aanstak en een bidstond uitschreef, bleken deze vreugdetekenen omgekeerd evenredig aan de verwachtingen, die men daar ongetwijfeld van had gehoopt. Omdat de op touw gezette huwelijksklucht tenslotte op niets uitliep voelde Elizabeth er zich eer belachelijk door gemaakt dan vereerd. Nog te meer omdat gaandeweg uitlekte, dat Marnix zich er in die maanden meer dan eens vrij onwelwillend over de Koningin en haar onderdanen om heeft uitgelaten: „les Anglois, s'ils sont ma'itres, vous aurez altération du peuple ; s'ils ne le sant pas, fort peu de profit” ; en wat de Koningin betreft : „that it was a great folly to expect succours from a lady and especially from the most inconstant lady in the world”.

En behalve door deze dingen werd Marnix zoals van zelf spreekt in dien tijd dan ook nog in beslag genomen door, het in staat van tegenweer stellen van Antwerpen met het oog op het naderend beleg.

Heeft tot dit voorbereidingswerk, behalve dat zorgen voor de nodige victualiën en munitie, ook nog het schrijven van een pamflet behoord?

Als Marnix' auteurschap van het, omstreeks den overgang van 1583 op 1584 verschenen pamflet *Seria de reipublicae christianae statu commone factio* aan de Koningen en vorsten van Europa niet zoo goed als onaanvechtbaar was, zou iemand niet licht op het denkbeeld gekomen zijn hem dat toe te schrijven. De toon, dien het aanslaat, wijkt zóó sterk af van het doorgaans in zijn geschriften te horen geluid! Waar

tonen deze een belangstelling voor de gebeurtenissen in Duitsland als ik ze hier vind? En waar komt er een tweede maal rekening met de handel houden in voor, als de schrijver op deze bladzijden aan de dag heeft gelegd?

Maar het staat vrijwel vast, dat Marnix dit geschriftje te boek heeft gesteld. Een brief van Justus Lipsius aan hem zelf laat te dezen maar weinig ruimte voor twijfel: „ik heb Uw Commone factio gezien . . . Zijn schrijver kon niet onbekend blijven, al verscheen het boekje anonym”. En de eeltige vraag, die hier nog te stellen is, is dus deze: waarom mag Marnix het nodig hebben gevonden ditmaal zo van zijn gewone doen af te wijken? Ja, waarom anders dan in verband met de bedreigde positie van Antwerpen en om tegenover de Spaanse wereldmacht allen samen te doen gaan, wier stoffelijke en geestelijke belangen een anderen kant uit lagen.

Dat het oog op de gevaren en kansen van de handel te richten daartoe aanbevelenswaardig was, behoeft geen betoog. Maar geldt hetzelfde ook niet ten opzichte van wat destijds in Duitsland voorviel? Daar werd tegen het eind van 1583 de zgn. Keulse oorlog gevoerd. Aartsbisschop Gebhard Truchsesz met de legerscharen van Johann Casimir, als vertegenwoordigers van de Protestantse zaak, tegen de benden van het Domkapittel en de Beiers-Spaanse troepen. En van dezen loop van zaken verwachtte men voor ons verzet tegen Philips tenminste een poos lang gouden bergen 1. Was er dan niet alle aanleiding toe, ook al voerde men zelf een Francofile politiek en liet die geen ogenblik los, zijn omgeving op die constellatie aan de Benedenrijn te wijzen?

Misschien is het zelfs niet eens bij dat daarop wijzen gebleven. Best mogelijk, dat Marnix in verband met deze omstandigheden ook nog naar het „grosse, heilige Köln” op reis gegaan is. Er zijn uitingen in brieven van omstreeks St. Jan 1583, die daarop zinspelen. Ofschoon ik erken, dat we met berichten van die aard zeer voorzichtig moeten zijn. Wordt in een epistel van een paar maanden later ook niet een reis van Marnix naar Constantinopel vermeld, „om de Koning der Turken mee te delen hoe hij zijn vloot naar de Oceaan zou kunnen brengen” en op die manier een bondgenoot in hem te winnen? Terwijl ik toch wel haast durf verzekeren, dat die verre tocht niet plaats heeft gehad. In allen gevalle: is Marnix werkelijk naar de Rijn getrokken in deze tijd, dan heeft hij daarmee toch geen resultaat bereikt.

Van het beleg van Antwerpen is al dikwijls een beschrijving gegeven. De rol, die Marnix daarbij speelde, kwam dan echter niet altijd geheel tot haar recht. Maar al te dikwijls brachten zijn beschrijvers tenminste bijna niets anders ter sprake dan de vraag, of onze burgemeester zich niet aan verraad schuldig gemaakt heeft door de stad aan Parma over te geven alvorens dat onvermijdelijk was. De andere kwestie, die zich hier voordoet, de vraag n.l. wat hij als hoofd der verdediging deed, om de stad niet verloren te laten gaan, werd zelfs zo goed als niet aangeroerd.

Des te meer reden om hier een ernstige poging te doen, die klip te ontzeilen. En dat dan op die manier, dat ik mij in 't bijzonder afvraag welke de dingen geweest zijn, waarover hij in de loop der maanden, waarin het beleg aan de gang geweest is, struikelde, zodat hij 17 Augustus 1585 tenslotte heeft moeten capituleren.

Vooreerst is in dit opzicht van belang geweest, dat Marnix in Alexander van Parma een militaire tegenstander vond, tegen wie hij niet opgewassen was. Opnieuw bleek hier, dat aanvoerder wezen zijn fort niet kon worden genoemd. Met name is dit in de slag op de Kouwensteinsche dijk aan het licht gekomen, die op 26 Mei 1585 voor de belegerde stad zowat het begin van het einde heeft gebracht. Het ging er toen om die dijk door te steken, teneinde een aantal schepen met levensmiddelen en munitie de gelegenheid te schenken door de gemaakte bres naar Antwerpen op te varen. Een

vermetel plan. Maar dank zij de aanvalskracht der belegerden werd het gestelde doel toch bereikt. Op een gegeven ogenblik glijdt werkelijk een der vermelde „pleyten” naar binnen. Maar wat gebeurt dan tegelijk? In stee dat Marnix en Hohenlohe, die bij het gevecht tot nog toe de leiding hadden gehad, bedenken, dat hun taak is op de meest bedreigde plaats te blijven tot de aanval geheel tot een goed einde gebracht zal zijn, springen deze dan echter — om zich het genoeg niet te zien ontgaan de Antwerpenaars persoonlijk mee te delen, hoe het doel bereikt is — onder het voorbijgaan van dat schip daarin en laten het verkregen voordeel zodoende weer geheel verloren gaan.

Niet minder dan deze militaire factor zal het feit hier van invloed op de teleurstellende gang van zaken zijn geweest, dat de regeringsvorm van Antwerpen zó omslachtig was, dat elk snel en doortastend optreden er door uitgesloten werd. In zijn *Brief Récit* heeft Marnix daaromtrent mededelingen gedaan, die rondweg verbijsterend zijn. Hoeveel colleges hadden over de te nemen maatregelen al niet mee te praten! Dat van de kolonels, dat van de kapiteins, de Hooftmannen en Wijkmeesters, de Dekens der gilden en de Breede Raad: ziehier er al bijna een half dozijn. En hadden deze nu nog maar in 't span willen lopen. Maar er heerste grote jaloersheid onder hen en ieder van hen legde een werkelijk ten hemel schreiende eigengereidheid aan de dag. Het College der Hooftmannen en Wijkmeesters wilde evenveel te zeggen hebben als de kolonels en de kapiteins. De Breede Raad kon zich niet vinden in een regeling, waarbij de Burgemeester en de Gilden ieder een sleutel van de stadspoorten in bewaring zouden krijgen, teneinde te voorkomen dat deze door onbevoegden zouden worden geopend. En bij de Gilden was niet te doen wat hun was opgedragen eer regel dan uitzondering. Daarbij bracht het Burgemeesterambt zelfs de geringste mogelijkheid niet mee, om tegen die misstanden een dam op te werpen. De Burgemeester mocht dan deel uitmaken van de meeste der genoemde colleges: nooit had hij er meer dan één stem in. En financieel was hij evenzeer gebonden: nooit mocht hij over een groter bedrag disponeren dan over vijftig gulden op één maal. Kortom, het was de dol gedraaide democratie, die in de belegerde veste heerste.

Er waren er dan ook, die inzagen dat het zo niet ging, en Marnix dus een meer autoritair gezag wilden opdragen. Maar dat was dezen helaas te radicaal. Hij mocht dan al niet begrijpen, „comment il estoit possible de conduire la barque en un temps si tempestueux, avecq tant de pilotes et nochers (schipper) tant divers”: omdat hij er die ontevredenen van verdacht, dat het hun eigenlijk om een commandorecht voor zichzelf ging en zij de eersten zouden zijn, die weigerden zich aan zijn groter gezag te onderwerpen, gaf hij per saldo aan het handhaven van het bestaande toch nog de voorkeur.

Ook hiermee zijn alle belemmeringen voor een succesvolle verdediging der stad, waarmee Marnix te doen heeft gehad, echter nog niet genoemd. Wat in deze niet minder een schadelijke rol gespeeld heeft was de stemming, die onder de Antwerpse bevolking heerste. Haar gebrek aan opofferingsgezindheid en haar *défaitisme*.

Dat het Rooms Katholieke deel van die bevolking niet *con amore* de troepen van de belegeraar bestreden heeft, laat zich gemakkelijk verstaan. In de onmiddellijk aan het beleg voorafgaande jaren had het leven in de Scheldestad een beslist Calvinistisch karakter gedragen. Wie geen Calvinist was, was er slechts een burger van de tweede rang. En de bestaande toestand te continueren was dus waarlijk niet iets, waarvoor deze bevolkingsgroep zich graag zal hebben ingespannen.

Zij het uit anderen hoofde: voorzover zij geen besliste aanhangers van de Geneefse Hervormer waren, stonden hun medeburgers er echter niet veel anders voor. Bekend is het verhaal der gebeurtenissen, die in verband met het plan om de Blauwgarendijk door te steken op een zeker moment zijn voorgevallen. Uit defensieoogpunt was voor die maatregel alles te zeggen: de inundatie van een grote vlakte weiland achter die dijk, die er het gevolg van zou wezen, zou de vijand voor grote moeilijkheden stellen. Maar zodra dit plan bekend werd uitten de slaggers van de stad daar zóveel bezwaren tegen — waar moest hun vee dan voortaan weiden? — dat Marnix het niet heeft durven doorzetten. Bleek hetzelfde gebrek aan bereidheid om het met de defensie serieus te nemen trouwens ook niet uit het grote aantal „peyswillers”, (vredemakers) waarmee Marnix telkens weer te worstelen heeft gehad?

Gemakkelijk is die worsteling hem zeker niet gevallen. Bij alle grote gaven, die hij had, en waardoor hij op menig gebied toonaangevend is geweest: een „Mensenführer” was hij niet. Zowel als het er op aan kwam de schare voor iets te bezielen, als wanneer deze van iets teruggehouden moest worden, miste hij het daartoe vereiste overwicht op zijn omgeving. In zijn Brief Récit heeft hij daar eigenhandig het bewijs van geleverd, door te vertellen hoe in allerlei gevallen, waarin hij het nodig vond onder zijn soldaten en officieren voorgekomen plichtsverzuim streng te straffen, deze „trouvèrent tous leurs saints Christoffles, qui rendoyent mes instances vaines et frustratoires”.

Was de macht, waarmee Marnix Antwerpen tegen Parma houden moest, dus door en door zwak: ook van buiten af gewerd hem geen steun, want noch de Engelsen noch de Generale Staten deden meer dan de schijn van hulpvaardigheid aannemen. Hoe traden bijv. de schippers der vaartuigen niet op, die de laatstgenoemden naar de belegerde vesting hadden gestuurd? Niet alleen bij hellen dag was het naar dezer mannen mening onmogelijk haar te bereiken, maar evengoed in eiken nacht, waarin wind en tij niet op een manier harmonieerden, die zich nooit meer dan twee of driemaal in een maand, maar ook wel eens één keer per jaar slechts voordeed! En met de van Engelse zijde verschaftte hulp heeft het geen haar beter gestaan. Ook deze liep op niets waardevols uit. Als de beloofde hulpstroepen van die kant zijn komen opdagen: heeft men daar zo goed als niets aan gehad. Het moeten zeer minderwaardige benden geweest zijn: omdat men maar zo kort de tijd had, werden in hoofdzaak „sturdy rogues, vage bonds and masterless men” aangeworven.¹²⁴

Tenslotte, alsof dit alles nog niet genoeg was zag Marnix op de duur het succes zijner verdediging ook nog door gebrek aan levensmiddelen bedreigd.

Nauwkeurig aan te geven hoe ver dit gebrek gegaan is, valt moeilijker dan men allicht denken zal. Zeker heeft men in de Scheldestad geen ogenblik een toestand gekend, zoals die in 1573 en 1574 te Haarlem en te Leiden is voorgekomen. Maar ook al bestaat te dezen opzichte geen twijfel, al valt niet te ontkennen, dat men er aan werkelijk gebrek nooit is toegekomen, doch capituleerde voordat er een tekort ontstond: met dat al is niet gemakkelijk uit te maken of, toen men de strijd opgaf, de voorraden waarover men beschikte, al op waren dan wel nog voor een maand of zes toereikend. Beide meningen zijn onder hen, die het benauwde slot der belegering mee doorgemaakt hebben, voorgestaan, maar evenzeer zijn beide wat verdacht. Want de voorstanders zowel van de ene als van de andere van die meningen, hebben bij het uiten daarvan kennelijk nevenbedoelingen gehad. Zij, die van een paar maanden spra-

¹²⁴ Vgl. Kervijn de Lettenhove, *Les Huguenots et les Gueux*, T. VI (1885), p. 616. Een buitengewoon ongunstigen invloed schijnt in deze een bericht van de Engelschen vertaler van Marnix' Biéncorf, George Gilpin, gehad te hebben. Zie *Dictionary of National Biography* in voce (Vol. VII, p. 1259, b).

ken, deden dat wijl zij bij de vijand graag de indruk vestigen wilden, dat hij nog maar niet te veel hoop moest koesteren; terwijl zij er tegelijk de Antwerpenaars de overtuiging door wilden trachten bij te brengen, dat opgeven der verdediging onder de gegeven omstandigheden nog onverantwoord zou zijn. En Marnix, die beweerde dat broodsgebrek al onmiddellijk voor de deur staand was, wilde daarmee de beschuldiging de kop indrukken, dat hij de strijd al aan het opgeven was alvorens de staat van zaken dit beslist vereiste.

Maar als ik kiezen moet, kies ik toch eerder zijn partij dan die van zijn tegenstanders. Een bijlage van zijn Brief Récit bevat immers zeer precieze gegevens betreffende het onderhavige punt. En de gevolgtrekking, waartoe hij in verband daarmee komt — n.l. deze, dat er tenslotte maar voor drie dagen broodvoorraad meer was — maakt volstrekt niet de indruk daarmee in strijd te zijn 1.

Na dit onder de ogen te hebben gezien kom ik nu tot de vraag, of Marnix zich bij het deinzen voor deze moeilijkheden ook aan verraad heeft schuldig gemaakt, zoals men wel beweerd heeft.

Van twee kanten is deze vraag, gedurende het beleg en onmiddellijk daarna, bevestigend beantwoord geworden. Van de zijde der Engelse regering en door de Antwerpse Calvinistische predikanten.

Enige afgevaardigden van de Generale Staten, half Augustus 1585 ter bespreking van politieke aangelegenheden naar Londen gekomen, werden, toen zij een paar dagen nadien door koningin Elisabeth in audiëntie zouden worden ontvangen, vooraf in opdracht van de graaf van Leicester ingelicht, dat Antwerpen gevallen was, met de toevoeging: „daeraff principaal autheur ende culpabel werde gehouden de Heere van Sinte Aldegonde”; ja, „dat de voornoemde Aldegonde ons [de Nederlanders] allen verraden hadde”. Ziehier het bewijs van het eerste deel mijner stelling.

En wat de slothelft ervan aangaat: al in Juni 1584 traden de predikanten als de verbeterste voorstanders van volhouden op. Onder invloed van een door hen gehouden preek stormde op een Zondag van die maand het volk, onder het uiten van de kreet: *geen vrede willen wij, maar oorlog door de straten*. Moesten zij met een op een eervolle capitulatie van de stad zinnende Marnix dan niet in botsing komen? Op 7 Juli 1585 schreef iemand trouwens aan de heer de Famars: zijn beste vrienden heeft Aldegonde van zich vervreemd, „et entre aultres les ministres, qui en privé, voyant son changement soudain, luy ont fait de belles remontrances et bien dict sa chose jusques à l'accuser de trahison, ce que journallement ils ratifient en leurs presches publiques”. Zoals ook een week later Etienne de Sieur aan Walsingham berichtte: „Monsieur de Ste Aldegonde est fortement blámé par ceux de la religion, à ce point que quatre ministres se sont rendus près de lui et lui ont adressé d'amers reproches”. Doch niet slechts mondeling heeft deze predikantengroep de Antwerpen burgemeester berispt en van verraad beschuldigd — mits wij haar grenzen wat ruim trekken althans, heeft zij hem ook schriftelijk, door de publicatie van een uit twintig artikelen bestaande memorie, bestreden.

„Mits wij haar grenzen wat ruim trekken althans”, want de opsteller van dit requisitoir is vermoedelijk niet een der tijdens het beleg te Antwerpen zelf staande predikanten geweest. Maar de bekende Petrus Plancius, die, totdat Parma op 10 Maart 1585 Brussel in wist te nemen, het werk, dat zij aan de Schelde verrichtten, in de aloude landvoogdelijke residentie gedaan heeft. Op 11 November d. a. v. schreef Marnix immers aan d'Orsmak, een hem bekend lid van de Raad van State: als je Ds. Plancius soms ontmoet, zeg hem dan eens, dat ik twintig artikelen vol leugen en laster tegen

mij gezien heb, waarvan ik vermoed, dat zij uit zijn hoek komen. Als hij een Dienaar des Woords zal zijn moet hij echter niet zijn naam verbergen. En als hij uit liefde voor zijn land aan het schrijven gaat, moet hij zijn beschuldigingen bewijzen. Verdenk ik hem ten onrechte: laat hij het dan zeggen; want ik zou niet graag een eerlijk man ten onrechte verdenken, en vooral niet als deze predikant is.

Behalve de reeds vermelde aanklacht, dat hij de stad wilde overgeven en ook metterdaad overgegeven heeft eer dit volstrekt onvermijdelijk was, hebben twee factoren Marnix dezen verradersnaam bezorgd.

Vooreerst heeft hij zich die op de hals gehaald doordat hij tijdens de onderhandelingen, die aan die capitulatie vooraf zijn gegaan, en in de maanden, die daar op volgden, op veel te vertrouwelijke voet met de overwinnaar gestaan heeft; eer met dezen als een vriend, dan als een overwonnen en door die nederlaag teleurgestelde tegenstander is omgegaan.

Weliswaar heeft dit voor een deel aan Parma gelegen. Ook deze toch is in de onderhavige omstandigheden zó opgetreden, dat zijn partijgenoten er fel verontwaardigd over zijn geworden. Niet alleen heeft hij in de capitulatie een afzonderlijk artikel over Antwerpens burgemeester opgenomen en op 28 Augustus 1585, maar elf dagen na de val der stad dus, geordonneerd dat de ontvangers der goederen in de kwartieren van Bergen en Nivelles op diens onroerende goederen geen beslag mochten leggen, terwijl het, op het huis en land van Budenghien, dat Philips van Marnix' oomzegster Ursula van Marnix toebehoorde, reeds gelegde beslag opgeheven moest worden; maar omstreeks midden September liet hij Marnix ook alle mogelijke hulp voor een reis naar Keulen, Kleef en Gulik verlenen, zoals hij ter zelfder tijd diens schoonzoon Louis van Vlaanderen, heer van Praet, weer in het genot van zijn, een poos te voren weggenomen bezittingen stelde.

Maar Marnix van zijn kant trad in geen andere geest op. Als Parma op de 20^e Augustus uit de overwonnen Scheldestad naar Brussel op reis gaat, is ook hij onder degenen, die de Landvoogd op die tocht begeleiden. Zoals hij in de daar op volgende weken ook geregeld bij of omtrent hem vertoefd heeft; werkelijk overeenkomstig wat in een paar brieven uit die weken omtrent hem verteld wordt: „Il [Marnix] est puissant près de lui [Parma]”; „personne à la cour n'est plus avant dans l'intimité du prince [Parma], on ne connaît qu' Aldegonde”; est fort écouté par le prince [Parma] et de tout son conseil. Les Espagnols font le plus grand éloge de St. Aldegonde”.¹²⁵

Een tweede omstandigheid is in deze zaak stellig echter nog invloedrijker geweest. Het ideaal namelijk, dat Marnix gedurende de loop van die onderhandelingen met het oog op Antwerpens capitulatie bleek voor te staan.

Nog niet zozeer deze kant daarvan, dat hij een algemenen vrede wenste; d. w. z.: de in de voorgaande jaren in praktijk gebrachte methode, waarbij elke door Parma overwonnen stad afzonderlijk met de overwinnaar over haar toekomstige positie onderhandelde, wilde inruilen voor de manier, dat heel het Prinsgezinde Zuiden plus Holland en Zeeland tegelijk tot een oplossing trachtte te komen. Het voordeel, dat deze verandering brengen zou, sprong dan ook in het oog. Gezamenlijk zou men ongetwijfeld meer bij de onoverwinnelijke Spaanse Landvoogd kunnen bereiken, dan wanneer iedere stad afzonderlijk voor haar belangen had te zorgen.

Anders stond het echter ten opzichte van hetgeen Marnix overigens nog voorstond; zijn bereidheid om, wanneer 'de Koning de Nederlanders godsdienstvrijheid zou

¹²⁵ Kervijn de Lettenhove, *Les Huguenots et les Gueux*, T. VI (1885), p. 62g631. Hoe die vriendschappelijke verhouding tot Parma niet slechts een opwelling was, zie *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 3e Serie, T. VII (1911), p. 53 sv.: in 1590 bestond ze nog onverminderd voort.

willen verlenen, zijnerzijds zijn landgenoten ertoe te bewegen, dat zij geen andere eisen meer stelden, doch de strijdbijl volkomen begroeven. Of anders gezegd: het sinds zo lang om de handhaving hunner privilegiën gepleegde verzet als niet ter zake doende meer te beschouwen en dus op te geven. Dit was in veler ogen een niet minder dan verderfelijk standpunt. En stellig is het dat geweest ook. Onverschillig uit welk motief het voortgekomen moge zijn, dat Marnix het innam. Uit een al te naïef vertrouwen op die van Koning Philips in deze zaak gehoopte belofte, of uit een te geringe waardering van een van Spanje onafhankelijk volksbestaan.

Opmerkelijkerwijs spreken Marnix's tijdgenoten, als zij dit standpunt van hem vermelden, in verband daarmee van een „*changement soudain*”, „*une estrange métamorphose*”; die te dezen aanzien bij hem zou hebben plaats gehad. Klaarblijkelijk heeft hij dus eerst een ander ingenomen, maar kwam daarvan sinds terug. Is er in dezen voorzomer van 1585, waarin de bedoelde verandering bij hem heeft plaats gehad, misschien iets voorgevallen, waaruit hem de onhoudbaarheid ervan duidelijk is geworden? Ik vermoed, dat zal metterdaad het geval geweest zijn; terwijl het daarbij dan het meest waarschijnlijk om de nederlaag op de Kouwensteijnsche dijk, op de 26^e Mei, is gegaan, met de mislukking van Giambelli's poging om Parma's brug over de Schelde in brand te varen; het tweetal rampen, dat de val van de stad meer dan iets anders veroorzaakt heeft. Zeker althans is die Kouwensteijnsche nederlaag het sein voor de belegerden geweest om de vredesonderhandelingen ter hand te gaan nemen.

En moet op grond van dit alles Marnix nu inderdaad als verrader bestempeld, of pleit eerlijke overweging van het geheel der factoren, die hier in aanmerking komen, hem vrij?

Zij die objectief, wetenschappelijk, zijn zaak hebben onderzocht vellen eenparig het gunstigere oordeel. Eerbiedwekkend komt Antwerpens burgemeester weliswaar niet uit dit onderzoek te voorschijn, en groots en fors toont zich zijn gestalte gedurende de dertien maanden, dat het beleg der Scheldestad heeft geduurd, niet.¹²⁶ Maar een verrader, neen!

Aan de zuiverheid van zijn bedoelingen is evenmin te twijfelen als aan zijn met goede wil bezielde zijn. Heeft hij niet meer weten te bereiken dan hij deed: niemand is toch tot groter dingen verplicht dan waartoe zijn aanleg en karakter hem in staat stellen. En bovendien: hoe sterk zag zich deze man ook de handen gebonden door de omstandigheden, waaronder hij handelen moest! Door de geringe doortastendheid der machten buiten zijn stad, op wier hulp hij mocht rekenen, zowel als door zijn ervaring omtrent de juistheid van wat Richardot hem destijds in verband met de stand van zaken daarbinnen schreef: „*les gouvernement populaires sont plains de mil hasard*”.

¹²⁶ In weerwil van al de mouterij, waaraan Marnix in die tijd het hoofd heeft moeten bieden, had tijdens zijn Antwerps bewind geen enkele strafoefening plaats.

XII

GEBOYCOT

Dat de val van Antwerpen, zo kort nadat ons volk door de moord van Balthazar Gerards de Vader des Vaderlands had verloren, een ontzaglijke verwarring in de Nederlanden teweeg moet hebben gebracht, zal ieder inzien, die zich de moeite wil geven ook maar een ogenblik in te denken onder welke omstandigheden die gebeurtenis plaats heeft gehad. Antwerpen was in de Zeventien Nederlanden, hoe rijk aan steden die ook mochten zijn, sinds jaar en dag de stad bij uitnemendheid geweest. En zo stond men dan door Marnix' capitulatie in die Augustusmaand van 1585 zowel van de aanvoerder van het verzet als van het hart van het land beroofd!

Onder zulke omstandigheden een onbevungen oordeel over de bij die capitulatie betrokken mensen en dingen te vellen, was uiteraard zeer moeilijk. Hoe licht verloor iemand *rebus sic stantibus* bijvoorbeeld uit het oog, dat wie Antwerpen tegen Parma had moeten houden toch niet naar dezelfde maatstaf beoordeeld mocht worden als het met de heldenmoed geschiedde, die Ripperda en van der Werff te Haarlem en te Leiden tegenover de belegeraars van die steden aan de dag hadden gelegd. Waar deze laatste uit de bekende serie van Landvoogden, die hier de plannen van Philips II hebben trachten uit te voeren, immers een stedendwinger was zoals geen ander onder hen was geweest, terwijl Antwerpen met zijn grote, van heinde en ver bijeengekomen koopliedenbevolking, vergeleken met de kleine Hollandse steden, wier inwoners sedert generaties nauw samenhangen en dientengevolge duchtig weerstand konden bieden, voor zijn aanvallers een zo goed als geheel onbeschermd aanvalsobject vormde.

Het is dan ook volstrekt niet onverklaarbaar, dat de beschuldiging, als had Marnix door zijn capitulatie verraad jegens het vaderland gepleegd — de beschuldiging, waarvan ik aan het slot van het vorig hoofdstuk vertelde — nauw was zij opgekomen, algemeen werd geloofd, en dat de publieke opinie in niet geringe mate tegen hem in 't harnas kwam. Een enkele onafhankelijke figuur oordeelde weliswaar anders dan dit gros zijner tijdgenoten. De la Noue bijvoorbeeld schreef 9 Oktober 1587 in een brief uit Genève als volgt: „ik betreur, dat de heer van St. Aldegonde verdacht wordt, want hij is waard, dat men van zijn diensten gebruik maakt. Ik heb hem altijd leren kennen als een ijveraar voor de religie en voor zijn vaderland en kan betuigen, dat zijn hart en handen zuiver zijn ... Men mag hem er geen verwijt van maken, dat hij Antwerpen verloren heeft. Hij gaf de stad op toen zij niet meer te houden was. Ik zelf, als ik aan de zijde der Staten gestaan had, zou geen kans hebben gezien haar te redden, al was het met twaalf duizend man geweest . . . Ik zeg dit uit compassie met verdienstelijke mannen, die zonder reden van de kant hunner medeburgers te lijden hebben in deze vreselijke stormtijden. Want verraders van hun land moeten streng gestraft worden, maar goede patriotten behoort men te eren”. Deze enkelingen uitgenomen keerde men zich echter volkomen van Marnix af.

Intussen: wat dit ongunstig oordeel ook bereiken kon, niet dat de erdoor getroffen man zich schuldig ging voelen. Integendeel vond hij die algemene afkeuring van zijn optreden zó onbillijk, dat wij hem zijnerzijds bitter over ondankbaarheid, waarvan hij

het slachtoffer was, horen klagen. „Vraiment”, schreef hij 4 September 1585 immers aan Christoffel Roels, de Zeeuwse raadpensionaris: „vraiment, je me puis bien mettre au rancg de tant de grands personnages et gens de bien, desquels parlent les histoires, qui ont servy à un ingrat populaire. Je ne scay si feu Monsieur le Prince d'Orange eut eschappé ceste fortune s'il eut vescu, et paraventure que sa mort luy a esté le comble de sa bienheureuse delivrance, car il est à doubter qu'à la fin il eut eu de mesme loier”.

Zóver ging deze gekrenktheid zelfs, dat hij er aanvankelijk over gedacht heeft de Nederlanden maar te verlaten en zich in Duitsland of in Sarmatië, in Polen, te gaan vestigen. Maar of dit denkbeeld wel voor meer dan een, uit teleurstelling en ontmoediging geboren opwelling moet worden gehouden? In allen gevalle: van uitvoering ervan is niets gekomen. Tenslotte heeft Marnix zich toch liever alle daaraan verbonden onaangenaamheden en vernedering getroost, om in de Nederlanden te kunnen blijven; met name om zijn dagen weer in Souburg te kunnen gaan slijten.

Van deze onaangenaamheden en vernedering maken wij ons licht een te Beringen indruk. Zij moeten voor Marnix ver van gemakkelijk te dragen zijn geweest. Niettegenstaande men zóveel verdienstelijks voor het land tot stand had gebracht door de autoriteiten om strijd buiten de grenzen van hun gebied gehouden te worden! En toch niet minder dan dat was zijn lot. 10 September 1585 rieden de Staten-Generaal de Staten van Zeeland hem niet toe te laten. En nog verder gingen de Staten van Holland. Maar hun inzicht moest de oud-burgemeester van Antwerpen — tenminste tot de graaf van Leicester uit Engeland zou zijn gekomen — zelfs gevangen worden gezet.

Gebeurd is intussen noch het een noch het ander. Want deliberante Senatu, nog eer men tot een besluit was gekomen, hielp Marnix zich maar zelf uit de onzekere toestand, waarin hij verkeerde. Het was op de 9^e November van 1585, dat hij in het geheim te Rammekens landde en van daaruit zijn kasteel betrok. En voor dit „fait accompli” zwegden toen 's mans belagers. Weliswaar verzocht de Raad van Zeeland hem op de dag na zijn aankomst niet buiten zijn landgoed te komen en zich van elke politieke werkzaamheid te onthouden, maar daarmee liep het dan toch af. Toen hij zich naar deze wensen bleek te willen schikken en — ofschoon hij zijn doel, zich van de blaam wegens de val van Antwerpen te zuiveren, geen ogenblik uit het oog verloor — slechts als tuinerend particulier zijn tijd bleek door te willen brengen, liet men de zaak voor wat zij was.

Tenminste tot de komst van Leicester. Toen werd — op 18 December 1585 — ook het vermelde huisarrest nog opgeheven.

Slechts gelijktijdigheid, of oorzaak en gevolg? Ik vermoed het laatste. Elizabeths afgezant heeft niet altijd over Marnix een gunstig oordeel gehad. Zoolang hij Engeland nog niet had verlaten, stemde zijn mening geheel met de daar algemeen heersende overeen. Maar nauwelijks had hij zijn vaart hierheen volbracht en met de mensen en dingen in de Nederlanden enigermate kennis gemaakt, of hij begon heel anders over hem te denken. Getuige zijn brief d.d. 26 December 1585 aan Walsingham, waarin hij o.a. dit schreef: „Yf the man be as he now semeth, hit wére pitty tot loose him, for he is indede mervelously frended. Hir majesty wyll think, I know, I am easily pacyfied, or ledd in such a matter, but I trust so to deall as she shall gyve me thanks”.

Toch bleef Marnix — een enkele van degenen, die met hem te maken hadden, mocht zijn oordeel over hem dan op die manier in gunstige zin wijzigen — bij de massa voorlopig nog evenzeer de geboycotte man als hij dat in de afgelopen maanden was geweest. Toen men op de nationale synode te 's Gravenhage in 1586 opnieuw de kwestie ter tafel bracht, hoe een beschrijving der gebeurtenissen in de Nederlanden te

krijgen, die zich sinds het begin der Kerkhervorming daar hadden afgespeeld, dacht men ditmaal niet aan hem, zoals men het in 1571 gedaan had, hoewel hij voor de vervulling van zo'n opdracht thans veel meer tijd gehad zou hebben, dan toen het geval was.

Trouwens, zelf zou hij daar op dit moment niet eens graag voor in aanmerking zijn gekomen ook, naar hij in een brief d.d. 2 Oktober 1586 schreef 1.

Of herhaalde zich hier de geschiedenis van La Fontaine's bekende fabel over de vos en de druiven en stak er achter deze uiting meer spijtigheid dan oprechtheid? Het had er in allen gevalle wel wat van. Heel in het begin van 1587 heeft Aldegonde tenminste al krachtig gehoopt in de politiek terug te kunnen keren: „de ma part je voudroy selon mes petites facultez et moiens pouvoir servir tant peu que ce fut. Mais comme je cognoy mon insuffisance, et que d'autre costé je me suis retiré une vie privée, laquelle par aventure me contraindra encore de chercher ailleurs demeure, ou je puisse avoir meilleur moien de passer le reste de mes jours avecq ma famille, si Dieu ne m'appelle à quelque autre vocation, je n'y puis pour le présent apporter autre chose fort que veux et ardentès prières envers nostre bon Dieu”.

Merkwaardigerwijze blijkt dan meteen ook zijn waardering van Engeland anders geworden te zijn. Invloed van de gunstige gezindheid, die Leicester jegens hem aan de dag gelegd heeft, of gevolg van de overtuiging, dat tegen het van Spanje naderend gevaar, straks in de Armada tastbaar zullend worden, het samengaan van alle tegenstanders van Philips II een onverbiddelijke noodzakelijkheid begon te doen worden; maar zijn vroegere afkeer van de regering te Londen is dan geheel verdwenen en Elizabeth diensten te kunnen bewijzen hem zeer begonnen aan te lokken.

Op de duur is het tot het verlenen van die diensten gekomen ook. Maar niet voor 1590. Tijdens de expeditie der Onoverwinnelijke vloot deed zich begrijpelijkerwijs weinig gelegenheid voor, om nieuwe plannen van die aard op touw te zetten. Eerst in 1589 kon men daaraan zelfs maar beginnen te denken. En toen was het nog zeer de vraag, of een ander denkbeeld de vervulling van dezen wens voorlopig niet onmogelijk zou maken. Het denkbeeld namelijk, dat Marnix met de toen in Engeland vertoevende koning Don Antonio voor enigen tijd naar Portugal zou trekken, om daar door het geven van adviezen mee te helpen aan de invoering van vrijheid van godsdienst 1. Hij zelf voelde hier weliswaar maar weinig voor, bevreesd als hij was, dat zijn Calvinisme het goede doel in de ogen der Rooms Katholieke Portugeesche bevolking eer compromitteren dan bevorderen zou. Maar Don Antonio hield sterk aan en zo was de zaak toch niet zo heel gauw beslist.

In 1590 echter was zij van de baan. En dus belemmerde toen niets Aldegonde meer, om een politieke zending te gaan vervullen, die Frankrijk en Engeland raakte.

Wil dit alles nu evenwel zeggen, dat hij tot op dit ogenblik, zoal niet geheel stilgezeten, dan toch geen werk gedaan heeft, dat bij zijn persoon paste?

Allerminst!

„Agricola”, landbouwer, heeft hij zich zelf in die periode van teruggetrokkenheid op het huis West-Souburg eens genoemd. Laat hij dat metterdaad geweest zijn, dan heeft hij zijn bedrijf toch in allen gevalle heel anders uitgeoefend dan de overige op Walcheren wonende *agricolae*. Meer dan in het groot verbouwd, heeft hij immers gekweekt en veredeld. En de mannen, waarmee hij zodoende in aanraking kwam, waren dan ook meer wetenschappelijk experimenterende botanisten, als Justus Lipsius, Edward Norris de commandant van Oostende, de Leidse grote koopman Daniël van der Meulen en Clusius, dan de Zachariasse's en Melissen en verdere

dragers van goed Zeeuwse namen, wier nakomelingen nog heden ten dage hun welvarende hofsteden rond Middelburg en Vlissingen bewonen.

Naar het schijnt is die belangstelling voor de plantenwereld bij Marnix niet van vandaag of gisteren geweest. Busken Huet heeft er in zijn „Het Land van Rembrandt” indertijd al opmerkzaam op gemaakt: zijn Bijenkorf van 1568 weerspiegelde haar ook reeds. Maar eerst nu heeft hij de gelegenheid gehad ten volle aan haar toe te geven.

Ziehier een paar brieven uit zijn correspondentie met Clusius en Van der Meulen, die doen zien hoe en in welke sterke mate hij dat gedaan heeft.

Op 25 November 1593 schreef hij als volgt aan Daniël van der Meulen: „Monsieur van der Meulen. Jay receu vostre lettre datée du 4. d'Octobre (mais je pense que ce doft estre de gbre) à laquelle jay differé de r̄spondre pour y satisfaire par effect. Je vous envoie doncques neuf arbrisseaux de coings 3, desquels je vous prie en envoyer cincq à Andries van der Meulen vostre frère et en retenir quatre pour vous. Jay fait choisir des plus beaux et desquels je pense que bientost vous en aures du fruit. Je vous envoie aussi quelques herbes pour l'aornement de vostre jardin combien que estant là à la fontaine, vous aures moyen d'en avoir de plus belles et plus ... 4. Cependant je n'ay voulu faillir à vous impartir de ce que jay, et ay peu tirer en ceste saison, qui est un petit arbrisseau de syringa bleue, item de genfsta Italica, qu' aucuns nomment jasmin jaulne.

Au reste il y a de bulbes. 5 tulipas orientaux, 5 hiacintes orientaux, item 5 bolbes de saffran, item 2 de crocus vernus, 7 011 8 de iris bulbosa hispanica et quelques 3 011 4 de iris bulbosa anglica. Puis quelque nombre ede narcisses, des druyfkens communes, item des druyfkens orientaux, 3 joncquilles d'espagne. Des plantes il y a double pionie, quelque petit iris commun, de lautre meslé de jaulne et de rouge, item ranuncules double jaulne, witte clocxken, quatre sortes de aulmone rune commune violette, lautre stellaris, la 3 blanche, Ia quatrieme double rouge, item une plante de Apium risus liée avec le saffran ou le crocus vernus, item une plante de Epatica, un peperboomken ou nezlicon blancq, iris Clusii, les jaulnes, saxifraga alba, quelques racines de pattos ou naulaux d'Inde, et une plante de ... mmi.¹²⁷

Voilà, ce que pour le présent jay peu vous envoyer. Il y a bien encor autres choses au jardin, mais les unes sont tellement en terre qu'on ne les sauroit oster sans endommager plusieurs autres, et encor seroit ce hazard. Les autres il n'est pas saison de transplanter; autres sont si vulgaires que je n'ose les envoyer. Mais si vous plait avoir encor quelque autre chose qui soit en ma puissance en me le specifiant je vous accomoderay de ce que je pourray ..."

Van algemener aard is hetgeen Marnix in de genoemden brief d.d. ig Augustus 1591 aan Clusius heeft geschreven. Daar toch heet het, in vertaling uit het oorspronkelijk Latijn: verlangend wacht ik op Uw geschenken voor mijn tuin. Nog niet zozeer om die planten zelf — ofschoon ik op tuinen en op wat met tuinen in verband staat bijna tot in 't misdadige gesteld ben — als wel omdat zij onbedrieglijke bewijzen van Uw welwillendheid jegens mij zullen wezen. Uw Pappae indicae staan er prachtig bij en geven reeds bekoorlijke en lekker ruikende bloemen. Bij het ingaan van de winter zal ik aan Uw raad denken en gedurende mijn gehele leven aan Uw beminnelijkheid, deugd en geleerdheid, die ik buitengewoon vereer en bewonder.

Behalve uit deze en dergelijke brieven leren wij Marnix' activiteit op botanisch gebied

¹²⁷ Een woord onleesbaar

ook nog uit een paar op zichzelf staande mededelingen kennen. Uit een notitie van de medicus de l'Obel — die van 1581 tot 1584 lijfarts van Willem van Oranje geweest is — dat de kasteelheer van West-Souburg bij voorkeur een druifsoort heeft aangeplant, die er zich toe leende tot krenten te worden verwerkt. En uit een door Fruin aan Arend Buchel ontleend bericht over een tafelgesprek ten huize van de heer Walraven van Brederode, waar Aldegonde niet slechts in meegedeeld had, „dat hij kweeën van buitengewone grootte en smakelijkheid teelde, en in zijn tuin dit jaar (beet) wortels van wel twintig pond had staan en pompoenen van wel vijftig”, maar ook een uiteenzetting omtrent de meest gewenste bemesting van de akker ten beste had gegeven. Bij een droge en zandige grond behoorde, had hij gezegd, het gebruik van koemest; kleigrond moest daarentegen met een lichtere, met paardenmest bijvoorbeeld behandeld worden.

Doch niet alleen deze bijzonderheden vallen uit wat Fruin aan Buchelius ontleend heeft op te maken. Eveneens doet het door hem geciteerde ons zien, dat deze liefhebberij om te tuinieren door twee andere „ketterijen”, zoals Marnix die „hobbies” zelf liefst noemde — waren het feitelijk toch geen „ziekten en kwellingen van de geest”? — vooraf gegaan is. Namelijk achtereenvolgens door het aanleggen van een boekerij en het verzamelen van schilderijen.

Omtrent deze laatstgenoemde liefhebberij kan ik helaas niets anders meedelen, dan dat zijn collectie — blijkens een naschrift in de veilingcatalogus van zijn bibliotheek — uit verschillende zeer goede schilderijen van Durer en anderen heeft bestaan; en dat wij bij de genoemde Dureriana ons vermoedelijk een portret van Marnix' vader en een gravure van het lijden van Christus te denken hebben.¹²⁸

Aanzienlijk meer dan van deze schilderijenverzameling weten wij van de boekenliefde, waarvan Marnix, in nog weer een andere periode van zijn leven, vervuld is geweest. Zowel wat aangaat de totstandkoming zijner bibliotheek, als wat haar inhoud betreft, beschikken wij over meer dan één gegeven.

Al in 1573 schijnt deze „boekenperiode” bij hem gaande geweest te zijn. Hoe zou anders de Prins toen op het denkbeeld gekomen zijn hem met de onbeheerd achtergelaten bibliotheek van de Friese jurist Joachim Hopperus te begiftigen, zoals hij toch gedaan heeft? Waarschijnlijk heeft de bevoordeelde die niet aanvaard; juridische boeken komen in zijn catalogus immers maar weinig voor. En de beschuldiging, voor en na tegen hem ingebracht — door Scaliger in de 16^e eeuw, zowel als door Fruin in de 19^e — dat hij, als het 't in bezit krijgen van boeken gold niet zeer consciëntieus is geweest, houdt geen steek 1. Maar dat hij destijds al bekend moet hebben gestaan als een man, wie men met een geschenk in boeken een plezier deed, volgt uit het feit van die aanbieding met dat al, dunkt mij, zeer beslist.

En dat niet ten onrechte. Hij heeft er tenminste in de loop der jaren heel wat aangeschaft. En toen kort na zijn dood, n.l. op de 6^e Juli 1599, zijn bezit in dit opzicht geveild zou worden bevatte de met het oog op die verkoop verspreide catalogus niet minder dan een zestien honderd nummers.

Natuurlijk is er geen sprake van, dat wij van die alle zeggen kunnen waar zij bij die verkoop terecht zijn gekomen. Maar een aantal hunner hebben zich toch wel terug laten vinden.

¹²⁸ Van Torenbergen, Philips van Marnix ... Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften Verscheidenheden uit en over de nalatenschap (1878), blz. 180, 237. Zijn er ook schilderijen van Lucas d'Heere bij geweest? Deze kunstenaar was nauw met Marnix verbonden.

In de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage en in de Universiteitsbibliotheek te Leiden en te Utrecht zijn er vrij wat voor de dag gekomen.¹²⁹

Krijgen wij uit deze gegevens al enige kennis omtrent Marnix' bibliofilie: zijn correspondentie is daar om die kennis nog wat uit te breiden. Telkens wordt daarin immers een of ander boek ter sprake gebracht. Soms zelfs meer dan een. Al gebeurt het niet dikwijls in die mate als in de brief, die Aldegonde 3 Januari 1590 aan Bonaventura Vulcanius schreef en waarin er niet minder dan vier genoemd worden:

- een Griekse Oecumenius
- en een bundel Flores Sanctorum Hispanicae, waarvan hij melding maakte in verband met het feit, dat hij die telkens nodig had;
- een Tertullianus uitgave, waarvan hij zich niet meer herinneren kon, aan wie hij haar indertijd uitgeleend had — was het misschien aan Taffin te Haarlem geweest?
- en zijn eigen geschrift: „Vraye narration et apologie des choses passées au Pays bas en l'an 1566”, welk boek hij eens aan de secretaris van de Raad van State ter lezing had gegeven.¹³⁰

Na deze uitweiding over Aldegonde's twee vroegere liefhebberijen moet ik nog eens terugkomen op zijn, het eerst vermelde laatste; op die om te tuinieren. Voorkomen moet namelijk worden, dat de gedachte postvatte, als zou hij zich in die jaren 1586 — 1590 letterlijk met niets anders hebben ingelaten. Zó weinig is dat het geval geweest, dat zelfs nog een tweetal werkzaamheden buiten deze destijds op zijn persoon en tijd beslag hebben gelegd: het schrijven van een paar pamfletten en het bewijzen van zekere diensten aan het huis van Oranje.

Niet alles op pamfletgebied, wat hem in verband met deze periode in zijn leven wel toegeschreven is, is ook werkelijk van Aldegonde's hand geweest. Zo bleek de in Juli 1587 verschenen *Admonitio ad orbis terrae principes etc.* bij nader inzien niet van hem, maar van *Bonaventurae Vulcanius* afkomstig te zijn.¹³¹

Drie andere geschriften uit die tijd hebben hun ontstaan echter wel aan hem te danken gehad. Allereerst het *Brief Récit*, de apologie, waarin hij onmiddellijk na Antwerpens val getracht heeft er de publieke opinie van te overtuigen, dat hij de hem daar om aangewreven smet toch werkelijk niet verdiend had. Maar dan ook nog de *Heylige Bulle ende Krusade des Paus van Roomen ... seer clærlick utgheleyt* (1589), een in Zeeland met des schrijvers initialen Ph. d. M. onder de voorrede, maar in de overige provinciën — waar het wantrouwen tegen hem blijkbaar toen altijd nog groot was — anonym verschenen requisitoir tegen de Rooms Katholieke Kerk; gericht tegen een paar propagandageschriften, die de Armada meegevoerd had om ze hier in het Noorden te verspreiden. Met name tegen een *Waerachtige Relatie*, die door de Oostenrijker Michael Eytzinger uit het Spaans vertaald was en te Keulen gedrukt.

En als Driede im Bunde de Trouwe vermaninge aende Christelicke Gemeeynten van

¹²⁹ Voor de in de Koninklijke Bibliotheek aanwezige, zie Kernkamps op blz. 189 in noot 1 genoemd artikel; voor het bezit der Utrechtsche Universiteitsbibliotheek — een door Arn. Buchelius gekochte Horatiusuitgave — *Catalogus Cod. mss. Bibl. Univ. Rheno-Traject.*, Vol. I (1887), n°. 826; en voor wat zich uit Marnix' bibliotheek te Leiden bevindt: *Het Boek*, Dl. XXV (1939), blz. 216 n. 3; *Catalogus Principum etc.*, qui Bibl. Lugd. Bat. dotarunt (1597), blz. 75.

¹³⁰ Universiteitsbibliotheek te Leiden, afd. Mss. hs. Vulc. 1061, brief van Marnix aan Vulcanius d.d. 3 Jan. (1590).

¹³¹ Pamflet Knuttel n°. 779. Tegenover *Te Water*, *Historie van het Verbond ... der Edelen*, Dl. I, blz. 36 bewees Elkan in *Oud-Holland*, Jrg. 29 (1909), blz. 189 vv., aan wie dit pamflet werkelijk toegeschreven moet worden.

Brabant, Vlanderen, Henegou, ende andere omliggende landen, beyde die noch onder 't cruyce sitten, ende die buyten's lants geweken zijn (1589).

Wat dit laatste geschrift gewild heeft kan reeds uit de titel ervan enigermate worden opgemaakt. De hereniging der verscheurde Nederlanden is voor Marnix, helaas, geen ideaal geweest. Hij trachtte uitsluitend zijn geloofsgenoten, die na de val van Antwerpen hun haardsteden hadden verlaten, in die vrijwillige ballingschap te vertroosten, en tegelijk een dam op te werpen tegen de gevolgen van Parma's milde overwinnaarpolitiek die de schrijver zag; n.l. dat, om te kunnen blijven wie en waar hij was, menigeen tot het Katholicisme terugkeerde. En in aansluiting aan deze twee doeleinden gaf het dan ook twee verschillende raadgevingen. De in Antwerpen achtergebleven aanhangers der Hervorming geeft het het advies de nu weer Rooms Katholieke stad, terwille van de vele gevaren en verleidingen, die zij biedt, toch te verlaten. En tot hen, die daar de wijk reeds uit hebben genomen en al naar Holland en Zeeland uitgeweken zijn, heet het er als volgt in: „laet ons, welgeliefde Broeders, ... in onse verdruckingen geenssins vertragen, noch met vele becommernissen ons selven quellen, hoe wij in onse vaderlant weder sullen geraken, hoe wij in onse neringe weder sullen comen, ende in onse vorige tijtlicke welvaren wederom opgericht werden. de wech is open, de baen is claer, de middelen zijn openbaer”: verootmoediging over de vele volkszonden, die telkens aan de dag komen, en bekering tot een leven naar de eis der Tien Geboden!

Vindt iemand dit misschien een teleurstellend standpunt? Toch uitte Aldegonde zich hier flinker, dan hij het in de eerste tijd na de val der Scheldestad deed, toen hij zijn bekenden brief d.d. 24 October 1585 aan zijn neef Adolf van Meetkerken schreef, en daarin o.a. opmerkte: „Car pour dire ce qui en est, nous sommes en toutes choses inférieurs à nos ennemis: l'autorité est chez eux entière et stable, et appuyé du titre de grand et puissant Roy, la vostre non seulement flottante entre les ondes d'une populace, mais presque de tont nulle . De nostre costé je ne sais si nous avons un chef .. la saison d'accorder est quand les parties sont encore fortes à combattre. Apres que rune est sous le pied, il n'est plus temps d'accorder, mais de s'humilier”.

Niet onmogelijk is deze verbetering in de stemming van de oudburgemeester bij hem teweeggebracht door de verheugende ondervinding, dat wie ook wel, het Huis van Oranje hem toch niet losgelaten had. In allen gevalle is buiten kijf, dat zowel Louise de Coligny als prins Maurits hem in die dagen voortdurend als een der verdienstelijkste werkers voor de Nederlanden zijn blijven beschouwen.

Ten opzichte van Louise de Coligny treedt dit aan de dag in een brief, die zij op 30 November 1590 aan de Franse staatsman Turenne heeft gezonden en waarin de volgende beschouwingen te lezen staan: is l'Oiseleur de Villiers kort geleden gestorven, Marnix is zeker even bekwaam en gewillig als hij was. Ik zal U maar niet zeggen hoe hoog zijn oordeel wel aangeslagen kan worden, want dat hoorde U al van meer bevoegden dan ik ben, „mais bien vous supplieraije de bien considérer tont ce qu'il vous écrit, et croire que si vous le pouvez ouir et toutes ses raisons ... il vous contentera infiniment”.

Ik zou er graag wat van mijn bloed voor geven, kondt ge hem maar eens spreken. En wat Marnix' verhouding tot prins Maurits betreft blijkt de toenmalige toestand duidelijk uit een paar brieven, in 1587 door Leycester naar Engeland gezonden, waarin de schrijver als zijn mening heeft uitgesproken, dat „ye young count” evengoed door „St. Alla” gedirigeerd werd als door Villiers; ja, dat de eerstgenoemde dezer twee raadslieden tot 's Prinsen „chife instrumentes” kon gerekend worden.

Na dit alles blijft ter kenschetsing van de Marnix van tussen 1585 en 1590 maar één ding meer te vermelden: zijn tweede huwelijk, dat met Catharyne van Eetkeren.

Het is niet van lange duur geweest. Ongeveer anderhalf jaar nadat hij Van der Myle geschreven had, dat hij diep bedroefd was over het sterven van Philippote van Belle, maar zijn rouw trachtte te dragen zoals dit een Christen betaamt — „Christi medici manus mali vim longe superat” — in de zomer van 1587, sloot hij het, en 2 Juli 1591 zag hij zich al weer weduwnaar.

En ook uit anderen hoofde heeft het meer het karakter van een episode, dan van een verbintenis van twee levens gedragen. de 23^e Augustus na die sterfdag mocht hij dan al aan Clusius geschreven hebben, dat zijn verlies hem zó pijnlijk getroffen had, dat hij er over dacht zijn huisgezin maar op te breken: de 12^e November d. a. v. verbond hij zich in een derden echt, ditmaal met Josine de Lannoy, Nic. dr., weduwe van de heer Van Heveren, die een zuster van zijn eerste vrouw, immers evenzeer als deze een dochter van de Heer van Belle was.

Hoe kort het echter ook duurde, en hoezeer het maar zulk een episodekarakter heeft gedragen: toch vormde het een belangrijke gebeurtenis in dit tijdperk van Marnix' leven. Gezien wat Leycester er in de eerste helft van Augustus 1587 over naar Engeland heeft bericht: algemeen wordt Marnix tweede huwelijk afgekeurd en zijn beste vrienden hebben het hem dan ook ernstig afgeraden. Vergeefs echter. Nu zal zijn vrouw voor twee of drie maanden naar de stad harer herkomst terugkeren. Zij staat „on the other syde” zeer goed aangeschreven, en als zij deze welwillende houding ten haren opzichte niet behoorlijk in ere houdt heeft zij geen stuiver inkomen.

Helemaal duidelijk is deze uitlating mij niet. Catharyne van Eeckeren was de weduwe van de Antwerpen oud-burgemeester Ant. van Stralen, de man, die in Alva's dagen gruwelijker dan iemand anders wegens zijn werk voor de Nederlandse vrijheid te lijden heeft gehad. Hoe kon tegen Marnix' huwelijk met haar dan algemeen zulk een bezwaar worden gevoeld? Was zij — niettegenstaande haar twee dochters Louise en Philipette resp. op 22 Mei 1588 en 14 November 1589 in de Waalse Kerk te Middelburg gedoopt zijn — misschien Rooms Katholiek gebleven, dat hier van haar gewaardeerd worden „on the other syde” sprake is; dan wel — ofschoon aanhangster der Reformatie — een van die Calvinisten tot wie Marnix, omdat zij na de val van Antwerpen niet veel ijver toonden om de Zuidelijke Nederlanden te verlaten, zijn Trouwe Vermaninghe heeft gericht? ¹³²

¹³² Kinderen uit Marnix' eerste huwelijk zijn er drie bekend: zijn zoon Jacob en twee dochters: Elisabeth en Amélie. Ook heeft er nog een Maria Marnix bestaan.

Jacob huwde met Veronica van der Lippe, en overleed reeds kort na zijn vader. Een aardig album amicorum van hem, dat zich in de Universiteitsbibliotheek te Cambridge bevindt (signatuur: Ms. Dd. 11, 44) onderscheidt zich in zoverre van andere dergelijke albums, dat het ook heel wat dichtwerk van hemzelf bevat. Tot het aardigste, dat er in voorkomt, behoort m. i. een Ode aan de eigenaar ervan (f°. 51, 51vo. en 52v0.), met als onderschrift:

Hout en wint

Deze rouwe ende ongeschaefde verssen, bij Marnix op 'n reyse naer Antwerpen mij afgeperst ende uyter staende penne gevlueyt, screef tot een gedenck ... upte laetste ...

in Leyden desen 13ten Aprille LXXXII J. van Hout. En, van die eigenaar zelf, het gedicht Sur la devise Repos ailleurs, vers Alexandrins (f°. 19) :

Ma nasselle affoible est presque oppressee,
Par l'orage sulfreux de la mer irritee,
Jetté de ga de la, par un horrible vent
Par esclairs flamboians, par un fouldreux tourment,

Ik durf het niet uitmaken. Zóveel is echter uit hetgeen Leycester hier schreef, in allen gevalle, dunkt mij, wel te concluderen, dat Aldegonde zelfs in dezen, voor hem zo pijnlijken, krenkenden tijd, zijn geneigdheid, om emotionele en radicale beslissingen te nemen, nog allerminst verloren had.

Tutefois suis certain ayant Christ pour Neptune
 De passer tous tourmants, sans danger d'infortune
 Ne craindray doncq les Rocs, ny des Syrtes l'horreur,
 Ny les Bancqs d'eau couverts me feront avoir peur.
 Cerchant Repos ailleurs, qu'en ce terrestre monde
 Ou ny du vent subtil sois poussé, ny de ronde.
 Car mon Pilote est Dieu, et sa loy est mon Nordt
 Vers ou tout droict tendant, viens au celeste port.

Dit bekende devies *Repos ailleurs* was niet de wapenspreuk van Mamix' geslacht. Die luidde, in aansluiting aan de vorm van het wapen — dat vóór in de Bijenkorf afgedrukt staat — *Succinctos vero, geminum inter sidus, amoris et fidei, lumbos lactea zona manet* (zie *Oud-Holland*, Jrg. XV (1897), blz. 171). In *Repos ailleurs* hebben wij dus eer met 'n persoonlijke spreuk te doen. Opmerkelijkwijze heeft zo ook het devies der Waalse Kerk te Delft geluid. Of hier wel een afhankelijkheidsverhouding bestaan heeft? Hetzij in die trant, dat Marnix die spreuk der Delftenaren overnam; hetzij andersom. Ik heb dat niet kunnen uitmaken.

Elizabeth Marnix trouwde met de Engelsen kolonel Charles Morgan. Te Delft, in de Oude Kerk begraven, kreeg zij een mooi marmeren grafmonument. Haar zinspreuk was: *Mijn God mijn ruste; Mon Dieu mon repos* (zie een album *amicorum* van Quirine de Hornes in het archief van de Hogen Raad van Adel te 's Gravenhage).

Amélie, wier devies blijktens datzelfde album: *Dieu me donnera ame lie* (= vrolijk); God vervreugt mijne siele, is geweest, werd de vrouw van Wessel van Boetzelaer.

Van Maria Marnix een interessant album *amicorum* in het Britsch Museum, Sl. 851, Flemish Class. *Catal.*, vol. 2g, p. 265.

XIII

IN EER HERSTELD

Oorzaak en aanleiding van Marnix anno 1590 ingetreden rehabilitatie moeten natuurlijk onderscheiden worden.¹³³

De oorzaak ervan heeft in de ten zijnen opzichte veranderde stemming van zijn tijdgenoten gelegen.

In Zeeland — waar men de geboycotte vanzelf van dichterbij waarnemen kon dan elders in de Nederlanden — is deze begonnen 1. Het bleek reeds in verband met de uitgave van Marnix' Heylighe Bulle van 1589. Zijn uitgever durfde dit geschrift immers bij zijn verschijning in het overgrote deel der Nederlanden nog niet met aanduiding van zijn schrijver publiceren, toen hij in Zeeland diens initialen onder de voorrede ervan al wel accepteerde. Maar er is ook nog een ander geval te noemen, waarin dit verschil tussen Zeeland en de rest van de Noordelijke Nederlandse gewesten aan de dag kwam; een geval uit het jaar 1590 ditmaal.

In het begin van dat jaar kreeg Aldegonde van de Engelse kolonel Morgan, die toen gouverneur van Bergen op Zoom was, een paar in het Italiaans en Spaans gestelde brieven toegezonden, gedeeltelijk zelfs eigenhandig door Philips II ondertekend, en waaruit — toen hij er in geslaagd was ze tenminste gedeeltelijk te ontcijferen — aan de dag kwam, dat er in Madrid, met medewerking van de Paus, plannen werden gesmeed, die zowel voor Frankrijk als voor Engeland ernstige bedreigingen inhielden. Gaf dit de Staten van Zeeland toen aanleiding Marnix op te dragen zowel aan het Parijzer als aan het Londense hof van deze onaangename, maar uiterst belangrijke ontdekking kennis te gaan geven: de Generale Staten bleken op dit ogenblik nog heel anders tegenover de man te staan. Terwijl zij zich bovendien door de rechtstreekse opdracht, die een gewestelijk college in deze zaak had durven geven, ernstig gepasseerd voelden, waren zij immers volstrekt niet bereid Marnix' te maken onkosten, zoals de Zeeuwse Staten het toch hadden gehoopt, voor hun rekening te nemen.

Een heel belangrijke zending was het overigens niet, die Marnix zich hier opgedragen zag! Een zending niet om staatkundige onderhandelingen te voeren en een of andere grote beslissing mee tot stand te helpen brengen; maar uitsluitend om van iets kennis te gaan geven. Stellig heeft hij, ervoor aangezocht, ze dan ook niet zonder meer aanvaard. Zijn gezondheid was destijds vrij wat beneden pari, aan een hardnekkige geelzucht als hij in die maanden moet hebben geleden. En zijn kas was leeg. Neen te zeggen zou eigenlijk voor de hand hebben gelegen ... ware het niet raadzaam geweest elke, maar dan werkelijk ook elke gelegenheid aan te grijpen, die zich aanbood om uit het moeras van geboycotte wezen te geraken.

Heeft Aldegonde zich dus niet zonder aarzeling beschikbaar gesteld, lang heeft die aarzeling toch niet aangehouden. 23 Februari 1590 kwamen de onderschepte brieven in behandeling en op de 8e Maart d. a. v. stapte de gezant der Zeeuwse Staten al te Londen van boord; én de ontcijfering der betrokken stukken en de besprekingen, daarover gevoerd, én de reis over de Noordzee hadden zich dus tenslotte toch nog in nauwelijks veertien dagen afgespeeld.

¹³³ In dezelfde richting wijst het feit, dat Eewoud Telinck, de latere pamflettist van het Zeeuwse Piëtisme, na de voltooiing zijner studiën, destijds een tijdlang op het Huis Souburg is komen inwonen.

Na zijn werk aan het hof van koningin Elizabeth gedaan te hebben en tevens gebruik te hebben gemaakt van de gunstige gelegenheid, die hij zodoende had gekregen, om de over hem lopende slechte geruchten op de plaats zelf, waar zij het weligst tierden, te bestrijden, vertrok hij tegen het eind der maand Maart nog naar zijn andere doel, de legerplaats te Corbeil, een paar uur ten Zuiden van Parijs, om daar Hendrik IV van de ontdekking, die hij gedaan had, op de hoogte te gaan stellen.

Hier in Frankrijk bleef hij aanmerkelijk langer dan te Londen; alles samengenomen wel een kleine drie maanden. Aan het eind van die tijd wel enigermate tegen zijn wil, want toen hield zijn gastheer hem onnodig aan de praat. Daar de val van de belegerde hoofdstad in die dagen na ophanden scheen, speelde deze er toen namelijk op de vertegenwoordiger der Zeeuwse Staten van zijn plechtige intocht aan de Seine getuige te kunnen doen zijn, opdat die zich deugdelijk van zijn, Hendriks grootheid zou vergewissen. Maar overigens vormden deze drie maanden voor Marnix een mooie tijd. Leerde hij er de Franse Koning in bewonderen, deze legde er eveneens steeds meer waardering voor zijn gast in aan de dag; zodat hij hem op de duur zelfs tot zijn officiële Raadsman maakte.

Of het dit nu geweest is, dat die gast er toe gebracht heeft van zijn reis ter mededeling van de uit Rome en Madrid voor Frankrijk dreigende gevaren gaandeweg een reis te maken ter bespreking van plannen betreffende een aaneensluiting van dat Frankrijk en de Nederlanden, ja tenslotte zelfs van die twee gebieden en Alexander Parma? Het lijkt mij niet onmogelijk. Maar dan heeft Marnix hier toch geen gelukkige hand gehad, want dat deze eigenwillige verandering, op die manier in zijn taak aangebracht, tenslotte niets anders heeft uitgewerkt dan dat de Generale Staten zich over het optreden van hun gezant niet weinig verontwaardigden, was toch eigenlijk wel te voorzien.

Net op de langste dag van 1590 werd Marnix door de Koning in 'n afscheidsaudiëntie ontvangen, die het genoemde feit, dat hij diens raadgever was geworden, duidelijk aan het licht liet komen. Niet slechts kreeg hij immers bij die gelegenheid enige in de Nederlanden te vervullen opdrachten, maar ook werd hem toen voorgeschreven via Engeland terug te reizen.¹³⁴

Met name dit laatste bleek geen opdracht, die veel voldoening gaf. Eer bracht zij Aldegonde een goed aantal onaangename bejegeningen en een moeilijk te overwinnen tegenwerking. Waar wij intussen de Engelsen, meen ik, al evenmin hard om mogen vallen als hem, Marnix. Wat hier gebeurde was het volkomen logisch gevolg van de door Hendriks vertegenwoordiger gevoerde staatkunde, die op haar beurt ook weer vanzelfsprekend was. Wat kon men van een vertegenwoordiger van de Fransen Koning anders wachten dan een werken voor Francophile plannen? En iets anders dan dat was de regeling, waarvoor Marnix, naar men te Londen merkte, propaganda voerde: Maurits, na een huwelijk met Hendriks zuster Catharina van Navarre te hebben gesloten, landheer over de Nederlanden onder toezicht van de Fransen monarch, toch stellig niet.

Het oordeel, dat Lipsius in dit verband heeft geveld, toen hij 1 Juli 1590 aan Aerssen schreef, dat hij Aldegonde's optreden in deze onvoorzichtig en ontijdig vond, en „ad summum: virum se illic vir ille non ostendit” — de man heeft zich daar te Londen

¹³⁴ Bij deze terugreis liet Aldegonde de originelen der brieven, die tot zijn reis aanleiding hadden gegeven — nadat hij er al één in Londen had afgestaan — in handen van de Fransen Koning achter; zie N. Japikse, a. w., Dl. VII (1923), blz. 381, 382.

geen echte man getoond — was m. i. dan ook allerminst redelijk.

Wat anders zou het geweest zijn, wanneer hij bedoeld had zo doende af te keuren, dat Marnix zich gedurende deze reis van 1590 in — want daar kwam het toch eigenlijk op neer — in Franse staatsdienst had begeven. Maar dat deed hij nu juist niet. In dit opzicht aanvaardde men destijds immers algemeen zelfs wat tegenwoordig bij zo goed als niemand verdediging zou vinden. Zie maar wat Marnix 9 Mei 1591 naar aanleiding van een verzoek om in zijn dienst te treden schreef, dat hem toen vanwege Christiaan, Vorst van Anhalt, had bereikt.

Bezwaren van verschillenden aard zag hij toen. Zijn slechten gezondheidstoestand: uit zijn aanval van geelzucht had hij een hem telkens weer plagende neiging tot hydropsie en hartkloppingen over gehouden. En het feit, dat het hem ter wille van zijn gezin niet mogelijk was met geen of een klein traktement genoeg te nemen. Doch niet, dat hij op dat ogenblik Frankrijk diende. Wel horen wij hem dat openhartig, zonder de minste terughouding, constateren. Maar, behalve dat hij er zich dus in het geheel niet voor schaamde, beschouwde hij het klaarblijkelijk ook als iets, waarvan niemand het vreemd zou vinden of er bezwaar tegen opperen zou, als hij het weer ongedaan poogde te maken en door in dienst van weer een andere autoriteit te treden verving.

Het slot van Marnix' reis van 1590 is gauw verteld. Het speelde zich op de 3^e Augustus van dat jaar in de Haag af. Wat hem sinds tijden niet meer gebeurd was: op die datum gingen de deuren der vergaderzaal van de Generale Staten weer voor hem open, hij zag de afgevaardigden weer met belangstelling luisteren naar wat hij in het midden bracht, en toen hij het gebouw verliet was het bereikte resultaat ook als van ouds: dat hij zijn voorstel — ditmaal om de Fransen Koning te hulp te komen, door hem van enige schepen te voorzien — met welwillendheid ontvangen en aangenomen had zien worden.

Voorgoed in zijn vroegere positie teruggekeerd, was hij daarmee weliswaar nog niet. Eén zwaluw maakt immers ook nooit meteen de gehele zomer. Zo zou het ook, in dit geval zelfs nog enige jaren duren eer de Generale Staten van deze aanvankelijke rehabilitatie een volledige maakten, en de eerstkomenden tijd is het parool voor de van zijn reis weergekeerde opnieuw: „naar Westsouburg” geweest. Maar ook zo moet deze zich na die 3^e Augustus 1590 in zijn Walcherse eenzaamheid toch tevredener en hoopvoller gevoeld hebben, dan daarvóór het geval was. Ja, misschien was het hem — nu de zaak tot een principiële oplossing gekomen was — niet eens zo onaangenaam, dat dat eerherstel maar niet dadelijk tot al zijn consequenties voortschreed. Want zijn gezondheid was na zijn bezoek aan Londen en Parijs aanvankelijk al weer ver van goed. Tegen de winter van 1590 op 1591 bezorgde zijn icterus hem opnieuw veel last. En daarbij kwam dan nog een lang niet onschuldige hoest, eerst slechts catarraal maar die vervolgens een kwestie van de longen werd — „qui ex catharro in pulmones incubuit”, zoals de patiënt het in een brief aan Clusius uitdrukte. Eerst toen hij een Franse dokter, een zekere Monsieur de la Rivière, met een vicomte Turenne op doorreis naar Duitsland in de Haag afgestapt, over deze crupties in consult had kunnen nemen, verbeterde zich de toestand.

Toen deze verbetering was ingetreden moet het hem echter toch wel genoeg gedaan hebben, dat — waar het van de zijde der Generale Staten met die volkomen rehabilitatie dan nog niet zo bijzonder vlot ging — van twee andere kanten intussen wel pogingen werden gedaan om te zijnen opzichte de vroegere situatie geheel en al te herstellen.

Meer dan één gebeurtenis toont het: vooreerst zijn de Staten van Zeeland daarop uit

geweest. Toen de synode der Kerken van dat gewest in de zomer van 1591 met het verzoek te voorschijn kwam, om een paar personen aan te wijzen, geschikt om met enige vanwege de Staten van Holland genoemden de Bijbel te gaan vertalen, besluiten de Heeren immers vooral Marnix aan te bevelen. En in gelijken trant een half jaar later, wanneer een zekere Antipas Francois opspraak verwekt door zijn godsdienstige theorieën, zowel als door een paar pamfletjes, die hij publiceerde. Ook dan blijkt Marnix weer de man, aan wie men ter oplossing der onderhavige moeilijkheid het eerste denkt.

Nog onomwondener toonde kort nadien het Oranjehuis, inclusief zijn Dillenburgse verwanten, zijn volkomen vertrouwen in Marnix, door opnieuw van zijn diensten gebruik te maken, zelfs in verband met intieme familieaangelegenheden.

Dit was de voortzetting van een oude traditie in de manier van optreden van het Prinselijk gezin ten aanzien van dezen medewerker sinds vele jaren. Eén bewijs hiervan kwam reeds ter sprake in verband met het derde huwelijk, dat Oranje wenste te sluiten, toen Anna van Saksen hoe langer hoe duidelijker bleek krankzinnig te zijn geworden, maar haar verwanten van een officieel constateren daarvan ter wille van de eer van hun huis niets wilde weten. Marnix bleek het toen immers, die de besprekingen in verband met dat huwelijk, in 1575, moest gaan openen. Maar ook in 1580, toen hij in Frankrijk over de aanvaarding der soevereiniteit over de Nederlanden door Anjou ging onderhandelen, had hij bovendien een dergelijke familiale opdracht te vervullen gekregen. De opdracht om zich daar te lande met de hertog van Montpensier in verbinding te stellen, teneinde zo mogelijk een verzoening tussen dezen Rooms Katholieke edelman en zijn, door haar huwelijk met Oranje aanvankelijk volkomen uitgestoten en ontferde dochter Charlotte tot stand te brengen, zowel als een bevredigende vermogensrechtelijke regeling tussen hen beide te treffen. Welnu, in die zelfden geest ging het dan thans ook weer. Zelfs voor twee kwesties tegelijk zag zich Aldegonde ditmaal gespannen. Nog eens betrof het de nasleep der Anna van Saksentragedie. En dan werd een beroep op zijn toewijding gedaan in verband met het huwelijk ader oudste dochter van Willem van Oranje en Charlotte van Bourbon, Louise Juliana, met de Keurvorst van de Palts.

Het was in 1593 niet de eerste maal na 1575, dat de genoemde tragedie Marnix nog weer eens in beslag kwam nemen. In 1577 had zij dat ook al gedaan. Toen echter niet van het kamp van de Prins en zijn familie uit, maar vanuit dat der derde bij het drama betrokken partij: Jan Rubens.

Nadat zijn medeplichtigheid aan het lichtzinnig gedrag van prinses Anna bewezen was, was dezen last gegeven zich te Siegen te vestigen en ja niet daarbuiten te komen. Gemeten naar de maatstaf van die tijd was dit een milde straf. Men spaarde zijn leven; en de gevangenis, waarin hij zich op te houden had, was tenminste geen cel, al was Siegen dan maar een kleine stad. Toch schijnt hij het leven er moeilijker gevonden te hebben dan voor de hand liggend was. 14 Juni 1577 vroeg zijn vrouw, Marie Pypelincx, tenminste namens hem aan Jan van Nassau, of hun niet kon worden toegestaan naar een of ander Nederlands stadje te verhuizen.

Maar al eerder moet hij zelf met een verzoek van die aard bij Marnix hebben aangeklopt, want het antwoord, dat deze hem daarop gaf, dateerde van 18 Mei reeds. Het heeft de requestrant zeker niet bevredigd. Waartoe anders die herhaling van zijn verzoek, door zijn vrouw tot Jan van Nassau gericht? En inderdaad gaf het ook, zij het in een vriendelijke vorm, duidelijk nul op het rekwest: ik heb Uw verzoek nog niet aan de Prins overhandigd, maar wacht een geschikte gelegenheid daarvoor af. Heb dus a.

u. b. wat geduld. Graag gaf ik U een bewijs van mijn oude vriendschap, maar op het ogenblik weet ik werkelijk geen betere raad te geven. Wij mogen toch ook niet uit het oog verliezen, dat de herinnering aan het gebeurde voor de bij de zaak betrokkenen nog altijd bitter is: een ongelegen activering daarvan zou dus ontactisch zijn.

Op een heel andere manier kwam Marnix in 1593 met de Anna van Saksen aangelegenheid in aanraking. Nu was het Jan van Nassau, die er hem over aan boord kwam. Jan van Nassau, over wiep Willem Lodewijk destijds eens aan Aldegonde schreef: niemand heeft zó het vertrouwen van mijn vader als gij. Deze zond hem in dat jaar namelijk een memoriaal, dat weliswaar niet uitdrukkelijk zegt over wie het handelde, maar m. i. toch bezwaarlijk over iemand anders kan gegaan zijn dan over Anna's onechte dochter Christine Diez. Immers betreft het duidelijk iemand, voor wier voeding, kleding en opvoeding door Jan van Nassau gezorgd is, maar die deze vorst desniettenstaande zóveel moeite veroorzaakt heeft, dat hij haar graag eens een tijdlang kwijt wil wezen en met wie daarom nu besprekingen moeten worden gehouden, om te voorkomen dat zij dingen gaat doen, die opspraak zouden verwekken. En op wie past dit alles beter dan op het genoemde jonge meisje, dat thans, in 1593, ruim twintig jaar oud geweest is?

Of Marnix ook in deze zaak zou zijn gemengd geworden, stel hij ware niet uit anderen hoofde toch reeds van plan geweest naar Duitsland te trekken, namelijk in verband met het huwelijk van Louise Juliana en de Keurvorst van de Palts, kan ik daarlaten. De twee gebeurtenissen in kwestie zijn nu eenmaal samengevallen. Ons af te vragen wat er gebeurd zou zijn, als dit niet het geval geweest was, heeft dan geen nut. Heel veel nuttiger is tenminste er aandacht op te vestigen, hoe sterk zij samenpasten, hoe zij beide gelijkelijk behandeling door iemand met wijsheid en levenservaring vroegen.

Want ook die opdracht om een rol in verband met Louise Juliana's huwelijksaangelegenheid te spelen heeft een delicaat karakter gedragen. Eer dit huwelijk tot stand kwam hebben immers langdurige onderhandelingen plaats moeten hebben en in de eersten tijd van zijn bestaan heeft het de jong getrouwen ook maar een zeer matig geluk gebracht. Eerst in het late voorjaar van 1593 waren alle hinderpalen overwonnen en vertrok de bruid — door haar pleegmoeder Louise de Coligny tot Amsterdam vergezeld — van deze stad naar haar eindbestemming Heidelberg. En daarbij was het dan, als gezegd, Marnix, die aangezocht werd haar op deze reis ten geleide te dienen.

Door twee dingen is op de duur echter toch ook de voorlopig alleen maar in beginsel herleefde waardering der Generale Staten voor Aldegonde in beweging gekomen en tot praktische manifestaties gaan leiden.

Dat het voorbeeld van het Oranjehuis hier stimulerend gewerkt moet hebben was bij dezelfde gelegenheid te zien, als waarvan daareven sprake was: bij het huwelijk van Louise Juliana van Oranje. Behalve begeleider van de bruid namens de Prinselijke familie is Marnix toen immers ook gezant der Staten-Generaal geweest, om het paar bij hun officiële intocht in hun residentie ook een officiële gelukwens aan te bieden.

Meer nog heeft echter iets anders hier waarschijnlijk betekend: Aldegonde's bekwaamheid in het ontcijferen van geheimschrift namelijk. Want deze maakt hem voor het succes der worsteling van de Nederlanden voor hun vrijheid zo goed als onmisbaar. Heeft hij eens een paar van de resultaten, die daarmee bleken bereikt te kunnen worden, met name genoemd — in 1576 is dank zij zulke ontcijfering van brieven de Pacificatie van Gent tot stand gekomen en een jaar later mislukten door hetzelfde procédé de plannen van Don Juan — en bij een andere gelegenheid ze in

hun algemeenheid gekarakteriseerd door middel van de uitdrukking: tot drie maal toe ben ik de redder van het land geweest: de mogelijkheid zulke dingen te verkrijgen kon men zich toch niet blijvend laten ontgaan! En ziedaar van minstens 1593 af hem er dan ook ongetwijfeld weer telkens voor in de arm genomen.

Zonder schaduwzijden is dat niet voor hem geweest. Van Spaanse zijde wist men natuurlijk even goed als aan de Prinselijke welk belangrijk werk hij te dezen opzichte tot stand bracht. Het opkomen van een steeds sterker wordende hekel tegen zijn persoon kon zodoende niet uitblijven. Eindelijk legden zijn tegenstanders het zelfs op zijn leven toe. Niet maar één keer. En evenmin uitsluitend in die jaren negentig. Doch herhaaldelijk en net zo goed vroeger al.

Hier is bijvoorbeeld een relaas van wat hem in 1582 is overkomen op dat gebied. Een brief uit Brugge d.d. 25 Juli van dat jaar deelt het mee: de graaf van Eggermont, met de Prins aan tafel zittend — „gelijck elck wel weet hoe seer lieven en gemeynsamen man de Prince is, ende sonder omsien met een yghelick eet ende drinckt” — weet op een onbewaakt ogenblik in diens beker vergift te doen. Twee der aanzittenden, waaronder Marnix, krijgen wat van die „seroop” binnen. En dan: „men sorcht seer, dat mijn Heer van Sint Aldegonde mede door sal gaan”!¹³⁵ Heel veel scheelde het dus niet, of het was meteen een „knock out” geworden.

In zake een in 1583 ondernomen poging van de Spanjaard Francisco Paredès, om zich zowel van Oranje als van Marnix meester te maken door een overval op Walcheren, schijnt het bij het maken van de plannen daartoe te zijn gebleven. Maar dan in 1594 is het weer volle ernst: de poging van Michiel Renichon, priester in 't land van Namen, die in deze zaak echter het werktuig van Barlaimont geweest schijnt te zijn. Doch dit Damocleszwaard heeft hem er toch nooit toe kunnen brengen zijn talenten op dit gebied niet langer ter beschikking van zijn volk te stellen. Onafgebroken bleef hij de onderschepten 'brieven uit het vijandelijk kamp hun geheimen ontputselen.

Dat zodoende een weg gebaad werd voor nog weer een verdere verbetering zijner verhouding tot ede Generale Staten: reeds heel spoedig daarna kwam het aan de dag. Namelijk in Augustus 1594, toen hij tot Bijbelvertaler benoemd werd. Want deze benoeming heeft een eerherstel ingehouden, waaraan nu werkelijk niets meer ontbrak. Feitelijk ging het hier trouwens niet zozeer om die opdracht ter vertaling, als wel om het vinden van een vorm, waaronder men — zonder dat dit al te opzettelijk in zijn werk ging — een erkenning en beloning van Marnix' verdiensten geven kon. Van Oldenbarnevelt, die uiteraard goed van deze zaak op de hoogte was — had hij als Advocaat van de lande niet aan het onderhavige besluit der Staten meegewerkt? — heeft dit later onomwonden uitgesproken.¹³⁶ En de feiten laten te dezen aanzien toch ook werkelijk weinig plaats voor twijfel. De aanleiding tot zijn benoeming heeft immers in Marnix' pleiten op wat hij nu al sedert 1566 voor de Nederlanden gepresteerd had zonder daarvoor noemenswaard gehonoreerd te zijn bestaan. De hem beloofde vergoeding — een traktement van fl. 2400. plus fl. 300. tegemoetkoming in zijn huishuur plus éénmaal fl. 200. verhuiskosten plus vrijstelling van accijnzen — was — vergeleken bij het feit, dat de Landsadvocaat alles samengenomen uit zijn ambt fl. 1200. maakte — feitelijk toch geen betaling van ook het gewichtigste

¹³⁵ Vermoedelijk is hier Egmont Jr., de zoon van Lamoraal van Egmont bedoeld. Pamflet Tiele, n°. 259.

¹³⁶ Volgens Broes heeft er al vroegtijdig een verwijdering tussen Marnix en Van Oldenbarnevelt bestaan. Zie echter daar tegen: Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde, Ie Serie, Dl. VII (1850), blz. 143 vv.

vertaalwerk te achten¹³⁷. En tenslotte was er dan nog, dat de benoemingsbrief bepaalde:

vooreerst, dat de beroemde „insgelix de Lande ten dienste zal staan in 't gene men hem zal begeren te employeren binnen de limiten van zijn beroep”; en dan: dat hij zich bij zijn vertalen „zoe na zal hebben te houden bij de ouwde translatie als enichsins doenlijck”. Ja, het gold hier een voldoen aan de wensen der Kerk, die al sinds vele jaren een nieuwe vertaling van de Bijbel — en dan vooral van het Oude Testament — uit het origineel bitter nodig had genoemd en Aldegonde voor de daarvoor aangewezen man hield.¹³⁸

En wij kunnen het ook een bewijs noemen van de handigheid, waarmee de Staten nu en dan hun toen wel meer toegepaste procédé van het camoufleren hunner wezenlijke bedoelingen in praktijk wisten te brengen.¹³⁹ Maar een serieuze poging om een goed vertaalden Bijbel te krijgen, was het kwalijk.

Er is dan ook geen sprake van geweest, dat deze tengevolge van de genomen maatregel van Augustus 1595 beschikbaar kwam. Zelfs toen Marnix — ruim een half jaar nadat zijn benoeming was afgekomen — om zijn opdracht beter te kunnen vervullen, van zijn Tusculanum — zoals hij Souburg wel genoemd heeft — naar Leiden verhuisde, bleek het doel op deze manier onbereikbaar.¹⁴⁰ Hoe veelvuldig zijn pogingen daartoe ook geweest zijn.

Altijd opnieuw is het een aantrekkelijk schouwspel hem bij het doen van die pogingen aan de gang te zien. Nu met dezen dan met genen geleerde over de betekenis van een woord of uitdrukking in correspondentie. Wikkend en wegend, hoe hij de zin van het oorspronkelijk zowel zuiver als verstaanbaar weer kon geven. Of met de kerkelijke vergaderingen over de algemene vragen disputerend, die de door deze opgestelde vertaalregelen ter tafel brachten; over het gebruik van „du” of „ghij” — met

¹³⁷ 7 Nov. 1577 hadden de Staten van Holland besloten Marnix een jaarlijks honorarium van fl. 1200.— toe te kennen, met daarenboven voor al zijn vroegere diensten een gift in eens van fl. 600.—. Bij Resolutie van 30 Nov. 1581 namen zij dit besluit echter weer terug, omdat de zo gehonoreerde h. i. in dienst van de Generaliteit werd gebruikt en niet in die van de Staten van Holland. Zelfs een brief van de Prins kon toen niet voorkomen, dat men n.b. het destijds achterstallige traktement niet eens meer uitbetaald heeft! Zie Handelingen der Mij. der Nederlandse Letterkunde 1858, blz. 122—125. Of in dat gedrag van 1594 dus ook niet meegesproken is door de wens een verzuim weer goed te maken?

¹³⁸ Sedert 1578 hebben de Kerken telkens weer om een Bijbelvertaling bij de overheid gerekestreed En altijd werd in dat verband dan Marnix' naam op de voorgrond geschoven. 2 Oct. 1583 schreef Thomas Tilius aan Arn. Cornelisz: ik heb veel met Aldegonde over zijn Bijbelvertaling gesproken. Carolus Gallus is benoemd om er hem behulpzaam bij te zijn. In 1586 schrijft Marnix zelf: *ik zie vrij wat tegen de vertaling van de Bijbel, waarmee de synode mij belast heeft, op. Wat heb ik mijn Hebreeuws niet veel verleerd. Maar niettemin zal ik het wagen.* Nog in 1595, nadat de in de tekst vermelde aanwijzing plaats gehad had, zweeg de aandrang der predikanten in deze niet; vgl. N. Japikse, Resolutiën der Staten Generaal, Dl. VIII (1925), blz. 616.

¹³⁹ Ziehier er een tegenhanger van: Josse Menyn, pensionaris van Dordrecht, werd — nadat hij in 1594 ten onrechte onder de verdenking geraakt was met de vijand te heulen — in het daarop volgende jaar 1595 tegen een hoog tractement — fl. 1200.— van de Staten en fl. 300.— van de Dordtschen magistraat tot historiograaph van Holland aangesteld, „ut otium viri, valentis ingenio ac literis, honesta imagine velaretur”, zoals Hugo de Groot het uitgedrukt heeft. Niet dus opdat men metterdaad een geschiedenis van Holland van hem zou krijgen, maar bij wijze van voorwendsel, om hem in de Haag te kunnen laten wonen zonder verder over zijn diensten te beschikken; vgl. P. Burmannus, Sylloge epistolarum, T. I, p. 693.

¹⁴⁰ Fruin, a. w., blz. 82. Achtereenvolgens woonde hij er aan de Papegracht bij de Voldersgracht; op het Rapenburg; en — sedert t November 1598 — aan de Pieterskerkgracht. Tijdens zijn Papegrachtperiode beschikte hij ook nog over twee kamers in het huis naast het zijne, om zodoende de ouders zijner vrouw bij zijn gezin te kunnen laten inwonen. Zie Leidsch Jaarboekje, 1920, blz. 30—32 en H. C. Rogge, Brieven en Stukken van Joh. Uutenbogaart, Dl. I (1868), blz. 28, 29.

betrekking waartoe tenslotte werd overeengekomen, dat Marnix zijn voorkeur voor het eerste niet behoefde op te geven, „midts dat opt eynde vant werck de vrije decisie daervan int oordeel der Kercken gelaten” werd — over de weergave van de naam Gods door Jehovah, enz.

Dat hij voor de mannen, die na hem zijn vertaalwerk met meer resultaat voort hebben kunnen zetten, belangrijk materiaal heeft nagelaten en voor de klassieken Nederlandsen Statenbijbel zodoende van betekenis geweest is, is dan ook aan geen twijfel onderhevig.¹⁴¹

Maar met dat al: groot is het gedeelte van zijn werk, dat hij afgekregen heeft, niet geweest. Wat ervan tot ons kwam bestaat uitsluitend uit een aantal fragmenten van Genesis, een Psalmvertaling aan de rand der berijming van dat Bijbelgedeelte en een paar op zichzelf staande hoofdstukken, die speciaal lofzangen geven. Maar ook al zou het vermoeden juist zijn, dat hij bovendien Job, Spreuken en enige kleine Profeten nog klaar gekregen heeft: van wat men van hem verwacht heeft is dat maar een klein stuk te noemen.

Dat Aldegonde behalve dit werk ook nog vrij wat anders te doen gehad heeft, is zeker niet de laatste der redenen geweest, die tot dit teleurstellend resultaat geleid hebben. Had men hem in 1594 voor de Bijbelvertaling plus andere werkzaamheden benoemd: deze toevoeging is immers allerminst een term zonder inhoud gebleken.

Zo is hij in de zomer van 1596 namens de Staten op de synode van NoordHolland orde moeten gaan stichten in zake de kwestie Cornelis Wiggers, waarbij zowel enige onrechtzinnigheden van dezen Hoornse predikant in het geding zijn geweest, als de vraag naar de verhouding van Kerk en Staat 4. Maar nog veel meer heeft een andere opdracht van hem geëist de opdracht, die hij in 1596 van Prins Maurits kreeg, om zo mogelijk een eind aan de destijds in Orange heersende verwarring te gaan maken. 5.

Aanvankelijk hebben de Staten hem met het oog op deze reis naar Zuid-Frankrijk een verlof van een half jaar gegeven. Maar tenslotte bleek zelfs een uitbreiding daarvan met nog vier maanden niet voldoende en keerde de in November 1596 weggereide afgezant van de Prins, met Petrus Brederode, die hem vergezeld had, eerst in het begin van 1598 te Leiden terug. Vlot is het dus met de afwerking van het program, dat hij zich gesteld had, niet gelopen.

Nu was zijn taak daarbij ook metterdaad zeer veel omvattend. Niet minder dan een totale reorganisatie der toestanden in het Prinsdom was het, waarvoor hij zich inspannen moest. Bevordering van kunsten en wetenschappen; het vinden van een bevredigende regeling in zake de godsdienstige en kerkelijke verhoudingen; de stichting ener Calvinistische universiteit, met een college voor de opleiding van predikanten; activering van de wol en zijdenijverheid en het graven van een kanaal naar de Rhône. Maar ... op die wijdheid van zijn opdracht in haar geheel is Marnix' poging niet in de eerste plaats wrak gevaren. Veeleer op wat ik er de kern van zou willen noemen. Op zijn taak m. a. w. om de ambtenaren, die er Maurits' gezag uit te oefenen hadden gekregen — doch zich daarvan gedurende de laatst verlopen jaren maar zeer matig kweten — de Heeren Blacon e. a., tot rede te gaan brengen en Blacons plaats als gouverneur voor zich op te eisen.

Bij zijn aankomst, toen hij met eerbewijzen werd ontvangen, zag het er daar niet naar uit. Maar nauwelijks had hij in een grote rede tot de autoriteiten uiteengezet wat hij

¹⁴¹ Een gedetailleerd onderzoek naar die invloed in Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, N. S., Dl. XXIX (1937), blz. 279286.

van hen verlangde, of de donkere wolken kwamen al opzetten. Men weigerde — steeds beslister — met Maurits' afgezant rekening te houden. Op de duur ontzag men zich zelfs niet hem, in een pamflet *Très humbles remonstrances de la Communauté d'Orange*, dat waarschijnlijk van Jean de Serres, die te Orange predikant was, afkomstig is geweest, met felheid aan te vallen. Ja, per slot van rekening was hij in het Prinsdom niet volkomen veilig meer; gaf er althans de voorkeur aan zijn verblijf daar maar te beëindigen en naar Parijs te gaan, om zich aan het hof van Koning Hendrik IV = hoewel dit een misrekening bleek — van de steun der Franse regering te voorzien. Stellig hebben op deze reis naar Orange de ogenblikken, die Marnix voldoening gegeven hebben, niet geheel ontbroken. Zo bracht zij hem bij voorbeeld — in Augustus 1597 te Montpellier — een ontmoeting en langdurige vriendschappelijke zowel als diepgaande gesprekken met de beroemden geleerde Isaac Casaubonus. Maar over het algemeen kan zij natuurlijk toch geen expeditie zijn geweest, waaraan hij goede herinneringen bewaard heeft; integendeel!

Nog te minder omdat zij bitter slechte gevolgen voor zijn gezondheid bracht. Ook al heeft hij haar in diezelfde maand, waarin hij Casaubonus sprak, eens onderbroken en zich te Names wat rust gegund: ervan teruggekeerd bleek hij „op”. Zó zeer, dat hij voorlopig geen kans zag het werk, dat hij bij zijn vertrek naar Zuid-Frankrijk had laten liggen, voort te zetten. „Voorlopig”, zo stelde hij het zich tenminste voor. Maar de werkelijkheid bleek, dat het voorlopige definitief werd.

Zo kwam dus bij dat andersoortige werk weldra ook nog een tweede factor hem in zijn bezig-zijn met de Bijbelvertaling belemmeren. Het opdagen van het begin van het eind. Graveel en jicht — de laatste op de duur zó erg geworden, dat hij nu en dan, na zijn huid om de vingergewrichten te hebben losgemaakt, met een mes de gipsachtige aangroeiselen, die daar onder ontstaan waren, kon verwijderen 2 — graveel en jicht sloopten de acht en vijftigjarige Marnix eerlang het leven. Nog geen jaar nadat hij thuis gekomen was, op Dinsdag de 15en December, 's morgens om tien uur, was het einde daar.

Een week later, op de 22^e, had in de Pieterskerk de begrafenis plaats, op het koor, tussen de derde en vierde streek. Opzettelijke berichten daarover ontbreken. Maar uit een herinnering, er terloops door Vossius aan gewijd, blijkt, dat het een „*amplissimum funus*”, een teraardebestelling vol luister is geweest, waarbij zelfs Prins Maurits de overledene de laatste eer is komen bewijzen.¹⁴²

Zijn wij door de getekende omstandigheden van Marnix' Bijbelvertaling verstoken gebleven: enige andere geschriften heeft hij in de loop der jaren negentig wel het licht doen zien.

Niet dat hij gedurende die tijd alles wat met het oog daarop gereed lag nog heeft kunnen publiceren. Van zijn geschiedenis van het Nederlandse verzet heeft hij blijkbaar zelf zien aankomen, dat het hem niet meer gelukken zou haar geschreven te krijgen. In de zomer van 1598 nam hij tenminste van al het materiaal, dat hij er voor

¹⁴² De Navorscher, Jrg. 1862, blz. 297, 298; G. Vossius, Opera, Vol. VI (1701), p. 288. Het bericht, dat Marnix' lijk later naar Westsouburg zou zijn overgebracht, is zeer aanvechtbaar; v66r 1780 komt het trouwens niet voor; vgl. De Gids, Jrg. 102 (1938), Dl. II, blz. 328, 329, 331. De pamfletten Thysius n°. 696 en 697 (= pamflet Knuttel n^o.

1156) bevatten niets belangrijks over de gestorvene. 29 Dec. 1598 droegen de Staten-Generaal aan de predikanten Junius en Uutenbogaert op zich naar Marnix' weduwe en de executeur, de raadsheer Casembroot, te begeven, om de stukken, die zich in 't sterfhuis bevonden, met het oog op bewaring daarvan door het land, daar vandaan te gaan halen; zie N. Japikse, Resolutiën der Staten Generaal, Dl. X (1930), blz. 334.

verzameld had, afscheid, door het aan Paulus Merula, zijn opvolger als landshistoriëschrijver, ten gebruike af te staan. Maar ook drie andere geschriften zijn bij zijn leven niet meer verschenen, doch — door de zorg van zijn erven of van derden — daarna. Een in de eerste helft der 17de eeuw zowel hier te lande als in ons koloniale rijk vrij veel gebruikte Catechismus. Nogal sterk anti-Rooms Katholiek gericht, maar overigens van het Gereformeerde Catechismustype van die tijd niet afwijkend, en met het oog op die door hem aan Indië verleende diensten gaandeweg ook in een Maleise, een Amboneesche en een Portugeesche vertaling verschenen.¹⁴³

Een handleiding voor de opvoeding van jonge edelen, in 1615 wereldkundig gemaakt, maar misschien al meer dan een kwart eeuw vroeger op wens van graaf Jan van Nassau, door Marnix samengesteld. Een aanbeveling van lichaamsopvoeding en harding door jagen en scherpen en zwemmen. Maar tevens van ontwikkeling van de geest der jongens door klassieke vorming, degelijke kennis van hun moedertaal en reizen; zowel als van aankweeking van vroomheid, karakter en zedelijke deugden.¹⁴⁴ Waar dan tenslotte als „Dritte im Bunde” nog een Tractaat over het H. Avondmaal bij behoort te worden genoemd. Een stuk met een opdracht van 12 October 1596, hoewel het eerst in 1599 gedrukt schijnt te wezen. Naar het voorgeeft op uitdaging van een Rooms Katholiek tegenstander geschreven — in 1592 of 1593 zou, tijdens Marnix van huis was, een anonieme brief bij hem zijn afgegeven, welks schrijver beloofde dadelijk tot het Protestantisme over te zullen gaan als hem bewezen was, dat de Avondmaalsleer van die kant bij de Bijbel paste. In waarheid echter eer aan een list van een zijner vrienden te danken. Slechts in bouw, niet in geest, afwijkend van een geschrift over hetzelfde thema, even te voren door du Plessis Mornay gepubliceerd. En voor Marnix derhalve alleen in zoverre karakteristiek, dat het bewijst hoe deze schrijver tegen het eind van zijn leven weer tot het vak, dat hem aan het begin daarvan ook al zo bijzonder had aangetrokken, de theologie, is teruggekeerd.¹⁴⁵

Ook zo blijft er echter nog genoeg ter vermelding over.¹⁴⁶ Neem ik de tijdsorde in acht, dan heeft daarbij de tweede druk van Marnix' Psalmberijming, die in 1591 verscheen, voorop te gaan. Hoe deze bestreden werd en, dank zij die bestrijding, door de Kerk nooit voor de eredienst in gebruik werd genomen, kwam reeds vroeger ter sprake 1. Maar als product van Marnix' werkzaamheid kreeg hij de aandacht, waar hij recht op heeft, nog niet.

Reeds tegen het eind van 1588 scheen zijn verschijnen kort op handen te wezen. Het zoeken van een drukker komt dan aan de orde. Ja, zelfs lijkt het op dat moment niet al te vermetel Mei 1589 als de maand te noemen, waarin de uitgave stellig mag worden

¹⁴³ G. Tjalma, Philips van Marnix van St Aldegonde (1896), blz. 147 v.v. Uit Reitsma en van Veen, Acta der particuliere Synoden, Dl. VII en VIII, blijkt, dat het stuk in Groningen populair was, in Drente echter niet. In de overige provinciën heeft men er zich naar 't schijnt in het geheel niet mee ingelaten. Het titelblad ervan staat afgebeeld bij J. J. van Toorenenbergen, Ph. van Marnix... Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften Verscheidenheden (1878), blz. 234.

¹⁴⁴ De titel luidt: De Institutione Principum ac Nobilium Puerorum. Vgl. G. Tjalma, a. w., blz. 127 vv. Wie op de voorschriften van dit opvoedingsboek zou willen ingaan vond vergelijkingsmateriaal daarvoor in een aantal instructies voor studiereizen en raadgevingen voor het bezoek van buitenlandse academies, vermeld bij Karl Stkhlin, Sir Francis Walsingham und seine Zeit, End. I (1908), S. 80-83.

¹⁴⁵ De titel luidt: Traicté du sacrament de la sainte cène du Seigneur. Het geschrift is afgedrukt bij Van Toorenenbergen. Voor de inhoud zie G. Tjalma, a. w., blz. 309 vv. Van Marnix' terugkeer naar de theologie in dezen tijd zijn meer bewijzen te vinden. Zie bijvoorbeeld zijn briefwisseling met Sibrandus Lubbertus. O.a. schreef hij 3 November 1596 aan dezen, dat hij hem de Alcoran des Cordeliers zou sturen, dit ten aanzien van De Stella Clericorum evenwel niet kon doen.

¹⁴⁶ Een in 1595 verschenen Oratio de jure belli Belgici adversus Philip pum regem is waarschijnlijk niet van Marnix' hand. Pamflet Knuttel nrs. 956—958 vermoedelijk wel. Maar ook hier houd ik mij aan de regel alleen te bespreken wat hem omnium consensu toegeschreven wordt.

tegemoet gezien. Hoeveel teleurstellingen zijn er sinds die echter nog niet overwonnen moeten worden!

Radaeus, Gillis van de Rade, die de eerste druk had gepubliceerd, voelde blijkbaar niets voor een herhaling van de daarmee opgedane ervaringen; zo min als Marnix van zijn kant er trouwens op gesteld was nog eens met dezen uitgever in zee te steken: wat een slordigheid, wat een drukfouten! Een van Radaeus' Leidse vakgenoten dan? Zo ja, dan zou Marnix, die van nabij het werk wilde volgen, onverbiddelijk een aantal weken naar de Sleutelstad moeten verhuizen. Richard Schilders te Middelburg — toen deze tot het op zich nemen van dit werk bereid bleek — kwam hem in allen gevalle voor het genoemde doel veel aannemelijker voor. De reis Souburg - Middelburg vroeg maar zo weinig moeite en tijd.

Deze kwestie was echter de enige, die hier een hindernis opwierp, nog niet. In zijn correspondentie met Vulcanius — zie er hier nog een tweede genoemd — in zijn correspondentie met Vulcanius horen wij ook, hoe de auteur er zich over beklaagde, dat hij met het persklaar maken van zijn kopij maar niet naar wens opschieten kon. Telkens stuitte hij op stukken, waarvan de berijming verbeterd moest worden. En dan was het natuurlijk met ieder vlug verder komen voorlopig gedaan.

Een bezwaar van nog weer heel ander karakter behandelt een brief, die Marnix op 17 December 1588 aan Vulcanius schreef. Op het titelblad, dat hetzij die Vulcanius, hetzij de drukker — Marnix zelf deed het in allen gevalle niet — ontworpen had, was door de schuldige vóór de naam van de auteur een H. gezet: H(eer) van Sint Aldegonde. Wat was daarvan echter te wachten dan bespotting en schimp. Derhalve mocht het dan ook niet zo blijven. Zó hoog nam Marnix deze zaak zelfs op: wanneer óf die ene letter, óf die gehele titelpagina niet verwijderd werd, moest men liever het boekje maar in het geheel niet laten verschijnen.¹⁴⁷

Maar in de tweede helft van 1591 waren al deze moeilijkheden dan toch overwonnen, en kon de nieuwe publicatie ter markt worden gebracht. Vijf mannen, die haar financieel mogelijk maakten door het geld er voor te fourneren, waren intussen immers ook gevonden. En de Bijbelse Lofzangen, waarop in April het wachten nog was, de liederen van Hanna en Daniël enz., die wij uit de Bijbelvertaling al leerden kennen, en die als een afzonderlijk bundeltje achter de Psalmen zouden worden gevoegd, hadden toen eveneens het licht gezien.

Het is kenmerkend voor Marnix' karakter, dat hij in deze tweede druk — hoezeer hij ondervonden had, dat hierin zo ongeveer de voornaamste steen des aanstoots in zake de aanvaarding van zijn werk was gelegen — het gebruik van *du* en *dijn* niet door *U* en *Uw* heeft willen vervangen. Een capitulatie voor de wensen der schare in dit opzicht, is blijkbaar zijn eer te na geweest. In wetenschappelijke vragen volge men zijn wetenschappelijk geweten.

Hem naar deze stelregel te zien handelen heeft intussen niet meegebracht dat deze nieuwe uitgaaf van zijn Psalmberijming doorgaans met de eerste heeft overeengestemd. Integendeel: zuinig met veranderen was deze auteur allerminst. Ongeveer door de helen nieuwen bundel heen ging het immers zoals het bijvoorbeeld

¹⁴⁷ In de bedoelden brief schreef hij niet meer dan „in fronte libri meo nomini praefixa est litera H”. Daar echter de uitgaven van 1580 en 2617 op hun titelblad van „Philips van Marnix, Heere van St Aldegonde” spreken, tegenover die van 1591, waarop het „Philips van Marnix, genaemt van Sint Aldegonde” heet, heeft deze zaak m. i. metterdaad in elkaar gezeten zoals ik in de tekst heb aangegeven. Vgl. E. Quinet, Oeuvres de Ph. de Marnix de St Aldegonde Tableau des différends de la religion, Vol. IV (1857), p. 358, 359.

ten opzichte van het eerste vers van de eerste Psalm is gegaan. Waar dit in de eerste druk als volgt luidde:

„Die niet en treedt in der god'loosen raet,
Oft op de wech der sondaers niet en staet,
Noch op de stoel der spotters is geseten,
Maer heeft zijn lust in 's Heeren wet te weten,
End' overleght deselve dach end' nacht,
Die mach te recht voor salich sijn geacht”,

geeft de tweede dit te lezen:

„Welsalig is de man, die in den raet
Van 't godloos volck om niemants wil en gaet,
Noch op de wech der sondaers staet vermeten:
Noch op de stoel der spotters is geseten,
Maer sijnen lust heeft in des Heeren wet,
En nacht en dach wel neerstich daer op let.¹⁴⁸

In 1595 verscheen het tweede geschrift van Marnix, dat hier ter sprake heeft te komen, zijn *Ondersoekinghe ende grondelijcke Wederlegginge der geestdrijvische lere aengaende het geschrevene Woort Godes*.

Zoals uit een vroeger hoofdstuk bleek: niet nu eerst heeft dit thema zijn aandacht gehad. Al tientallen jaren vóór die hield het hem ook bezig. Ook al kwam het toen niet tot een publiceren van het daaromtrent door hem verzamelde materiaal.

Waarom de schrijver daartoe nu wel aanleiding gevonden kan hebben? Niet onwaarschijnlijk is de reden ervan vooral daarin te zoeken, dat de groepen, waartegen hij zich in dit boekje richtte, in de loop der laatste jaren bij het propageren van hun overtuigingen weer veel ijveriger waren geworden dan zij dat sinds lang waren geweest.¹⁴⁹ Toen de *Ondersoekinghe* uitkwam — één pleidooi tegen het streven van die Enthousiasten, „om in het zgn. „inwendige licht” de voornaamste bron onzer kennis van de onzichtbare wereld te zoeken en vóór het uitsluitend rekenen met de Bijbel in dit opzicht — vond zij hen tenminste volstrekt niet bereid zich in de hoek te laten duwen. Schreef hij, Marnix: zij gingen ook schrijven. Zij? Vreemd genoeg: nog niet eens zozeer uit het kamp der aangevallenen zelf als van een heel anderen kant kwamen die tegengeschriften; eens onbekenden *Verantwoordinghe van Sebastiaen Franck jegens de onwaerachtighe beschuldiginghe, hem (onder meer andere) nu langhe jaren naer zijn doot opghedicht bij Philips van Marnicx, Heere van St. Aldegonde*,¹⁵⁰ en het soidisant door „un gentilhomme Alleman, studieux à la paix et amateur de la liberté Belgique” geschreven pamflet *Antidote du contrepoison contre les conseils sanguinaires et avengez de Philippe de Marnix Sr. de St Aldegonde*”, waarvan Marnix verondersteld heeft, dat de gouverneur van Willemstad Emmerij de Lyere het in het licht zond, maar dat waarschijnlijk toch niet op diens rekening mag gesteld.

¹⁴⁸ Vgl. bij het over dezen herdruk der Psalmberijming hier meegedeelde: J. van Iperen, *Kerkelijke Historie van het Psalmgezag*, Dl. I (1777), blz. 141, 157, 158 en de correspondentie van Marnix en Vulcanius in de universiteitsbibliotheek te Leiden, hss-afdeling.

¹⁴⁹ Vgl. *Werken der Marnixvereniging*, S. III, Dl. V, blz. 276, en *De Kroniek van Abel Eppens tho Equart*, uitgeg. dr. J. A. Feith en H. Brugmans, Dl. II (1911), blz. 607, 611.

¹⁵⁰ De schrijver noemde zich op het titelblad uitsluitend C. C. W. H. S., en het staat volstrekt niet vast, dat zich achter dit pseudonym Caspar Coolhaes, de Leidse predikant, heeft verborgen, zoals Rogge heeft beweerd.

Onverklaarbaar was het niet, dat men ook van andere zijde dan die der Enthousiasten zo op Marnix' *Ondersoekinghe* aanvloog. Even goed als een aanval op de Geestdrijverij zag men er een verdediging van een nieuwe inquisitie in. En door haar te bestrijden kwam men voor zijn besef dus juist zo veel voor de tolerantie op, als voor het goed recht van Tauler en de Deutsche Theologie en David Joris en Hiël en wie er nog meer in mocht worden aangevallen.

In de *Réponse apologétique*, die Marnix in de zomer van 1598 schreef, om tegenover de *Antidote ou contrepoison* de meningen, die hij in die *Ondersoekinghe* geuit had, nog eens wat toe te lichten, gaat het dan in hoofdzaak ook om die tolerantie.¹⁵¹ Met kracht verwerpt de schrijver er de mening in, als had hij met zijn wensen, dat de Overheid, door het opleggen van „uytwendighe lichamelijcke straffen en boeten”, tegen de dwalenden te velde zou trekken, bedoeld te eisen, dat zij de ketters doden zou. Er bestonden toch ook nog wel andere tuchtigingen dan de allerzwaarste! En, toen hij in 1577 ten opzichte van de Middelburgse Doopsgezinden hetzelfde standpunt innam, had hij toch ook niet op toepassen van het halsrecht aangedrongen! Verre voorop ging hem trouwens in allen gevalle in aangelegenheden als deze de strijd met geestelijke wapenen: het argumenteren en overreden uit een zorgvuldig uitgelegden Bijbel.¹⁵²

In hetzelfde jaar 1588, waarin zijn *Réponse Apologétique* verscheen, ondernam Marnix ook nog de druk van zijn, intussen eerst kort na zijn overlijden uitgekomen *Tableau des Différends de la Religion*.

Wat hem er toe gebracht mag hebben dit geschrift op dat ogenblik persklaar te maken, is moeilijk met beslistheid te zeggen. Het geldt hier een publicatie, die van a tot z tegen het Rooms Katholicisme gericht was. Kan het daarom wellicht de activering van het werk der Jezuiten hier te lande geweest zijn, waaraan wij in dit verband moeten denken; immers heeft daarin het jaar 1592 de rol van beginpunt gespeeld? Het is lang niet onmogelijk.

Ook zo zou het dan echter nog maar alleen de aanleiding tot het publiceren van het *Tableau* zijn, die hier verklaring vond. Om er de oorzaak en de geschiedenis van te leren kennen moet ik op heel andere dingen letten. Het verhaal daarvan dient uit te gaan van het ogenblik, waarop Marnix' Bijencorf ter markt kwam.

Kort voor hij dit boek ten einde geschreven had sprak de auteur ervan er de wens in uit, dat „den goeden man, die de brief Gentiani in onze Nederduytsche sprake overghesettet heeft” . . . „noch dese moeyte doen wil” . . . „dese onse uytlegginghe sijns briefs oock in het fransoys over te setten, op dat de Walen dese onsen Bijencorf ook mogen gebruycken”. Welnu, van dezen wens gaf het *Tableau*, tot op zekere hoogte althans, de vervulling. Weliswaar blijkt het telkens veel meer dan zulk een vertaling te zijn. Maar een nauwkeurige vergelijking der twee geschriften geeft toch zonder twijfel wat het wezenlijke betreft een nauwe relatie tussen hen beide te zien.

Naar alle waarschijnlijkheid heeft het ontstaan van het *Tableau* zich namelijk als volgt toegedragen. Al spoedig na 1569 is Marnix zelf aan die Bijencorfvertaling, waarnaar

¹⁵¹ In 1597 hadden verschillende kerkelijke vergaderingen een weerlegging van de *Antidote* ook al overwogen. Maar die beraadslagingen hadden tot niets geleid; zie Reitsma en van Veen, *Acta*, Dl. I. I, blz. 235, 236.

¹⁵² Aan het slot van de *Ondersoekinghe* is aan de vraag, hoe de Bijbel uitgelegd moet worden, dan ook veel aandacht gewijd. Dit hermeneutische deel is als *Der gewisse Weg zur göttlichen Warheit* (1605) en als *Via veritatis Divinae* (1610) later ook afzonderlijk verschenen, in een vertaling van resp. Winandus Zonsius, predikant te Bretten in de Palts en Ludovicus Lucius Basileensis.

hij verlangen bleek te hebben, begonnen. Echter zonder dat het ooit tot publicatie daarvan gekomen is. Dat publicatiestadium heeft slechts de — aan de hand van gesprekken met Scaliger en anderen tot stand gekomen radicale omwerking van het oorspronkelijke boek bereikt, waartoe hij zich later heeft gezet. Althans het drie kwart gedeelte ervan, dat klaar was gekomen toen Marnix het ogenblik gekomen achtte, om deze studie, het kostte wat het wilde, te doen verschijnen. Het kwart, dat op dat moment nog ontbrak, moest hier dan maar uit de Bijencorf, zoals die was, niet-omgewerkt, aan worden toegevoegd. Ontstond zo een niet volkomen harmonisch geheel: tenminste beschikte men dan over iets, dat voor het polemische doel bruikbaar zou wezen.

In de voorrede ervan spreekt Marnix over de mogelijkheid, dat het nu hier door hem gepubliceerde later nog door een tweede deel zal worden gevolgd. Metterdaad is dit ook gebeurd. Maar eerst na zijn dood. Een van zijn vrienden, die zijn naam verzwijgt, maar vertelt hem goed gekend te hebben, heeft zich toen met deze uitgave belast. Een gemakkelijke taak nam hij daarmee niet op zich. Zie hier zijn eigen getuigenis daaromtrent: „les pièces mesmes qui appartenoient à ce second Tome n'estoient pas jointes, mais tellement jettées ga et la parmi un tres grand monceau de papiers, qu'il les a fallu rassembler presque feuille à feuille, et icelles tellement barbouillées par une infinité de mots tracez et autres tresmal et aucunesfois point du tout lisables, mis en leur place avec des effacures, asterisces et marques, lesquelles le plus souvent ne se rapportoient point, qu'il estoit presque impossible d'en trouwer la coherence”. Maar met dat al heeft hij haar weten te volbrengen; waarop het boek te La Rochelle, de bekende Hugenenburcht van Frankrijk — ook het eerste deel had vooral daar te lande zijn lezers gevonden — werd uitgegeven.

XIV

PERSOONLIJKHEID EN BETEKENIS

Het valt niet te ontkennen: een afzonderlijk hoofdstuk, om de beschrevene „als mens” te kenschetsen, is in een biografie misplaatst. Het gehele boek moet hem als zodanig laten zien, niet maar een gedeelte daarvan.

Toch kan iets van die aard bij wijze van resumptie te geven geen kwaad. Verspreide gegevens per slot van rekening nog eens bijeen te halen en met elkaar in verband te zetten, geeft immers gelegenheid de trekken van het portret sprekender te voorschijn te laten komen.

Marnix' voorkomen kennen wij in hoofdzaak uit twee portretten. Uit dat van Johan Wierix, in 1581 gemaakt, waaruit ons een schrandere en vriendelijke, maar niet zeer krachtig gezicht tegemoet treedt. En uit het, in 1597 door J. de Gheyn Sr. getekende, dat een heel andere indruk maakt. Een klein hoofd, met ingevallen ogen en een spitse kin, min of meer in de kanten halskraag weggedoken, doen u verbaasd staan over zo'n verouderd, zo'n ineengeschrompeld raken in niet veel meer dan vijftien jaar.¹⁵³

Dat onze keus op dit gebied zich tot zó weinig moet bepalen, is wel bevreemdend. Hebben buiten deze gravures nooit andere portretten van Marnix bestaan ook? Stukken, waarvan het zeker is, dat zij hem afbeelden¹⁵⁴, in allen gevalle niet meer dan twee. Te weten: het „conterfeytzel”, waarover Constantijn Huygens in Juli 1684 aan mevrouw Morgan schreef, dat hij — hoezeer er ook aan gehecht — er ten behoeve van de nakomelingen van de gestorven staatsman graag afstand van doen zou.

En een ander, aan het penseel van Huygens' tijdgenote Johanna van Aerssen te danken, waarvan wij eveneens uit diens oeuvre kennis hebben gekregen. Immers heeft de dichter daar het volgende versje op gemaakt :

*„Si le pouvoit scavoit, le noble de Marnix,
Ce qu'une illustre main a produit son eisage,
Que ne diroit il pas, que diroit il? (j'enrage,
De ne pouvoir finir, faute de Rime en ix)
Mais je n'enrage plus; grace à Ste Aldegonde:
Il diroit, me voyci la merveille du monde.
Non; j'acheve la Rime, il diroit, le Phenix”.*

Onder deze omstandigheden is het een geluk, dat wij van de betrokkene ook een paar portretten in woorden hebben. Na de conferentie te Beveren bij Antwerpen, in de zomer van 1585 gehouden, gaf Paolo Rinaldi deze beschrijving van hem: „een edelman, nobel, wijs, innemend, schrandere, welsprekend, van rijpe ervaring,

¹⁵³ Het eerstgenoemde staat afgebeeld in J. J. van Torenbergen, Ph. van Marnix ... Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften Verscheidenheden (1878), tegenover het titelblad. De plaatsen, waarop het tweede te vinden is, worden in a. w., blz. 237, genoemd.

¹⁵⁴ Stukken, waarvan het zeer de vraag is, of zij Marnix voorstellen, ken ik wel meer. In allen gevalle zijn er vier: een portret, dat in 1684 eigendom van Mevrouw van Asperen was; een ander, dat in 1877 aan van Toorenbergen toebehoorde; een door Moes besproken stuk in het bezit der bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, en een portret in de Bodleian Library te Oxford, dat ook voor dat van Sir Christopher Hatton wordt gehouden.

verstandig, en die weet hoe hij te handelen heeft. Zeer knap in 't Grieks, Hebreeuws en Latijn, spreekt en schrijft hij bovendien ook nog menige andere taal beter dan iemand anders in dit land: Spaans, Italiaans, Duits, Frans, Vlaams, Engels, Schots enz. Hij is omstreeks veertig jaar oud en middelmatig van grootte. Heeft hij een donkere gelaatskleur, zijn gezicht is desnietteenstaande lelijk¹⁵⁵”.

Een beschrijving, die aardig past bij de in 1590 door Arent van Buchel gegevene: „een man van kleine, althans middelmatige gestalte, „no ir et aiant une tache bien près la ioue gauche, de coeur dispost et allègre”; om zijn inborst bij de Prins altijd zeer geliefd geweest; met zeldzame welbespraaktheid begaafd en uiterst bewegelijk”.¹⁵⁶

Door deze karakteristieken woordelijk aan te halen kwam ik reeds van het gebied van Marnix' voorkomen op dat van zijn karakter. Hier en daar heeft hij in zake dit thema ook zelf mededelingen gedaan. In een brief aan Duplessis Mornay uit het jaar 1593 heet het bijvoorbeeld: „Je n'attends que les occasions. De les chercher ambitieusement ne me permet mon naturel”. En elders, waar hij de vraag bespreekt, of hij haatdragend en eerzuchtig, dan wel juist het tegenovergestelde daarvan moet genoemd, vinden wij een dergelijk zelfgetuigenis: „je n'ay oncques exercé inimitié contre quiconque ce fut pour mon particulier: et n'ay oncques eu ennemy si mal voulu, auquel des qu'il monstroit que l'offense qu'il m'avoit faite lui desplaît, je n'aie plustost pardonné, qu'il ne m'en ait lui mesme requis ... Et quand au tiltre d'ambition, je puis dire le front eslevé, que combien que j'aye deservi plusieurs Estats et charges honorables, si est ce que oncques je ne sollicitai ne par requeste, ne par faveur, ne par aucune personne interposé, •d'y estre appellé. Au contraire, j'y ay presque tousjours esté forcé”.

Betrouwbaarder dan wat wij te dezen aanzien van hem zelf vernemen, is echter uiteraard het getuigenis, dat zijn omgeving over hem uitte. Ook daarvan derhalve een paar specimens; zoals blijken zal merkwaardig gelijk van toon en merkwaardig gunstig beide. „Hoe arm hij ook is, vond ik hem niet baatzuchtig”; „St Aldegonde wordt hier te Utrecht, in strijd met de mening, door Hare Majesteit (Koningin Elizabeth van Engeland) over hem gekoesterd, door allen als een goed Vaderlander beschouwd en als iemand, die om zijn bekwaamheid en wijsheid verdienen zou in haar dienst gesteld te worden”; „het is wereldkundig, dat hij een man van handelen is”; „hij heeft meer dan iemand anders in het ganse land de naam, dat hij zijn woord houdt, als hij het gegeven heeft”; „volgaarne betuig ik, dat zijn handen en hart zuiver zijn”; „bij het verdriet, waarin mij de openbare zaken dompelen, vind ik geen anderen troost dan het verkeer met de goeden; en onder die goeden houd ik U voor een der besten”, en „beter op de vrede dan op de oorlog afgericht lijkt hij mij”.¹⁵⁷

Als dit zo gunstige oordeel nu maar met de feiten in overeenstemming is geweest. Natuurlijk; maar daaraan is niet de minste twijfel. Uit hetgeen hij in zijn *Response à un libelle fameux* over zijn afkomst heeft gezegd: „Quand ainsi seroit que je ne seroy de nulle extraction ny noblesse, si ne laisseroye je pourtant d'estre vertueux et homme de bien, et ne me pourroit on reprocher que j'aye oncques failly en un seul point de

¹⁵⁵ *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 3e Serie, T. VII (1911), p. 56, 57.

¹⁵⁶ De Gids, 1898, Dl. I, blz. 388, 389.

¹⁵⁷ Zie J. L. Motley, *Geschiedenis van de Verenigde Nederlanden sedert de dood van Willem de Zwijger*, Dl. I (1861), blz. 242, 247, 254, 255, 258, 259; J. J. van Toorenenbergen, *Philips van Marnix... Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften Verscheidenheden* (1878), blz. XXVII. De gegeven uitspraken zijn achtereenvolgens van Alexander Parma, de Engelsman Wilkes, Morgan, Leicester, de La Nou; du Plessis Mornay en P. C. Hooft afkomstig.

mon devoir et honneur. Et toutesfois combien que j'ay toujours estimé folie de se vanter de la vertu et preudhommie d'autruy, comme font plusieurs, lesquels n'ayants un grain de vertu en leur ame, ny goutte de sagesse au cerveau, sont inutiles à leur patrie: et cependant pour avoir eu quelqu'un de leurs ancestres qui ait esté estimé ou faict quelque acte valeureux, pensent qu'ils doivent gouverner tout le monde, et soient suffisants manier la machine de tout le pays, n'ayans de jeunesse apprins autre chose que de danser et faire des girouettes des pieds comme du cerveau, et apres bien avoir maugré et despité le nom de Dieu et fait grande chere, se monstrent en publicq comme des paons, tant revestus de plumes et tant deschicquetés qu'on diroit proprement qu'ils voleront en fair avec les oiselets”.¹⁵⁸ Uit deze redenering, zeg ik, blijkt evenzeer dat hij een eenvoudig hart heeft gehad, als zijn vergevensgezindheid aan de dag is gekomen in zijn intercessie bij Burgemeester en Schepenen van Vlissingen in Juni 1580, toen zekere Claes Meyngaerts daar ter stede hem beledigde. Terwijl in de loop van het hiervóór meegedeelde al te constateren is geweest én dat hij — hoe beslist van godsdienstige overtuiging ook — geen fanaticus was, én dat hij — zelfstandig richtingkiezer moge hij dan niet geweest zijn — als medewerker van de sterkeren Prins aan de Nederlanden onschatbare diensten heeft bewezen.

Intussen zijn hiermee nog uitsluitend de zedelijke eigenschappen genoemd, waardoor hij zich kenmerkte. Niet minder aandacht verdienen echter de intellectuele en andere, die bij beoordeling van wat hij waard was treffen.

Door een hiervóór aangehaalde persoonsbeschrijving, waarvan Paolo Rinaldi de auteur was, werd hoog opgegeven van zijn talenkennis. In één enkel opzicht misschien zelfs al te hoog. Marnix' kennis van het Duits was niet zo bijzonder groot. „Neem mij niet kwalijk — schreef hij in 1591 aan iemand — dat ik U in het Frans antwoord. In het Duits zou ik het niet kunnen uit gebrek aan oefening. Het weinige, dat ik ervan geleerd heb, dat toch al niet te hoog mocht worden aangeslagen, is door ongewoonte tot niets geworden”.

Overigens is hij echter werkelijk een polyglot van de eersten rang geweest. Getuige zijn geschiktheid voor het ontcijferen van brieven in geheimschrift zowel als voor het vertalen van de Bijbel.

Voorts treft ook zijn grote en veelzijdige geleerdheid. Zijn kennis van theologische vraagstukken, die hem in staat stelde de handschoen tegen Baius op te nemen en zijn *Traité du Sacrement* te schrijven. Maar ook zijn wetenschappelijke bekwaamheid op nog menig ander terrein daarnaast. Zo bijvoorbeeld op dat der historiografie en der botanie. Een bekwaamheid, waarom Jan Taffijn hem volkomen naar recht een „*vir rarae tum eruditionis et iudicii, tum zeli et pietatis*” kon noemen; een man, zowel zeldzaam gezond van oordeel en geleerd, als ijverig en vroom 1.

Eenvoudig van imborst, in zijn optreden gematigd, op menig gebied thuis, zeer geleerd! En toch — als het er om gaat de totaliteit van zijn persoonlijkheid onder woorden te brengen, zijn het niet zijn bescheidenheid, zijn veelzijdige begaafdheid en zijn uitgebreid weten, waardoor hij vooral indruk op ons maakt. Maar zijn vroomheid! „Uiterst sterk aan zijn godsdienstige overtuigingen gehecht”, zei Parma van hem, daarin geheel accoord met Morgan, in wiens brieven het ergens: „in religieus opzicht onwankelbaar standvastig” heet.² Trouwens, heeft hij ook zelf niet verklaard, dat hem niets zo zwaar woog als het godsdienst en Kerk betreffende? Door in zijn *Réponse apologétique* te vertellen hoe hij eens — met de Prins over een door hem

¹⁵⁸ A. Lacroix, *Oeuvres de Ph. de Marnix Ecrits politiques et historiques* (1859), p. 82.

ingediende ontslagaanvraag aan het praten — zodra Zijne Excellentie, die bezwaar maakte aan zijn verzoek te voldoen, hem: „wat hindert het, dat wij moeten lijden, als wij Gods Kerk maar van nut kunnen zijn” had toegevoegd, zijn aanvraag introk: „emploies moi partout ou il vous plaira; et là dessus je m'emploiy en tous ses commandemens aiant ce seul but de la conservation des Eglises de Dieu 3”.

Vreest iemand mogelijk in verband hiermee, dat hij dan wel rijkelijk zwaar op de hand zal geweest zijn: behalve het ook hier vóór al vermelde relaas van Buchelius over zijn tafelgesprek ten huize van de heer van Brederode in Augustus 1590, zijn ons twee verhalen overgeleverd, waaruit blijkt hoe deze veronderstelling door de feiten allerminst bevestigd wordt.

Het eerste daarvan raakt een bezoek, dat hij in de nazomer van 1579 aan de populaire Brugse prediker tegen de Reformatie Broeder Cornelisz bracht.¹⁵⁹ Met Herman Moded en 's Prinsen hofprediker Taffijn op een goede dag daar ter stede bij Oranje aan de maaltijd gezeten, informeerde Aldegonde eens, waar die man toch eigenlijk woonde. Zou er geen gelegenheid zijn hem eens te zien en te spreken te krijgen?

Zeker was er die. Men had maar naar het huis van Johannes Joens „int roocasteel” te gaan. En inderdaad: als men, na nog een dronk — door verscheiden officieren en hovelingen gevolgd — daarheen op weg gaat, treft men de gezochte zonder uitstel ter genoemde plaatse aan. Achter een lessenaar zit hij te lezen.

Zich voorlopig nog niet bekend makend neemt Marnix dan het woord en zodoende ontspint zich het volgende gesprek :

Marnix. Ik heb Uw boek over de zeven sacramenten gelezen. Wat daarin over Johannes 6: 64: „De woorden, die ik tot U spreek, zijn geest en leven” wordt opgemerkt, kan mij echter niet bevredigen. In een werk, dat Philippus Marnix, oftewel Aldegonde, schreef, wordt die tekst heel anders en m. i. bevredigender uitgelegd.

Broer Cornelisz. „Dat is wel enen subtylen gheest, maer daer en siet niet veel op”.

Marnix. „Maer wat oordeelt ghij over Hermannus”?

Broer Cornelisz (zich niet van het feit bewust, dat Moded vlak bij hem staat). „Dat en is maer een botterijck”.

Heeft deze grofheid daar de aanleiding toe gevormd: maar nu begint het bezoek opeens een heel ander karakter te krijgen. Van een theologisch debat wordt het een plagerij.

„Zegt ge niets”, vraagt men de monnik nu immers van alle kanten.

„Zegt ge niets, Broer Cornelisz; en op de kansel hebt ge zo'n hoog woord”?

„Zeggen, neen; maar denken wel”.

„Eilieve, wat denkt ge dan wel”?

„Dat ik toch eigenlijk nog gelukkiger ben dan Job is geweest. Die brachten zijn vrienden een bezoek. En ik geniet die eer zelfs van de kant mijner vijanden”!

Achttien jaar later, in Juli 1597, toen Marnix met Petrus Brederode, in verband met zijn reis naar het Prinsdom Oranje, te Avignon was, viel de tweede gebeurtenis, die ik in dit verband vermeldenswaard vind; het feit, dat Maurits' afgezant met de Jezuïet Cotonus, die later de biechtvader van Hendrik IV van Frankrijk is geweest, in conflict kwam over het kerkelijk gezag.

Om de officiële functie, die de beide passanten bekleedden, verenigden de burgemeesters van die oude burcht van het Rooms Katholicisme bij die gelegenheid

¹⁵⁹ Bulletin du eerde historique et archéologique de Courtrai, 1re année (1904), p. 1 SV.

namelijk een uitgelezen gezelschap stedelijke autoriteiten tot een banket ten huize van de Magister Campii Regii. O.a. — daar de pauselijke legaat, kardinaal Aquaviva zich verontschuldigd had — de aartsbisschop van Aix en enige Jezuitenpaters, waaronder dan ook de genoemden Cotonus. En, dat eremaal zo goed als afgelopen zijnde, was het dan, dat die wrijving ontstond, waarvan negen jaar later in dezer voege melding werd gemaakt.¹⁶⁰

Na een inleidende vraag van de pater of Marnix het goed vond wat over de heilige dingen te praten, en Marnix' toestemmend antwoord daarop, deed Cotonus eerst het voorstel, om als thema voor dat onderhoud de autoriteit en het primaat van de Paus te kiezen.

Onder de gegeven omstandigheden bleek de gast uit de Nederlanden daarvoor echter niet veel te gevoelen. In een andere plaats dan Avignon zou ik er geen bezwaar tegen hebben over dit punt te confereren. Maar hier, in deze pauselijke stad zo iets te doen, zou — vrees ik — majesteitsschennis wezen".

„Welnu, laat ons dan over de kerkelijke autoriteit praten, en in 't bijzonder over de vraag, of deze groter is dan die van de Bijbel of niet”. —

Nadat dit overeengekomen is, komt weer Aldegonde aan het woord: „volgens de wetten van het disputeren rust op U, als affirmans, de last om het bewijs der stelling te leveren, dat het gezag der Kerk dat van de Bijbel overtreft”.

Opperbest, en Cotonus dan ook onmiddellijk aan het aanhalen van de enen tekst voor en de anderen na. Het klassieke woord: „op deze petra zal Ik mijn gemeente bouwen”; Paulus' uitspraak, waarbij de Kerk „een pilaar en vastheid der waarheid” wordt genoemd, enz. enz.

Maar als hij daarmee klaar is blijkt het resultaat ervan heel wat geringer, dan hij zich had voorgesteld. Marnix kijkt het gezelschap eens rond. En dan: „ik zou naar aanleiding van deze uiteenzettingen één ding eigenlijk liever willen vragen dan beweren. Dit n.l.: wat heeft hoger gezag, iets dat dient om iets anders te bewijzen, of dat andere, dat door het eerste bewezen wordt”?

"Natuurlijk wordt het bewijzende in zo'n geval voor meer gezaghebbend gehouden", luidt het antwoord.

„Maar dan is toch ook de autoriteit van de Bijbel hoger dan die van de Kerk”!

En — terwijl Cotonus blijkbaar niet weet wat hij daarop zeggen moet en dus maar zwijgt — plotseling in lachen uitbarstend: „ha, ha, mijne Heeren, al die disputen geven immers niets! Gij, Dr Cotonus, hebt immers gezworen, dat gij nooit van inzicht veranderen zult, waart ge ook honderd maal overtuigd. En gij, heer aartsbisschop, hebt vier jaar geleden Uw deel van het koninkrijk der hemelen voor 30 duizend kronen verkocht. Terwijl ik — naar Uw mening — al twintig jaar lang aan God noch duivel meer geloof”.

Marnix' betekenis, zowel voor zijn eigen tijd als voor later, is over het algemeen hoofdzakelijk in zijn staatsmanswerkzaamheid gezocht geworden.

Fruin is die richting ingeslagen door 's Prinsen medewerker als „ernstigen Christenstaatsman” te karakteriseren. Maar nog verder zijn in dit opzicht bijna een eeuw geleden de Belgische historici Quinet en Juste gegaan. Deze, zich geroepen voelend een boek over hem te schrijven „ faire connaitre l'homme d'état, défiguré par l'esprit de parti”; de ander, er op uit hem te laten zien als in de eerste plaats liberaal aartsvijand van het clericalisme, zagen immers niet slechts hoofdzakelijk, maar

¹⁶⁰ Crenius, Animadversiones philologicae et historicae, Vol. VIII (1701), p. 136 sqq. ontleent dit verhaal aan J. Ph. Pareus, Castigationes in brevem... admonitionem Joh. Magiri, Jesuitae (1666), p. 130 sqq.; vgl. Oud-Holland, Jrg. XXIX (1911), blz. 164, 165.

uitsluitend de op het gebied van de politiek werkzame in hem.¹⁶¹

Is hiermee echter werkelijk het rechte getroffen? Ik meen van niet. Zeker heeft Marnix voor staatkundige aangelegenheden belangstelling gehad. Getuige de brief, die hij in 1577 naar Londen stuurde en waarin hij de kerkenraad der vluchtelingengemeente daar ter stede met dit argument trachtte te winnen om Middelburg van een predikant te voorzien: daardoor zult ge niet alleen de Kerk helpen, maar ook onwankelbare fundamenten leggen voor de inrichting van het Gemenebest, waardoor de krachten van een onvrome tirannie kunnen afgestompt en een wettige en gewenste vrijheid gegrondvest 1". En getuige nog veel meer zijn verhouding tot de Prins van Oranje, hier vóór zo telkens en telkens weer aan de dag getreden en eens op bijzonder gelukkige wijze door hem zelf onder woorden gebracht, toen hij zich in dezer voege uitliet: „alsoe ick ... in alle getrouwicheyt met zijne Excellentie het scherpste van de spitze hebbe helpen nae mijn vermogen af bijten”.

Maar Marnix is toch niet in de eerste plaats staatsman geweest. Een denker en een plannenontwerper wel. En in zijn willen telkens — bijvoorbeeld heel wat minder weifelend dan de Prins het was. Maar om te doen had hij altijd de instigatie van een ander nodig. En met zulk een geaardheid kan men toch onmogelijk een staat bouwen. Trouwens was ook zelfs bij dat maken van plannen het belang van dat staatsleven nooit de factor, die de doorslag bij hem gaf. Als wij zijn leven als geheel overzien is immers onmogelijk aan de slotsom te ontkomen, dat — had het aan hem gelegen — de Nederlanden aan het Habsburgse huis, aan de Spaanse macht onderworpen gebleven waren. Wanneer het mogelijk was geweest die er toe te bewegen onzen voorvaders godsdienstvrijheid toe te staan: waarlijk, Marnix had er — evenzeer als in 1573 de Prins en later van Oldenbarnevelt — geen overwegend bezwaar tegen gehad de toestanden verder maar te laten voor wat zij waren. Voor een man uit een
1) J. J. van Torenbergen, *Godsd. en Kerkelijke Geschriften Verscheidenheden* geslacht van ambtenaren toch zeker ook geen bevreedende houding: ambtenaren zijn doorgaans geen „Umsturzler”!

Niet dat hij de genoemde godsdienstvrijheid tengevolge van een algemeen en abstract, religieus of wijsgerig principe heeft voorgestaan. Praktische vrijheid voor de aanhangers der Reformatie, om een plaats in de zon te hebben zo goed als de Rooms Katholieken die hadden: ziedaar het ideaal, waarvoor hij streed, nauwkeurig omschreven. Ook al moet erkend, dat hij zulke vrijheid niet uitsluitend voor zich en zijn geestverwanten gewent heeft, maar haar — zij het dan niet de Doopsgezinden en Geestdrijvers — toch ook bijvoorbeeld de Rooms Katholieken gunde.

Meer dan staatsman was Marnix vormer van het godsdienstig leven van het Nederlandse volk. En heel in het bijzonder hebben wij hem ons daarbij als bevorderaar van het Calvinisme voor te stellen!

Als Calvinist is hij op het ogenblik, waarop hij zijn voorbereidingsjaren achter de rug had, de arena, waarin de vrijheidsworsteling der Nederlanden beslist zou worden, binnengetreten. Terwijl het „j'ay tousjours suivy ma religion, sans fleschir ne pour allechemens, ny pour promesses ... ny pour menasses”, dat hij in 1579 neerschreef, duidelijk toont hoe hij in dit opzicht gebleven is wie hij toen was.

Welnu, in verband met dat Calvinisme is het nu vooral geweest, dat hij zich ten

¹⁶¹ Th. Juste, *Vie de Marnix de St Aldegonde* (1858), p. IV, cf. p. III; E. Quinet, *Oeuvres de Marnix Tableau des Différends de la Religion* (1857), Introduction, passim.

behoefte der Nederlanden geweerd heeft. Want — alweer — al beleed hij het dan, zoals reeds bleek, niet fanatiek, zodat hij in aangelegenheden van niet-vitaal belang gemakkelijk heeft kunnen toegeven, een overtuigd en volhardend strijder ervoor is hij wel geweest. Zo zorgde hij dus voor de stabilisatie ervan in Holland en Zeeland; voor de nationale organisatie ervan, waar het 't kerkelijk leven gold; voor zijn verdediging tegen het Rooms Katholicisme en voor de teboekstelling zijner lotgevallen, zowel als voor de voorziening ervan met een betrouwbare Bijbelvertaling. Zo heeft hij werkelijk op allerlei gebied en gedurende zijn gehele leven voor de vrijwording en de bloei ervan in de bres gestaan.

Maar zijn betekenis wat dat Calvinisme betreft heeft ook nog in iets anders gelegen! Toen deze geestesbeweging in haar originele gestalte, vanuit haar burcht aan het meer van Genève op veroveringstocht door Europa, ook het deltagebied van Schelde, Maas en Rijn hier in het Noordwesten van dat werelddeel in bezit kwam nemen, onderging zij een grote verandering. Democratisering? Verwereldlijking? Verstrakking? Laat ik het maar het liefst op deze manier zeggen: dat zij in het algemeen een anderen levensstijl ging vertonen. Waarom dat dan echter? Omdat dit nieuwe in de grond der zaak een wezenlijk bestanddeel van haar gedachtewereld was, zodat het bij die verplaatsing ervan naar dezen Noordelijken bodem vanzelf begon op te bloeien? Of omdat het, als eigenschap van de Nederlanden volksaard, er als wezensvreemd verschijnsel in binnendrong, zodat de van buiten komende geest niet in staat was de overhand te krijgen?

Ik meen het laatste. Zoals de door de stormen uit het Zuidwesten aangevoerde watermassa's van de zee op de Nederlandse duinen en dijken plegen te breken, zo stuitte hier ook het Calvinisme in zijn oorspronkelijke vorm op de geaardheid van het onwrikbaar in de harten der Nederlandse mensen gewortelde natuurlijk-Nederlandse en kreeg daardoor een gewijzigd karakter.

Maar dan Marnix, doende wat hij maar kan, om die botsing te verzachten, dat Calvinistische en dat Nederlandse element aansluiting aan elkaar te laten vinden en zó het eerste hier te doen inburgeren! Er voor pleitend, dat men toch niet zulk een „morositas”, zulk een bedilzucht aan de dag zal leggen als men doet, want in Duitsland willen velen al daarom niets van de Gereformeerden hier te lande weten.¹⁶² Het weliswaar — zoals hier vóór gebleken is — in on-Genueefse trant opnemend voor een eerbaren dans. Maar anderzijds er weer telkens voor waarschuwend, dat men „de wijze ende cloecke deser werelt” en de magistraten, door al te streng op te treden, toch niet van het Evangelie vervreemden zal, terwijl zij „zonder grote moeite, met een matige verdraegsaemheit, tot seer groot voordeel der kerke” te winnen zouden wesen.

Meermalen over de predikanten, die in deze materie niet altijd verstandig optraden, in

¹⁶² Het feit, dat Marnix's *Ratio instituendae juventutis* — de leidraad voor de opvoeding van jonge edelen, die hij (naar ik al eens vermeldde) op verzoek van Jan van Nassau, met het oog op de vorming van diens zoons, gemaakt heeft, en die in 1615 door de Friese medicus Arcerius, naar het hs., dat deze ervan vond, verzorgd en uitgegeven is — het dansen even beslist afkeurt, als zijn brief aan van der Heyden weigerde dat te doen, mag m. i. niet bij de beoordeling van zijn streven in aanmerking worden genomen (vgl. J. Pollmann, *Ons eigen volkslied* (1935), blz. 83). Daarvoor zijn wij te weinig van de achtergrond van dat pedagogisch werkje op de hoogte. Bovendien is Marnix, nog student te D61e, ook al geen onbegrensd vriend van het dansen geweest (vgl. A. Elkan, *Philip Marnix van St Aldegonde* (1910), E. 53). Trouwens, kunnen wij er wel zeker van zijn, dat wij hier met een wijziging in Marnix' mening te doen hebben? Aanpassing van het origineel aan de publieke opinie van de tijd der verschijning lijkt mij bij deze ontstaansgeschiedenis niet onmogelijk.

beklag. Bijvoorbeeld in die aardige brief van 29 April 1584 aan Emanuël van Meteren, de geschiedschrijver, waarin hij zich op deze manier geuit heeft: „De ministeren aldaer [de Gentse predikanten] hebben sich te vele met de Regeringe willen moeyen, daer zij niet vele verstants van en hadden. Hier voren was 't al: „papen uut, papen uut, wij vertrouwen op God”. Nu isser geen hulp voorhanden,, even of God dood ware: „Wij moeten vrede maecken met de vijant, dies koste wat het kosten kan”. Zij hebben alle de andere in 't papenet gebracht en nu zijn zij de eerste die afvallen. So pleget te gaen met degene, die een ijver sonder wetenschap hebben ende haer selven in de strick brengen met Godt te versoecken, ende haere beroepinge te overtreden". En in zijn Response Apologétique, wanneer het over de Antwerpse ambtgenoten van die Heren heet: „aucuns ministres (mesmes de ceux sans l'avis desquels je n'avoï Hen fait) m'en vindrent faire une remonstrance assés aigre, voire quasi comme si j'eusse renoncé à ma religion et à mon parti. Là dessus je confesse que selon l'infirmité humaine qui est en moi, cela me picqua plus vifvement qu'il ne devoit: tellement que je leur respondis avecq quelque tesmoignage d'indignation”.

En tenslotte: in verband met de bevrijding der Nederlanden, naar bleek, niets op het spel willende zetten. Als hij maar vrijheid van godsdienst voor zijn volk kon krijgen voor honderd procent legitimist; net als Calvijn, in onderscheiding van Hotman en de andere monarchomachen uit die tijd, het verzet tot het alleruiterste beperkend.

Op die manier heeft Marnix zich voortdurend ingespannen, om het Calvinisme, bij zijn overkomst uit Genève en Frankrijk naar de Nederlanden, niet slechts zijn wezen, maar ook zijn oorspronkelijk karakter te doen behouden.

Ten volle gelukt is hem dat niet. Maar met dat al is het feit, dat hij het trachtte, voor de beoordeling van zijn persoon natuurlijk van bijzondere betekenis.

Alles, waardoor hij voor het Nederlandse volk belangrijk was, samenvattend, karakteriseer ik de medewerker en vertrouwensman van Oranje, die de held van dit boek geweest is — naar analogie van een onderscheid, dat men in het Engeland van Cromwell tussen de Independenten, zoals hij er een was, en de mannen van het leger placht te maken — mede hierom nog het liefst als: 16^e eeuwse Nederlands gentleman-Calvinist.

LIJST VAN AFBEELDINGEN

MARNIX VAN SINT ALDEGONDE

Vóorzijde van een legpenning uit 1580, gemaakt naar aanleiding van Marnix' reis, om Anjou via Engeland naar de Nederlanden te halen; en aanwezig in de penningafdeling van het Britsch Museum te Londen . . tegenover de titel

BLAD UIT HET ALBUM AMICORUM VAN ABR. ORTELIUS

Pembroke College, Cambridge; p. 84 tegenover blz. 13

UNICO MANNINGHA

naar een fotografie van een in 1893, bij een brand in de Lutetzburg, verloren gegaan portret tegenover blz. 37

AFBEELDING VAN EEN BLADZIJDE VAN MARNIX' PSALMBERIJMING

In de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (Ms. 21637) bevinden zich twee bladen v. M.'s psalmberijming, bevattend Pss. 82, 83 en 84; rechts de prozavertaling v. h. vers, links de berijming tegenover blz. 72

MARNIX SPREEKT IN de RIJKSDAG TE WORMS houtsnede van Antoon van Leest uit de Nederlandse vertaling zijner rede door J. B. Houwaert tegenover blz. 116

HET PSALMBOEK VAN MARNIX

Bibliothèque Wallonne te Leiden. Editie van Cl. Marot en Theod. de Bèze, 1563 1). Voorin: Ex libris jacobi Chevallier 1774. Geheel achterin: Ce livre appartient à moy marie

MARNIX' KASTEEL OP WALCHEELEREN

naar een afbeelding uit 1613, aanwezig in de verzamelingen van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg

DE SLEUTEL DER ESCOVEDOBRIEVEN

Blad met de sleutel tot het cijferschrift der Escovedobrieven, vermoedelijk in het handschrift van Aldegonde. Record Office, Londen. State Papers, Foreign, Ciphers (S. P. 106), Vol. I, n°. 58 (2) . . . tegenover blz. 186

MARNIX' INSCRIPTIE IN HET ALBUM AMICORUM VAN MADLLE QUIRINE DE HORNES

aanwezig in het archief van de Hogen Raad van Adel te 's Gravenhage

EEN MARNIXPORTRET IN DE BODLEIAN LIBRARY TE OXFORD?

Volgens sommigen stelt het Sir Christopher Hatton, volgens anderen echter Marnix voor